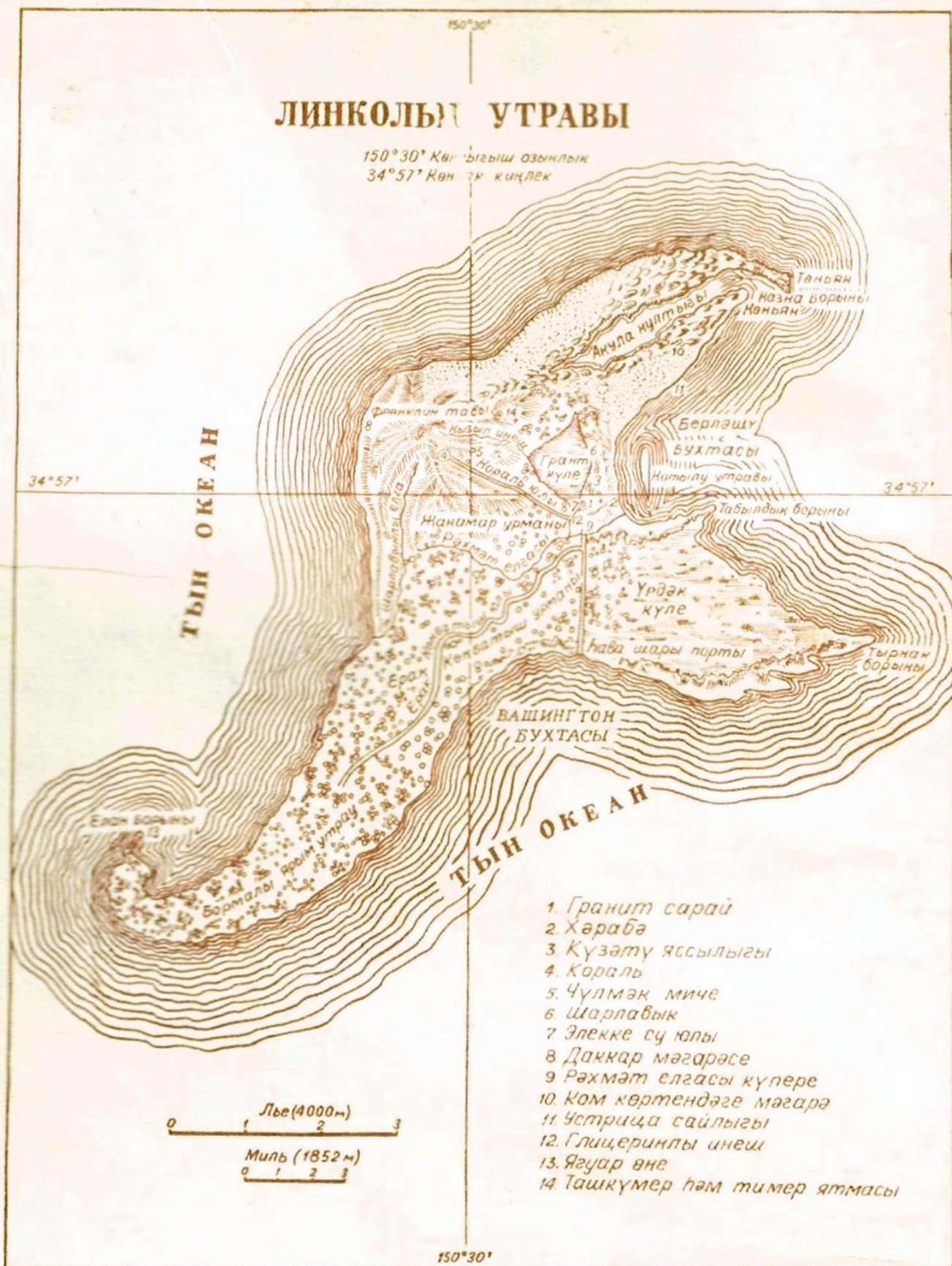

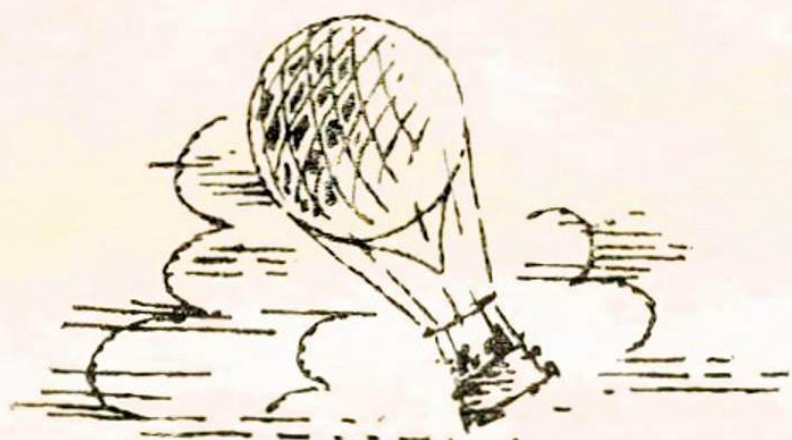

ЛИНКОЛЬН УТРАВЫ

150°30' Көңүлгөш озынлык
34°57' Көңүлгөш кичик

ЖЮЛЬ ВЕРН

СЕРЛЕ УТРАУ

РОМАН

Фәния Гайнанова тәрҗемәсе

Казан • Татарстан китап нәшрияты • 1982

ББК 84.3 Тат.
В43

Жюль Верн. Собрание сочинений, в двенадцати томах, том 5. Таинственный остров. Издат. худ. лит. М., 1956.

УРТА ҺӘМ ОЛЫ ЯШЫТӘГЕ БАЛАЛАРГА

Жюль Верн.

В43 Серле утрау. Роман. Беренче кисәк. Русчадан Фәния Гайнанова тәржемәсе. Казан, Татарстан китап нәшрияты, 1982.

176 бит.

Француз язучысы Жюль Верн (1828—1905) үзенең бу әсәрендә да-
выл вакытында һава шары белән кешесез утрауга килеп төшкән биш
кешенең башыннан кичкән мажаралы хәлләрне сурәтли.

В $\frac{70803-101}{158-82}$ М132(03)—82

ББК 84.3 Тат.

© Татарчага тәржемә. Татарстан китап нәшрияты, 1982.

БЕРЕНЧЕ КИСӘК

ҺӘЛАКӘТ

Беренче бүлек

1865 нче елгы давил.— Ярсулы диңгез өстендә кеше авазлары ишетелә.— Өермәгә эләккән һава шары очып бара.— Тышчасы шартлаган.— Аста диңгез шаулый.— Кәрзиндә — биш кеше.— Офыкта жир күренә.— Котылдылар.

— Өскә күтәреләбезме соң без?

— Юк, төшәбез бугай!

— Мистер Сайрес, эшләр харап, бик кызулап аска таба төшәбез.

— Йа ходай! Тизрәк ком капчыкларын ташларга кирәк!

— Актыгысын да ыргыттык инде!

— Шар күтәреләме соң?

— Юк!

— Туктагыз әле, аста дулкын шаулый түгелме?!

— Аста — диңгез!

— Илле футтан ¹ да ары булмас!

Шул чак, жил улавын басып, катгый боерык яңгырады:

— Авыр әйберләргә ташларга!.. Берсен дә калдырма!ска!

Хафага төшеп, борчылып сөйләшкән әлегә тавышлар 1865 нче елның 23 нче мартында көндезгә сәгать дүртләр тирәсендә һавадан ишетелде. Иксез-чиксез Тын океан киңлекләре өстендә булды бу хәл.

¹ Фут — озынлыкны үлчәү берәмлеге, якынча 30 сантиметрга тигез.

1865 нче елның язында, көн белән төн тигезләшкән мэлдә, купкан дәһшәтле давылны һәркайсыгыз хәтер-ли торгансыздыр, әлбәттә. Барометр 710 миллиметрга төште. Төнъяк-көнчыгыштан котырып исә башлаган җил 18 нче марттан 26 нчы марткача туктамады. Утыз бишенче төнъяк параллель белән кырыгынчы көнъяк параллельләр арасында экваторга таба кыеклап Американың, Европаның, Азиянең бер мең сигез йөз миль мәйданы моңарчы күз күрмәгән, колак ишетмәгән афәткә дучар булды: шәһәрләр җимерелде, төбе-тамыры белән кубарылып агачлар ауды, яр буйларын су басты, Веритас бюросы хәбәр иткәнчә, йөзләгән корабларны дингез дулкыннары ярга ташлады, өермә тоташ-тоташ өлкәләргә җир белән тигезләде, җимерекләр астында калып, суга батып, меңнәрчә кешеләр һәлак булды. 1810 елның 25 нче октябрнда һәм 1825 нче елның 26 нчы июлендә Гавана белән Гваделупаны хәрабәгә әйләндергән давыллар моның белән чагыштырганда балагына булганнар икән.

1865 нче елның мартындагы давыл аркасында җир өстендә һәм суда гына түгел, һавада да аянычлы хәлләр булып алды.

Әнә өермәле җил уенчык туп кебек итеп бөтерә-бөтерә һава шарын очыртып алып бара. һава шары сәгатенә туксан миль ¹ тизлек белән оча.

Шарны ураткан җәтмә кыршавына чыбыктан үрелгән кәрзин тагылган. Чайкалып барган кәрзиндә кешеләр күренә. Су тамчылары белән аралашкан куетоман эчендә аларның бишәү икәнлегә чак шәйләнә. Шар кабарынган кара болытлар арасына кереп югала да тагын килеп чыга.

Котырынган өермә эчендә уенчыктай бөтерелеп барган һава шары бу гарасатка ничек килеп эләкте икән? Җир шарының кайсы төбәгеннән күккә күтәрелгән ул? Давыл вакытында юлга чыкмагандыр бит. Мөгаен, элегрәк чыккандыр. Ә давыл купканга инде бишенче көн китте. Тәүлегенә ике мең мильдән дә ким очмаган бу шар, димәк, бик ераклардан килгән булса кирәк.

¹ Секундына 46 метр, ягъни сәгатенә 166 километр (бер льеда дүрт километр дип исәпләсәк, димәк кырык ике лье чамасы). (Автор искәртмәсе.)

Хәер, андагы кешеләр күпме юл узганлыklarын үзләре дә белмиләр иде. Нәрсәгә карап белмәк кирәк,— тирә-якта мәхшәр, берни күренми. Анысы гажәпме,— алар хәтта көчле жылнең һава шарын яшен тизлегә белән очыртып алып барганын да тоймыйлар: әллә алга баралар, әллә гел бер урында гына бөтерелеп торалар шунда — һич төшенерлек түгел... Кәрзинне куе томан чолгап алган. Тирә-як тоташ болыт. Әллә көн, әллә төн, холай белсен! Югарыдан очканда, күзгә төртсән күренмәслек караңгыда йолдыз-мазар җемелдәгәнә дә күренмәде, шәһәрләр шау-шуы, океан үкерүе дә ишетелмәде. Һава шары кызулап түбәнәя башлагач кына алар, аста ярсулы айкалган океанны күреп, хәлләре мөшкел икәнән аңладылар.

Төрле кирәк-ярак, корал, азык-төлек ише авыр әйберләрен суга ташлап бетергәч, шар яңадан өскә күтәрелде, дүрт мең ярым фут биектән бара башлады. Бая дулкын шавы ишетелгәч күңелләренә пошаман кERGән сәяхәтчеләр актык әйберләреннән язсалар яздылар, өскә күтәрелүне хәерлерәк күрделәр. Упкынга чуммас өчен шар эчендәге һәр тамчы газны сакларга карар иттеләр.

Төн хәвефле узды. Әгәр алар урынында йомшак ихтыярлы, куркаграк кешеләр булса, күптән рухлары сынган булыр иде.

24 нче мартта таң белән давил тына башлаганлыгы мәгълүм булды. Болытлар араланды, өскәрәк күтәрелде. Океан өсләп өерелеп барган су баганасы таралып төште. Жил үкерүе икеләтә кимеде. Хәзер инде «саф жыл исә» дияргә генә мөмкин иде. Хәер, дингезчеләр әйткәнчә, «өч рифлык бриз» иде әле бу. Һәрхәлдә, көн ачылуға таба бара иде инде.

Сәгать унберләр тирәсендә көн аязып бетә язды. Көчле давилдан соң һава тәмам дымга туенып, куерып калды. Сизү генә түгел, хәтта күз белән дә күрергә мөмкин иде аны. Өермә көнбатышка таба юлын давам итә алмады, үз башына үзе җиткәндәй, тынып калды. Һинд океанындагы тайфуннар кебек, электр корылмаларына әверелеп бушанып бетте ахрысы. Шул чак тагы аэростатның экренләп түбәнәя башлаганлыгы мәгълүм булды. Тышча ярыгыннан аз-азлап газ һаман чыга, энә шар шиңеп сузылып китте — йомырка рәвешенә керде.

Көн урталарына дингез өстенә фәкәть ике мең фут чамасы калды. Шар илле мең куб фут сыешлы иде, шулай зур булуы аркасында гына ул әлегә хәтле һавада тора алды да.

Кәрзин жиңеләйсен дип, кесәләрендәге вак-төякләрәнә, актык ризыкларына хәтле ташлап бетерделәр инде. Хәтта сәяхәтчеләрнең берсе, жәтмә очлары беркетелгән коршауга менеп, тышчаның аскы клапанын кысып бәйләп тә азапланды. Әмма газ чыгуын барыбер туктата алмады. Шар һавада озак тора алмас, мөгаен. Һәлакәт котылгысыз!

Әгәр жир өстеннән, һич югы берәр утрау өстеннән очсалар иде икән! Әмма күз күреме житәрлек кырык миль әйләнәсендә якорь ташлардай ник бер карыш жир күренсен, ник берәр сайлык шәйләнсен!

Аста, бөтен офыкны иңләп, очсыз-кырыйсыз океан айкала, өермә кузгаткан ак башлы ярсу дулкыннар шашкын бер көч белән берсе өстенә берсе ябырылалар. Бер генә кораб заты да күзгә чалынмый.

Аэростатның түбәнәюен ничек туктатырга?! Һәлакәттән ничек котылырга?! Сәяхәтчеләрнең гамендә фәкәть шул гына. Әмма ниләр генә эшләп карамасыннар, шар һаман түбәнәя, шул ук вакытта җил аны төньяк-көнчыгыштан көньяк-көнбатышка таба бик кызу очыртып бара иде.

Бичара сәяхәтчеләрнең хәле өметсез иде инде: һава шары аларның ихтыярына буйсынмый. Тышча шиңгәннән-шиңә. Шар кызулап түбәнәя. Көндөзгә берләрдә су өстенә алты йөз фут чамасы гына калды. Әгәр караңгы төшкәнче берәр жир кисәгә күренмәсә, безнең сәяхәтчеләр һава шары белән бергә океан дулкыннары арасына мәңгегә кереп күмеләчәкләр.

Бердәнбер чара калды.

Сәяхәтчеләр язмыш ихтыярына буйсынып, кул кушырып утыручылардан түгел иде: алар соңгы чарадан да баш тартмадылар; актык сулышларына хәтле яшәү өчен көрәшәргә ант иттеләр.

Һава шарының кәрзине тал чыбыгыннан үрелгән иде, әгәр суга төшә калсалар, ул һичшиксез батачак.

Сәгать икеләр тирәсендә, аэростат күп дигәндә дүрт йөз фут биектән очканда, кинәт кырыс сорау яңгырады:

— Ташлар нәрсә калмадымы?

Аңа каршы шундый ук катгый җавап ишетелде:

— Юк. Ун мең франк алтын гына калды!

Авыр капчык шундук суга чумды..

— Шар күтәреләме соң?

— Күтәрелә күтәрелүен, тик бик аз... Озак тора алмастыр...

— Тагын нәрсәне ташлап була?

— Бүтән ташлар әйбер юк!

— Ничек булмасын? Ә кәрзин?

— Кәрзинне ташларга кирәк! Бауга ябышырбыз! Ташлагыз кәрзинне!

Чыннан да бүтән чара калмады инде, бердәнбер һәм актык чара шул иде. Пассажирлар коршаудан өскә, тышчаны ураткан жәтмәгә үрмәләп ябыштылар. Һәм кәрзинне коршауга аскан бауларны кисеп жиберделәр, кәрзин аска төшөп китүгә, аэростат ике мең фут югарыга сикерде.

Үзегезгә мәгълүм, һава шары гаять тә сизгер нәрсә, кәрзиннән ни генә ыргытсаң да, өскә күтәрелә, искиткеч төгәллек белән хәрәкәт итә: бу юлы шактый авыр кәрзиннән арынгач, ул, әлбәттә, атылган уктай өскә омылды.

Әмма югарыда беравык чайкалып баруга, янәдән түбәнәя башлады. Юлчыларның инде бүтән бер чарасы да калмады. Берәр могҗиза коткарса гына...

Сәгать дүртләрдә һава шары фәкәть биш йөз фут биектә очканда, кинәт эт өергә кереште. Юлчыларның эте дә бар иде. Ул, хужасы янында, тырнаклары белән жәтмә элмәгенә ябышкан килеш асылынып бара иде.

— Топ нәрсәдер күрде бугай! — дип кычкырды сәяхәтчеләрнең берсе.

Шул чакны куанычлы тавыш яңгырады:

— Жир күренә! Жир!

Гел көньяк-көнбатышка таба очып барган шар иртәдән бирле йөзгә якын миль узган, энә офыкта тар гына сызык булып кыя-таулы жир кисәгә пәйда булды. Әмма аңа хәтле утыз миль чамасы бардыр. Әгәр жил һава шарын бүтән якка кумаса, кимендә бер сәгатьлек юл иде бу. Димәк, тагын бер сәгать очарга кирәк! Әгәр ул арада шарның газы чыгып бетсә?

Ни үкенеч! Яр сызыгы сәяхәтчеләр алдында аермачык булып күренеп ята, ничекләр барып житәсе! Утраумы, әллә берәр жир кисәгә микән ул? Өермә бу бичараларны жир шарының кайсы читенә китереп чыгар-

ды икән? Кеше яшима анда, юкмы? Аларны анда нәрсә кәтә? Хәер, ни генә булмасын, ничек тә анда барып житәсе иде!

Ә аэростат инде түбән үк төште, су өстенә тия язып-тия язып бара. Зур-зур дулкыннар жәтмәне ялап-ялап алалар. Суга чыланып тагын да авырайган шар, канаты сынган коштай, бер якка янтайды. Жиргә хәтле бер миль чамасы калгандыр. Бушаган, шәлперәйгән тышчаның ин өске өлешендәге барлы-юклы газ жәтмәгә ябышкан сәяхәтчеләрне күтәрә алмады, алар айкалган дулкыннар эченә бил тиңентен чумдылар. Тышча су өстенә авып төште, жил аны өрөп кабартты да жилкәндәй алга куалды. Бәлкем, әле ярга да илтөп житкерер!

Жиргә килөп житәргә ике кабельтов¹ ара каларак, өсләренә тау кебек ишөлөп килгән дулкынны күргәч, кискәк барысы бер тавыштан «аһ» иттеләр. Дулкын китереп бәрүгә, һава шары кинәт өскә атылды: авыр йөктән арынгандай, мең биш йөз фут югарыга менде. Яр буйлап искән һава агымына элөгөп, жир белән янәшә оча башлады... Ике минут та үтмәгәндер, жиргә якынайды һәм комлы яр өстенә барып төште. Монда дулкын килөп житәрлек түгел иде инде.

Сәяхәтчеләр бер-берсенә жәтмәдән арынырга булыштылар. Жиңеләеп калган шарны жил эләктереп тә алды, һава шары, соңгы тапкыр очарга талпынган яралы коштай, күккә атылды һәм тиз арада күздән дә югалды.

Кәрзиндә алар бишәү иде, яннарында эт тә бар иде. Ә ярга барысы дүрт кеше килөп төштеләр. Бишенче сәяхәтчене соңгы тапкыр китереп бәргән дулкын эләктереп киткән булса кирәк. Шуның аркасында шар жиңеләйгәндер дә соңгы тапкыр һавага күтәрелгәндер һәм жиргә килөп житә алгандыр.

Һәлакәткә дучар булган дүрт сәяхәтче, аяклары жиргә тигәч тә, бишенче иптәшләренә юклыгын бөлөп кайгырыштылар.

— Бәлки, ярга йөзөп чыгар әле! Без аны коткарыбыз! Ниңшиксез коткарыбыз! — дип ант иттеләр.

¹ Кабельтов — дингездә озынлыкны үлчәү берәмлеге, ике йөз метр чамасы.

Икенче бүлек

Америкадагы гражданнар сугышыннан бер күренеш.— Инженер Сайрес Смит.— Гедеон Спилет.— Негр Наб.— Диңгезче Пенкроф.— Үсмер Герберт.— Ят кешенең көтелмәгән тәкъдире.— Кичке сәгать унда очрашу.— Өермә вакытында һава шарына утырып очтылар.

Һава шары белән жиргә егылып төшкән әлегә бичаралар һавада йөзүче аэронавтлар түгел, шулай ук алар һөвәскәр сәяхәтчеләр дә түгел иде. Мажаралы шартларда дошман әсирлегеннән качкан кыю кешеләр иде болар. Кырыкмаса-кырык тапкыр үлем кочагында булдылар. Зарарланган һава шары кырыкмаса-кырык тапкыр диңгезгә чума язып калды. Әмма тәкъдирдән ул бичараларга исән калырга һәм мөмкинчә хәлләргә тарырга язган икән.

Бу хәл Виргиния штатының башкаласы Ричмонд шәһәрендә булды. Төнъяклылар белән көньяклыларның¹ үзара канлы сугышы вакытында шәһәр көньяклыларның төп крепосте булып, безнең геройларыбыз Ричмондта көньяклылар кулында әсир иделәр. Ә аларның үз генераллары Улисс Грант² шәһәрне камап тора. Әсирләр дошман шәһәреннән 20 нче мартта һава шарына утырып качтылар. Һәм хәзер аннан жиде мең миль ераклыкта иделәр. Һавада биш көн азап чиктеләр. Безгә мәгълүм булганча, һәлакәт белән очланган бу качу алдыннан алар башыннан түбәндәге хикмәтле хәлләр кичте.

1865 нче елның февралендә генерал Грант Ричмонд шәһәренә кыю һөжүм ясады, әмма шәһәрне ала алмады, берничә офицеры дошман кулына әсир төште. Шуларның иң күренеклеләреннән берсе — генерал Грант армиясе-

¹ Төнъяк белән Көнъяк сугышы (көнъяклылар белән төнъяклылар сүзе шуннан алынган) — 1861—1865 нче елларда Төнъяк Америкада булган гражданнар сугышы. Төнъяклылар негрларның азатлыгы өчен көрәштеләр, көньяклылар исә коллык яклы иде. Сугыш 1865 нче елның 26 нчы маенда төнъяклыларның җиңүе белән тәмамланды.

² Генерал Улисс Грант (1822—1885) — Төнъяк армиясенең башкомандующие. Ул эшчеләрдән, көнбатыш фермерлардан торган волонтерлар полкына командалык итә. Сугышның язмышын шушы полклар хәл итте. Гражданнар сугышыннан соң Грант Көнъякның биш хәрби округының берсендә республика хөкүмәте хәрби комиссары булды. 1869—1872 нче елларда ул президент итеп сайланды.

нең баш штабында хезмәт иткән инженер Сайрес Смит иде.

Массачусетста туып-үскән Сайрес Смит сәләтле галим иде. Кушма Штатлар хөкүмәте сугыш вакытында аңа стратегик яктан әһәмиятле тимер юлларга идарә итүне тапшырды.

Чандыр, какча гәүдәле, эре сөякле бу кеше килешкыяфәте белән Кушма Штатларның төньягында яшәүче төп америкалылар вәкиле исәпләнергә лаеклы. Яше кырык биштә генә булса да, кыска итеп алдырып йөртә торган чәченә чал кергән; әгәр сакалы булса, анда да көмеш бөртекләр җемелдәр иде, тик ул сакал үстерми, күпереп торган мыек кына йөртә.

Йөзе кырыс матурлыгы белән күзгә бәрелә, гүя медальләргә төшерер өчен генә яратылган; күзендә ут уйнап тора, кырыс ирене сирәк елмая, — кыскасы, сугышчан рухлы эшлекле галимнәргә хас йөз чалымы иде бу.

Сайрес Смит, гади солдаттан күтәрелгән генераллар кебек, яшь чагында кулына көрәк, чүкеч тотып эшләгән инженерларның берсе. Шуңа күрә гажәп тә түгел, уйлап табуга сәләте зур булу өстенә, аның кулы да эшкә бик оста. Кыскасы, башы да эшли, кулыннан да эш килә. Көч-гайрәте ургылып тора, булдыклы, зур белемле, олы максатлы, тәҗрибәле, зирәк; кем әйтмешли, «таш астынан чыккан» Сайрес Смит иң кыен хәлгә төшкән очракта да аптырап кала торган кеше түгел. Турысын әйткәндә, көчле кешеләргә хас өч сыйфат: көч, акыл, ихтыяр — аңарда артып ашкан.

Шуның өстенә Сайрес Смит батыр солдат та. Үзара канлы сугыш вакытында барлык алышларда катнашты. Генерал Улисс Грант житәкчелегендә, Иллинойс штаты волонтерлары сафында хезмәт итә башлап, ул Падьюка, Белмонт, Питсбург-Лендинг янында сугышты, Коринфны камауда катнашты, Порт-Гибсон, Кара елга, Чаттануга, Уайльдернесска һөжүм итте, Потомак елгасын кичте. «Югалтуларыгыз күпме?» — дип сораштырганнарга аның генералы: «Мин үлгән солдатларымны санарга яратмыйм», — дип кенә җавап бирә торган иде. Сайрес Смит та генералына лаек солдат иде.

Хәлбуки, Сайрес Смит дәһшәтле Грант санарга яратмаган үле солдатлар арасында ничәмә-ничә тапкыр кала язды. Гәрчә үзен аямаса да, Ричмонд сугышында ярала-

нып, эсир төшкән көнгә хәтле, язмыш аңа һәр чак мәрхә-
мәтле булды.

Сайрес Смит белән бер үк көнне, бер үк сәгатәтә
көнъяклылар кулына Төнъякның тагын бер күренекле
кешесе эләкте. Монысы — «Нью-Йорк геральд» газета-
сының махсус корреспонденты, хөрмәтле Гедеон Спилет.
Ул Төнъяк армия белән бергә йөрергә, сугышның бары-
шы турында газетага хәбәрләр жибәреп торырга тиеш
иде.

Кайда нинди яңалык бар, тизрәк эләктереп, үз редак-
циясенә хәбәр итәргә атлыгып торган елгыр журналист-
лар Англиядә, Америкада бар бит әле, — Гедеон Спилет
әнә шулар кавеменнән.

Кушма Штатларда «Нью-Йорк геральд» газетасы иң
эре, көчле газеталарның берсе санала, аның вәкилләре,
«махсус корреспондентлары» белән исәпләшмичә мөм-
кин түгел. Гедеон Спилет исә әнә шул «махсус коррес-
пондентлар» арасында да иң беренче урында тора.

Холкы сокланырлык: тәвәккәл, житез, өлгер. Утны-
суны кичкән солдат та ул, художник та. Аның белән ки-
ңәш-табыш итәргә дә була: төпле киңәш бирер. Икеле-
микеле кылануны белмәс, акны ак дияр, караны кара
дияр. Яңа хәбәр артыннан ару-талуны белми чабар,
кыенлыктан куркып калмас.

Әле беркемгә мәгълүм булмаган яңалыкны тизрәк
кулга төшерү өчен гомерен дә аямас: сугыш эченә, пуля
астына, снарядлар шартлаган жиргә барып керер, курку
белмичә һөжүм барышын күзәтер, туп-туры шунда хә-
бәрләр язар. Кыскасы, дәншәтнең күзенә туры карарга
тайчанмый торган бер кеше ул.

Сайрес Смит кебек үк, Гедеон Спилет та барлык һө-
жүм сугышларына катнашты, бер кулына револьвер,
икенчесенә блокнот тоткан килеш, алгы сафта атлады.
Пуля яңгыры астында калган чакта да куркудан кулын-
нан карандашы төшкәне булмады. Юк-бар язып, теле-
графның алтын секундларын биләмәде, һәр язганы кыс-
ка, аңлаешлы, мәгънәле була, мәсьәләнең төп асылын
яктырта. Уен-көлкедән дә мәхрүм түгел үзе. Кара елга
янындагы сугыш нәтижәләрен үз газетасына беренче бу-
лып хәбәр итәр өчен, телеграф тәрәзәсе төбендәге чира-
тын бирергә теләмичә, ике сәгать бие телеграфчы кызга
Библиянең баштагы бүлекләрен әйтеп яздырды. Бу «мут-
лыгы» «Нью-Йорк геральд» газетасына ике мең долларга

төшсә төште, аның каравы газета беренче булып яңа хәбәрне басып чыгарды.

Гедеон Спилетның яше кырыклар тирәсе генә, буе озын, жирән чигә сакалы үстөрөп йөри. Күз карашы тыныч, үткер, тирә-яктагы һәрнәрсәнең вагына-төягенә хәтле күрөп ала, тиз хәтеренә сеңдерә.

Кыздырылганнан соң салкын суга салып чыныктырылган хәнжәр кебек, ул табигатьнең төрле шартларында яшәп чыныккан нык үзәкле кеше. Ун елдан бирле «Нью-Йорк геральд»ның рәсми хәбәрчесе, газета битләрендә аның мәкаләләре генә түгел, рәсемнәре дә чыгып килә, чөнки язуны гына түгел, рәсем ясауны да булдыра.

Әсирлеккә эләккән көнне ул сугыш күренешләрен язу белән мәшгуль иде. Блокнотына төшергән соңгы жөмләсе: «Көнъяклыларның бер солдаты миңа төзәп атып жиберде һәм...» дигән сүzlәр булды. Дошман солдаты аңа тидерә алмады: гадәтенчә, бу «мәхшәрдән» дә исән-имин чыкты Гедеон Спилет.

Бер-берсен ишетеп кенә белгән Сайрес Смит белән Гедеон Спилетны Ричмондка китерделәр. Инженерның яралары тиз төзәлде. Савыккач, ул Спилет белән танышты. Алар бик тиз дуслашып киттеләр, бер-берсен тирән ихтирам итәләр иде.

Аларны әсирлектән качу, генерал Грант армиясенә тизрәк кушылу теләге якынайтты.

Смит белән Спилет жай чыгу белән качарга карар иттеләр. Гәрчә әсирләргә шәһәрдә ирекле йөрергә рөхсәт ителсә дә, качу мөмкинлегенә икеле: Ричмонд көчле сак астында иде.

Бераз вакыттан соң Ричмондка Сайрес Смитның хезмәтчесе үтеп керә алды. Ул хужасына жаны-тәне белән бирелгән негр; инженерның эти-әниләре фермасында туып-үскән, ата-анасы кол булган. Негрларны коллыктан азат итү яклы Сайрес Смит аңа күптән ирек бирсә дә, негр хужасын ташлап китмәгән, турылыклы хезмәт итәргә калган. Ул юаш холыклы, жиңел сөякле, көчле һәм зирәк, утыз яшьтәге егет. Сабыйларча эчкерсез табигатьле, йомшак күңелле, гел елмаеп кына тора. Исеме Набуходоносор, әмма ул үзенен бу купшы исемен яратмый. Кечкенәдән үк аны Наб дип кенә йөртәләр.

Наб хужасының әсир төшкән белгәч тә, ике дә уйлап тормыйча Массачусетсны ташлап, Ричмондка чыгып киткән. Кырыкмаса-кырык үлемнән котылып, житезлек,

хэйлэкэрлек белән камалудагы шәһәргә үтеп кәргән. Сайрес Смит белән Набның күрешкән чактагы шатлыгын күрсәгез иде сез,— сурәтләп бирергә каләмнең көчө житмәс.

Наб Ричмондка үтеп керүен кәрде, әмма аннан кире чыгуы кыен иде: әсирләрне бик уяу саклыйлар. Качу өчен һәм аның уңышлы чыгарына өметләнү өчен уңайлы форсат кирәк. Әмма уңайлы форсат чыкмый да чыкмый.

Ә ул арада генерал Грант һөжүм сугышларын дәвам итте. Петербург янында жинцүгә иреште, хәер бу жинцү аңа кыйбатка төште. Генерал Батлер армиясе белән кушылуға да карамастан, Ричмондны һаман ала алмады.

Әсирләргә тиз көндә азат булу мөмкинлегә күренми иде. Журналист Ричмондтагы торгынлыктан, эшсезлектән жәфалана, жанына урын тапмый. Качарга кирәк, качарга дигән уй аңа көне-төне тынгылык бирми. Берничә тапкыр качарга да маташты ул, әмма төрле киртәләргә узып чыга алмады.

Шәһәр һаман камалуда. Әсирләр шәһәрдән качарга, генерал Грант гаскәренә кушылырга атлыгып торган мәлдә, шәһәрнең үз кешеләре арасыннан да, божрадан чыгып, Көнъяк Армия сафына кушылырга омтылучылар бар иде. Шуларның берсе Джонатан Форстер, үтә сепаратистлар¹ яклы кеше иде. Көнъяклылар да, әсирләр кебек үк, гаскәр камап торган шәһәрдән чыга алмыйлар. Ричмондның губернаторы күптәннән бирле генерал Ли белән элемтәгә керә алмый. Шәһәрне коткарырга гаскәр жиберсен өчен генерал Лигә соңгы хәлләрне хәбәр итәргә кирәк. Джонатан Форстерның башына һава шарына утырып дошман гаскәре өстеннән очып үтәргә һәм сепаратистлар лагерена төшәргә дигән фикер килде.

Губернатор бу фикерне хуп күрдә, гамәлгә ашырырга рөхсәт бирде. Джонатан Форстерга һава шары әзерләделәр. Форстер үзе белән биш юлдаш алырга тиеш иде. Озак очарга яисә жиргә төшкәндә дошман белән бәрелешәргә туры килсә дип, экспедиция членнары корал белән, азык-төлек белән тәэмин ителде.

Очып китү өчен 18 нче мартның төне билгеләнде. Төнлә төньяк-көнбатыштан уртача жыл исеп торса, алар

¹ Сепаратистлар — Кушма Штатларның бердәмлеген яклаучы федералист, төньяклыларның капма-каршысы буларак, Көнъяк штатларны аеру өчен көрәшүче көньяклылар.

берничә сәгатътән генерал Линен баш штабына барып
житәргә тиешләр иде.

Эмма ул көнне искән жил гади бриз гына булмады.
18 нче мартта давил чыгасы сизелә иде инде. Озак та
үтмәде, өөрмә купты. һава шары белән котырылган өөр-
мә эчендә калып кешеләрне һәлак итмәс өчен Форстер
юлга чыгуны кичектерергә мәжбүр булды.

Газ тутырылган һава шары, жил басылгач та очып
китәргә әзер килеш, Ричмондның үзәк мәйданына аркан-
лап куелды. Эмма, давилның басылганын көткән шәһәр
халкының аянычына каршы, табигатьтә уңай якка үзгә-
реш сизелмәде.

18 нче һәм 19 нчы мартларда да давилның тынар
исәбе күренмәде. Бау белән арканлап куелган һава ша-
рын аяусыз жил жиргә бәрә-бәрә кыйный, бәргәләнү-
дән шар ярылып китәр кебек тоела иде.

Төн үттә. 20 нче мартта давил тагын да көчәйде. Очу
турында уйларга да мөмкин түгел иде.

Шул көнне урамда Сайрес Смит янына бер ят кеше
килде. Ул диңгезче Пенкроф иде. Кояшта каралган сөй-
кемле йөзле, челт-челт итеп йомылып торган жете күзле,
таза, нык бәдәнле, яше утыз биш-кырыклар тирәсендәге
бу кешенен чыгышы Төньяк Америкадан. Ул жир шары-
ның барлык океан-диңгезләрендә йөзгән, коры жирдә
яшәүче кешеләрнен төшенә дә керми торган мажаралар-
ны башыннан кичергән. Шунысын да өстәргә кирәк:
булдыклы, тәвәккәл, хәвеф-хәтәрдән курыкмый торган
кыю кеше. Ел башында Пенкроф Нью-Джерсидан Рич-
мондка эш белән килгән булган. Элекке капитанының
улы унбиш яшьлек ятим Герберт Браунны да үзе белән
алган. Ул аны үз улыдай ярата. Ни үкенеч, Пенкроф шә-
һәр камалганчы кайтып китәргә өлгермәгән, бүленеп
калган. Хәзер моннан ничек качарга икән дип уйлап
йөри. Ул Сайрес Смитның да әсирлектә зарыгуын ишет-
кән. Шуңа күрә давилның өченче көнендә шикләнмичә
нитмичә Смит янына килде дә туп-туры сорады:

— Мистер Смит, бу каһәр төшкән Ричмонд туйдыр-
мадымы сезне?

Инженер сүз кушкан ят кешегә төбәлдә. Пенкроф
тавышын әкрәнәйтте:

— Мистер Смит, моннан качасыгыз киләме?

Инженер гәрчә бу таныш булмаган кешене юнъләп
күрергә өлгермәсә дә:

— Кайчан? — дигәнен сизмичә дә калды.

Әмма, диңгезченең эчкерсез мөлаем йөзенә дикъкатләп карагач, намуслы кеше икәнлегенә шиге калмады.

— Кем сез? — дип сорады.

Пенкроф үзенең кем икәнлеген әйтте.

— Ярый! Ничек итеп качарга итәсез соң? — диде Сайрес Смит.

— Бер файдасыз чайкалып утырган энә теге ахмак шарны карагыз әле. Ул безнең икебезне зарыгып көтми микән?!

Сүз озайтуның хажәте юк иде. Инженер диңгезченең тел төбен шундук аңлады. Кулыннан эләктерде дә үзләренә алып кайтып китте.

Смитларга баргач, Пенкроф үзенең планын сөйләп бирде. План әллә ни кыен түгел, тик аны үтәү өчен үз-үзенә аямаска туры килә. Котырылган давылда юлга чыгу хәвефле булса да, тәжрибәле, кыю инженер Сайрес Смит аэростатны идарә итә алыр дип ышанырга мөмкин. Әгәр Пенкроф үзе идарә итә белсә, ике дә уйлап тормыйча, юлга чыгар иде. Әлбәттә, ялгызы түгел, Гербертны да алыр иде. Аның башыннан моның ишегенә хәлләр кичтәме! Моның ишегенә давылдан өркеп чигенә торганнарданмы ул!..

Сайрес Смит сулыш та алмыйча диңгезчене тыңлап торды, аның күзләре ялтырап китте. Менә уңайлы форсат кайчан чыкты! Моңы кулдан ычкындырамы соң Сайрес Смит! Пенкроф тәкъдим иткән план хәтәр булса да, үтәп чыкмаслык түгел. Төнлә, сакчыларның уяулыгын алдап, шар янына барырга, һәм кәрзиненә кереп алырга да, бауларны кисеп, очып китәргә! Дөрәс, хәтәр инде бу хәтәрлеккә, һәлак булуың мөмкин, әмма качуга өмет зур. Ә давыл басылса... Хәер, давыл басылса, һава шары күптән очып киткән булыр иде, озак көткән форсат кулдан ычкыныр иде!

— Мин үзем генә түгел бит! — дип куйды Сайрес Смит ахырдан.

— Ничә кеше алмакчы буласыз?

— Ике кеше: дустым Спилет белән хезмәтчем Набны.

— Димәк, сез өчәү. Герберт һәм минем белән бишәү булабыз. Шар алты кешене күтәрә ала, — диде Пенкроф.

— Бик шәп. Очабыз! — диде шатланып Сайрес Смит.

«Очабыз» дип ул журналистны да күздә тотып әйт-

те. Ә журналист хәвеф-хәтәрдән өркеп каламы соң! Сайрес Смит аңа качу планын сөйләгәч, Спилет уйлап та тормастан риза булды. Тик бу фикер элек ничек үз башыма килмәде икән дип кенә гажәпләнде. Ә Набка килсәк, анысы хужасы артыннан жир читенә барырга да риза иде.

— Димәк, кичкә шар янында очрашабыз,— диде Пенкроф.

— Кичке унда,— диде Смит,— Без очып киткәнче да-
выл гына тынмасын!

Пенкроф инженер белән саубуллашты да фатирына, Герберт Браун янына кайтып китте. Кыю малай бу хәлләрдән хәбәрдар, диңгезченең Смит яныннан кайтканын түземсезләнеп көтеп тора иде. Давыл кочагына ташланырга эзер торган әлеге биш кеше, күргәнебезчә,— курку белмәс тәвәккәл егетләр иде!

Юк! Давыл тынмады. Джонатан Форстер очып китә алырмын дип өмет тә итмәде. Давыл көне буге дулады. Жил һава шарын жиргә бәрә-бәрә үкерде. Сайрес Смит һава шары теткәләнеп харап булмагае дип хафага төшөп, кешесез мәйданда аэростаттан күзен алмыйча сәгатьләр буге әрле-бирле йөрөнде. Пенкроф та гел шул тирәдә әйләнде: кулларын кесәсенә тыккан, авызын зур ачып исни, вакытын кая куярга белмәгән кеше кебек күренергә тырыша. Ул да һава шары ярылмагае, яисә баулары өзәлөп, давыл очыртып алып китмәгәе дип шүрли иде.

Кич жите. Күзгә төртсәң күренмәслөк караңгылык жәелде. Жир өстен куге томан сарды. Кар катыш яңгыр ява. Үзәккә үтәрлөк салкын. Ричмонд шәһәре тоташ томан эчендә калды. Гүя давыл сугышчыларны килешергә мәжбүр итте: туплар гөрселдәве, шомлы жил улавыннан өреккәндәй, тынды. Шәһәр урамы бушап калды. Мондый көнне аэростат торган мәйданны сакларга кирәксенмәделәр, күрәсен. Әсирләргә һәр жәһәттән уңай килөп тора иде. Шулаен шулай да, әмма котырынган өөрмә эчендә ничек күтәрелөп китәсе?..

«Һава начар! — дип уйлады Пенкроф, жил йолыккан эшләпәсен йодрыгы белән сугып батырып киде.— Зыян юк... Ничек тә очарбыз».

Сәгать унынчы яртыларда Сайрес Смит һәм анын юлдашлары төрлөсө төрлө яктан, саклык белән генә, мәйданга жыела башладылар. Мәйданны яктырта тор-

ган фонарьларны жил өрөп сүндөргөн, майдан дөм караңгылыкка чумган. Жиргә үк төшөрөп беркетеп куелган зур һава шары бөтөнләй күрәнми дә. Аның жәтмәсенә ком тутырылган авыр капчыклар асылган, кәрзиннең кырыйларынан аркан үткәрелеп, жирдәге тимер божрага бәйләп куелган.

Биш әсир кәрзин янында очраштылар. Караңгыда аларны күрүче булмады, хәтта үзләре дә берсен-берсе чак шәйлиләр иде.

Ләм-мим сөйләшмичә, Сайрес Смит, Гедеон Спилет, Наб һәм Герберт кәрзингә кереп утырдылар. Инженер Пенкрофка комлы капчыкларны чишеп алырга кушты. Берничә минуттан эшен төгәлләп, дингезче дә иптәшләре янына менде.

Шарны хәзер божрага беркетелгән аркан гына тотып тора. Әсирләр Сайрес Смитның очып китәргә әмер биргәннен көтәләр.

Кинәт шул мәлне кәрзингә эт сикереп менде. Бу — инженерның яраткан эте Топ иде. Ул, чылбырын өзеп, хужасы артыннан чабып килгән.

Сайрес Смит, шарга авыр килмәсен дип, бичара хайванны куып жибәрергә теләгән иде дә, Пенкроф:

— Ярар, әйдә калсын, тагын бер пассажир алырга мөмкинлегез бар, — диде, яңадан ике капчыкны жиргә ташлады.

Арканны кисеп жибәрүгә, һава шары кыеклап өскә ыргылды, юлында туры килгән ике моржа башын кыеп китте.

Давыл аяусыз котырына. Инженер төнлә жиргә төшеп булыр дип өмет тә итмәде. Ә иртән бөтөн жир өстен томан каплаган иде. Фәкать биш көннән соң гына томан тарала башлады, әмма сәяхәтчеләр аста очсыз-кырыйсыз океан жәелеп ятуын күрделәр.

Аэростатны жил коточкыч зур тизлек белән очырып алып бара иде.

Укучыга мәгълүм булганча, 20 нче мартта Ричмондтан¹ һава шарына утырып качып киткән сәяхәтчеләрнен дүртесе 24 нче мартта туган илләреннән жиде мең миль

¹ 5 нче апрельдә Грант Ричмондны алды, сепаратистлар фетнәсен бастырды. Ли көнбатышка чигенергә мәжбүр булды. Ниһаять, Кушма Штатларның бердәмлеге тантана итте. (Автор искәрмәсе.)

чамасы ераклыкта кешесез ярга егылып төштеләр. Юкка чыккан бишенче кеше кем иде соң? Ул — хаклы рәвештә аларның житәкчесенә әйләнгән инженер Сайрес Смит иде.

Ө ч е н ч е б ү л е к

Кичке сәгать бишләр тирәсе.— Гаиб булган иптәш кайда соң? — Наб кайгыра.— Төнъяктан эзләр.— Утрау.— Хәвефле төн.— Томанлы иртә.— Наб суга йөзеп кереп китә.— Аргы яктагы жир.— Бугазны су аша ерып чыктылар.

Инженерны жәтмә ертыгыннан дулкын агызып алып киткән иде. Эте дә юкка чыкты. Тугры хайван хужасына ярдәмгә ташланган булса кирәк.

— Әйдәгез эзлибез! Алга! — дип әйдәде иптәшләрен Гедеон Спилет.

Спилет, Герберт, Пенкроф һәм Наб — дүртесе дә, арган-ачыккан булуга карамастан, инженерны эзләргә ташландылар.

Бичара Наб дөнъяда иң газиз кешесен, жаннан артык яраткан хужасын жую кайгысыннан ачынып елый.

Сайрес Смит югалганга күп булса ике минут үткәндер. Аны коткарып булыр дип өмет итәргә мөмкин иде әле.

— Әйдәгез, тизрәк эзлик инде! — диде Наб.

— Без аны табарбыз, Наб, кайгырма, — диде Гедеон Спилет.

— Тере килешме?

— Әйе, тере килеш.

— Ул йөзә беләме соң? — дип сорады диңгезче.

— Белә, әлбәттә. Өстәвенә Топ та аның янында...

Пенкроф, күнелләргә шом салып үкәргән диңгез ягына колак салып, башын чайкап куйды.

Инженер төнъяк ярга житәргә ярты миль кала юкка чыкты. Әгәр ул ярга йөзеп чыга алыр дип фараз итсәк, аны, ерак китмичә, төнъяктан эзләргә кирәк.

Сәгать кичке алтылар тирәседер. Томан тагын да куера төште, күзгә төртсәң күренми. Бичара сәяхәтчеләр көнчыгыш яр буйлап төнъякка таба юл тоттылар.

Язмыш аларны таныш түгел ят жиргә китереп ташлады. Карангыда аның нинди икәнлеген чамалап белүе кыен. Аяк асты тигезле-тигезсез, ком да таш, тирә-якта

үсемлек әсәре күзгә чалынмый. Күз күрмәгәч, тигезсез жирдән баруы кыен: адым саен сөрлегәләр, чокыр-чакырларга төшәләр. Чокырлы жирләрдән ниндидер иләм-сез зур кошлар атылып чыгалар да, салмак кына очып китәләр. Кайбер житезрәкләре көтүләре белән пырылдап һавага күтәреләләр, болыт кебек шаулап өстән очып узалар. Аларның «чыяк-чыяк» килгән ачы авазлары хәтта дулкын шавын басып китә. Пенкроф аларны ак-чарлаклар, давыл кошлары булырга тиеш дип чамалады.

Гедеон Спилет һәм аның иптәшләре, әледән-әле туктап, инженерны чакырып аваз салалар, океан ягыннан җавап килмәсме дип тыңлап торалар. Инженер ярга чыгып житә алган тәкъдирдә, хәтта җавап бирерлек хәле булмаса да, Топның өргән тавышы ишетелергә тиеш дип өметләнәләр. Эмма дәншәтле дулкын шаулавыннан, чуерташларның чыжылдап тәгәрәвеннән гайре тавыш ишетелмәгәч, яңадан кузгалып китәләр, яр буеның һәр карыш жирен карый-тикшерә алга баралар.

Егерме минут та китмәгәннәрдер, кинәт коры жир бетте, алда күбекләнеп айкалган ярсулы дулкын сыртлары күренде. Гедеон Спилет һәм аның юлдашлары дингезгә ук кебек очлаеп кергән кыя ярда туктап калдылар, аста тирә-якта тау-тау дулкыннар үкереп чабыша иде.

— Бу борын булып чыкты. Кирегә китәргә кирәк. Бераз эчкәрәк кереп, уң яклап барыш карыйк әле,— диде Пенкроф.

Наб, ак башлы дулкыннар чабышкан океан ягына ымлап:

— Ә ул бу якта бит,— диде.

— Әйдәгез! Тагын чакырып карыйк алайсам!

Дүртәүләп инженерның исемен әйтеп кычкырып карасалар да, җавап ишетелмәде. Дулкын шавы бераз басылганны көтеп тордылар да, янә кычкырып карадылар, эмма җавап килмәде.

Кирегә борылып, уң як яр буйлап киттеләр. Аяк асты гел таш та ком. Пенкроф яр буеның текәләнә баруын сизде. Һәм аның еракта чак кына шәйләнгән кыя белән тоташ икәнлеген төшенде. Кошлар нигәдер азайды. Дингез үкерүе дә басыла төште. Дулкыннар да кимеде, су чажлавы тонык ишетелә башлады. Дингез яры биредә култык ясап бөгелгән дә, кыя ташлы борын дулкынның юлын бүлгән булса кирәк.

Эмма юлны һаман шул юнөлештә дәвам итсән, Сайрес Смит югалган урыннан ераклашачаклар, көньякка, капма-каршы якка китәчәкләр. Юлчылар тагын бер миль ярым чамасы барып карасалар да, төньякка таба борылыр юл тапмадылар. Алар борынны әйләнәп үт-теләр бит инде, ул кайдадыр материк белән тоташкан булырга тиеш ләбаса! Пенкроф һәм аның иптәшләре, аяк атлар хәлләре калмаса да, алга бара бирделәр, ярның төньякка таба борылган төшен эзләделәр.

Эмма ике миль чамасы баргач, алларында дингез жәеләп ятканлыгын күрәп, аптыраулары чиктән ашты. Янәдән алар шәрә кыя ташлар белән капланган борын өстендә басып торалар иде.

Без утрауга килеп төшкәнбез! Аның бер ягыннан икенче ягына хәтле үтеп чыктык, — диде Пенкроф.

Дингезче хаклы иде. Сәяхәтчеләр материкка түгел, хәтта зуррак утрауга да түгел, бәлки, буге ике миль, аркылысы әллә ни киң булмаган кечкенә генә бер утрауга килеп төшкәннәр иде.

Дингез кошлары гына яшәгән, комлы-ташлы кысыр бу утрау ялгыз идеме, әллә утраулар тезмәсенә берәр буыны идеме — холай белсен! Һава шары жәтмәсенә асылынып барганда күзләренә яр сызыгы чалынган, сәяхәтчеләр томан аша аның зурмы-түгелме икәнлеген чамалый алмадылар.

Пенкроф исә, чын дингезчеләргә хас булганча, караңгыда да күзә күргәнлектән, көнбатышта таулы-кыялы тонык кына яр сызыгы шәүләсен абайлады.

Тирә-як караңгы, бу жир гади утраулар тезмәсенә керәме, әллә катлаулы тезмәгәме — анысын аерырлык түгел. Әйләнәсен дингез чолгап алган утраудан хәзер бер кая китеп булмаячак. Эзләүне таң атканчы туктатып торырга туры килә. Үкенечкә каршы, инженер үзен кайдалыгын белдереп бер генә аваз да бирмәде.

— Сайресның җавап бирмәве гажәп түгел. Бәлки, ул исен жуйгандыр, бәлки, жәрәхәтләнгәндер, җавап бирерлек хәле юктыр. Өметне өзмик әле, — диде журналист.

Ул учак ягарга тәкъдим итте, инженер ут яктысын күрәп аваз бирмәс микән, диде. Әйләнә-тирәдән корысары эзләп карасалар да, тапмадылар, утрауда ком белән таштан гайре берни юк иде.

Сайрес Смитны яратып өлгергән юлчылар хәзерге

минутта ана бертөрлө дө ярдәм итә алмаячакларын белгәч, хәсрәткә баттылар. Аларның хәлен күз алдына китерергә кыен булмастыр. Яктырганчы көтәргә туры килә. Икенек берсе: йә инженер үзе котылып чыккандыр да утрауда берәр сыеныр почмак тапкандыр, яисә һәлак булгандыр — бүтәнчә түгел.

Вакыт узмый жәфалады. Үзәккә үтәрлек салкын. Һәлакәткә дучар булган әлегә бичараларның хәлләре мөшкел иде, әмма алар үз кайгыларын оныттылар. Ял итәргә кирәк дип башларына да кереп чыкмады. Житәкчебезне тапмабызмы дигән соңгы өметкә алданып үз-үзләрен аямыйча утрау буйлап йөри бирделәр. Аның төньяк очыннан кайта-кайта эзләделәр, чөнки һәлакәт урыны шуннан ерак түгел иде. Әледән-әле инженерны чакырып кычкыралар, җавап килмиме дип тыңлап торалар. Аларның авазы байтак еракка ишетелергә тиеш, чөнки һава тынычланды, дулкын шаулавы басыла төште.

Бер тапкырында Набның хужасын чакырып кычкырган тавышы яңгырап кире кайткан кебек булды. Герберт моңа игътибар итәргә кушты.

— Димәк, көнбатышта ерак та түгел икенче бер утрау бар, яры биек булырга тиеш, — диде ул Пенкрофка.

Диңгезче аның сүзен жөпләп баш какты. Әйе шул, күзе алдамаска тиеш: бая тонык кына яр сызыгы шәүләсен күрдө бит ул. Димәк, анда жир булуы хак.

Әмма ялгыз кайтаваздан бүтән тавыш ишетелмәде. Утрау элеккечә тирән тынлыкка чумды.

Ә ул арада күк йөзе болытлардан арынып бетте. Төн уртасында анда-санда йолдызлар калыкты. Әгәр хәзер болар янында инженер булса, йолдызларның Төньяк ярымшарныкы түгеллеген сизәр иде. Чынлап та, күк йөзәндә Казык йолдызы юк; баш очында бөтенләй ят йолдызлар яна, караңгылыкта яп-якты булып җемелдәгән Көнъяк Тәрә йолдызы аларның Көнъяк ярымшарда икәнлеген раслый иде.

Төн авышты. 25 нче мартта иртәнге сәгать бишләрдә күк йөзе кызара башлады. Әмма офык тирәсе һаман шомлы караңгыланып тора иде әле. Таң сызылуга, океан өстенә куе томан җәелде, егерме адымнан берни аерып булмый башлады. Жир өстеннән авыр болыт сыман бөтерелеп томан агыла. Тирә-якта берни күренми, тагын эзли чыгып булмый икән дип сәяхәтчеләрнең

кәефе китте. Наб белән журналист юкка гына океан өстен күзләделәр. Ә Пенкроф белән Герберт көнбатыш яктан күпме эзләсәләр дә, жир-фәлән күрмәделәр.

— Гәрчә анда жирне күрмәсәм дә, мин аның барлыгын сизәм бит. Бар ул, бар, кайдадыр шушы тирәдә генә жир булырга тиеш... Безнең Ричмондтан китүебез рас булган кебек, аның да булуы бәхәссез, — диде Пенкроф.

Озакламый томан сирәгәйде. Гадәттә көн ачылып алдыннан төшә торган төтен сыман жинелчә томан иде бу. Эссе кояш нурлары аның аша саркып чыкты, утрауны жылыта башлады.

Кояш чыгып, кырык биш минутлап үтүгә, сәгать жиденче яртыларда томан өскә күтәрелде: югары катлавы тыгызланды, астан юкара барды. Утрау, өстеннән япмасын салып ташлагандай, ялтырап килеп чыкты; түгәрәкләнеп дингез ачылды. Көнчыгышта ул очсыз-кырыйсыз булып жәелеп ята, ә көнбатышта текә яр сызыгы күренеп тора иде.

Әйе, анда жир күренә. Гәрчә озакка булмаса да, жир — котылу дигән сүз. Утрау белән аның биек яры арасында ярты миль кинәгә кызу агымлы бугаз шаулап ята.

Шулвакыт сәяхәтчеләрнең берсе, иптәшләре белән кинәшәп-нитеп тормастан, үз йөрәк хисенә буйсынып булса кирәк, кинәт суга ташланды. Бу — Наб иде. Ул тизрәк теге якка йөзеп чыгарга, төньякка таба китеп, эзләүне давам итәргә ашкына. Беркемнең аны тыеп калырга көче житмәс иде. Пенкроф чакырып караса да, егет артына да борылмады. Гедеон Спилет та Набка иярергә ниятләгәч, Пенкроф:

— Бугазны йөзеп чыгарга телисезмени? — дип со-рады.

— Әйе, — диде Гедеон Спилет.

— Сабыр итегез. Мин суга кермәскә кинәш итәм, — диде дингезче. — Наб хужасына үзе генә дә ярдәм күрсәтә алып. Агым көчле, суга керсәк, безне дингезгә агызып алып китәр. Ялгышмасам, хәзер су кайта торган вакыт, шуңа күрә агым көчәйде. Энә карагыз, яр буе судан ачыла бара. Бераз көтсәк, су чигенеп бетәчәк, анары су аша ерып кына чыгарбыз.

— Дөрөс әйтәсез, бер-беребездән аерылып йөрергә кирәкмәс, — диде журналист.

Ә Наб, агым беләм көрәшә-көрәшә, каршы ярга таба кыеклап йөзә иде. Колач салганда кара иңбашлары калкып-калкып күренеп китә. Аны кызу агым янга агыза, шулай да Наб ярга якынлаша бара. Ярты миль араны чыгу өчен аңа кимендә ярты сәгать вакыт кирәк булды, йөзеп киткән турысыннан әллә ничә мең фут читкә авышып, ниһаять, ярга барып чыкты.

Наб биек гранит кыя төбенә килеп чыкты да, катыгына кагынып алды. Аннары йөгәрә-йөгәрә кыя артына борылып юкка чыкты. Кыя утрауның төньягында диңгез эченә үк кереп тора иде.

Иптәшләре кыю негр артыннан борчылып карап калдылар. Наб күздән югалгач, сәяхәтчеләр әйләнә-тирәне күздән кичерделәр. Үзләрен сыендырган жирнең нинди икәнлеген беләселәре килә иде. Башта комда яткан кабырчыкларны жыеп тамак ялгадылар. Такыр булса да, эчләренә ризык кергәч, күнелләре бөтәеп китте.

Каршы яр иркен генә култыкны хәтерләтә. Көнъякта очлаеп диңгезгә кереп тора. Өсте шәп-шәрә булып ялтырап ята, үсемлек-мазар күренми. Буйдан-буйга борыласырыла текә шәрә гранит стена сузыла. Култык төньякка таба киңәя, яр буйлары сөзәгәя, көнъяк-көнбатыштан төньяк-көнчыгышка таба сузылган таргына борын белән очлана. Култыкның бер очыннан икенче очына хәтле сизгез мил чамасы бардыр. Сәяхәтчеләр басып торган утрау исә, озын кит балыгы сыртына охшап, култыкның нәкъ каршысында ята, арада ярты миль чамасы бугаз аерып тора. Утрауның аркылысы иң киң жирендә чирек мильдән артмый. Утрау каршысында су астыннан чыккан комлы яр сузыла. Тегендә дә монда кап-кара кыя ташлар тырпаеп тора, су чигенгән саен, алар ишәя бара. Арыда-рак, икенче планда, хәрби ныгытмага охшаган, биеклеге өч йөз фут чамасы гранит стена сузыла. Аның бите текә, сырты киртләч, озынлыгы өч миль чамасы бардыр. Уң яктан ул, кеше кулы кыеп алгандай, кырт киселеп төшә. Ә сул яктан, борын турысына таба, берничәгә тармакланган һәм дүрткел кыялар тезелеп китә. Кыялар ары киткән саен тәбәнәкләнә, вагая, култыкның көнъяк очында яр буенда ташлар чәчелеп ята. Гранит биеклек өстендә агач заты күренми. Изге Өмет борынындагы Өстәл тавы кебек өсте тип-тигез, шәп-шәрә. Күләме генә аннан кечерәк. Аның каравы биеклекнең киселеп төшкән очыннан уңга

Һәм артка таба тоташ яшеллек китә. Очсыз-кырыйсыз калын урман өстендә озын-озын булып чыгып торган биек агач башларын шәйләргә мөмкин. Гел таш та ком, гранит күрөп зарыгып беткән күзләр өчен бу яшеллек рәхәт ял булды.

Ниһаять, иң арткы планда төньяк-көнбатыштарак, ким дигәндә жиде миль чамасы ары, тау түбәсе күренә. Башындагы ап-ак кар бүреге энже белән чигелгәндәй қояш нурларында жемелдәп уйный.

Күз алдында жәйрәп яткан бу ят төбәк берәр материкмы, әллә утраумы? Әлегә бу сорауга җавап бирүе кыен иде.

Сул кулда өсте-өстенә өелешкән шыксыз гранит кыя ташларны күргән геолог аларның янартау атканнан калган икәннен төшенер иде; чыннан да, аларны йөгәнсез жир асты көчләре көн күзенә чыгарып ташлаган.

Гедеон Спилет, Пенкроф һәм Герберт каршы ярны бик дикъкательләп күздән кичерделәр, чөнки анда озак еллар яшәргә туры киләчәк уйладылар. Әгәр берәр узгынчы кораб очраклы килеп чыгып алып китмәсә, мөгаен шунда аларга мәңгегә ятып калырга туры килер...

— Йә, ни диярсен, Пенкроф? Ничек кебек тоела сиңа? Ник дәмисен? — дип сорады Герберт.

— Ни диим сон? Һәр жирдәге кебек, яхшысы да, яманы да бардыр инде анда. Сабыр итик әле, киләчәктә күз күрер. Энә, су ашыга-ашыга чигенә. Өч сәгатътән теге якка чыгып карарбыз. Теге ярда берәр җаен тапмый калмабыз. Башта мистер Смитны эзләп табыйк!

Пенкрофның юраганы дәрәскә чыкты. Өч сәгатътән су кимүдән туктады, комлы су төбә ачылып калды. Арада тар гына инеш ага, аны, шәт, ерып чыгуы кыен булмастыр.

Гедеон Спилет һәм аның иптәшләре сәгатъ уннар тирәсендә киемнәрен салып төенгә төйнәделәр дә, баш өстенә күтәрәп, суга керделәр. Аның тирәнлегенә биш футтан артмый иде. Алай да үсмер Гербертны күмәрлек иде. Эмма балык кебек йөзә белгән егет аны ансат кичеп чыкты. Өчәүләп хәвеф-хәтәрсез каршы ярга чыгып та життеләр. Қояшта кибенеп, өс-башларын киенгәч, кинәшкә жыелдылар.

Литодомнар.— Елга тамагы.— «Хәрабә».— Эзләү давам итә.— Нарат урманы.— Ягарга утын әзерләү.— Су чигенгәнне көтәргә туры килә.— Гранит биеклек өстендә.— Сал.— Торакка кайту.

Ярга житү белән журналист Пенкрофка шунда көтеп торырга кушты да, үзе Наб киткән якка таба яр буйлап йөгәрде. Озакламый борылышка кереп күздән дә югалды. Ул Сайрес Смитның язмышын белергә атлыга иде.

Герберт та аның артыннан китмәкче иде, Пенкроф аны туктатты:

— Син барма, балакай,— диде.— Безгә торыр почмак эзләргә кирәк, аннары кабырчыклардан гайре берәр юньлерәк ризык табып булмасмы. Дусларыбыз әйләнеп кайткач, тамак ялгыйсылары, хәл жыясылары килер. Аларның үз эше, безнең үз эшебез.

— Мин риза, Пенкроф,— диде Герберт.

— Бик яхшы. Болай булса, безнең эш алга барачак. План белән хәрәкәт итәрбез. Арыган, тунган, ачыккан бәндәләр бит без. Димәк, торырга урын, жылынырга учак һәм ашарга ризык табарга кирәк. Урманда утын бихисап, кош оясында йомыркалар булырга тиеш. Торырга өебез генә юк.

— Кыя арасында берәр мәгарә юк микән, эзләп карыйк әле,— диде Герберт.— Иңч югы кереп ышыкланырга берәр куышлык табылмый калмас.

— Дөрәс әйтәсең, улым! Хәере белән юлга кузгалыйк, әйдә!

Алар су киткәч ачылып калган комлы яр өсләп гранит стена буеннан атладылар. Тик төньякка түгел, киресенчә, көньякка таба юнәлделәр. Берничә йөз адым алда Пенкроф кысан гына тарлавык барлыгын күреп алды. Аннан елга яисә инеш агып чыгарга тиеш дип чамалады. Бик шәп, торакны эчәргә яраклы су тирәсеннән эзләргә кирәк. Агым Сайрес Смитны шушы якка агызып чыгарган булуы да мөмкин.

Бая әйткәнебезчә, яр буйлап өч йөз фут биеклегә тоташ стена сузыла. Ул шоп-шома, хәтта итәгендә дә кереп сыенырлык куыш яки ярык-мазар күренми: стена текә, каты граниттан булганлыктан, диңгез суы аны ашый алмаган. Өстендә көтү-көтү су кошлары очып

йөри. Алар яры тәпиле, озын, очлы томшыклы. Тавышлары колакны ярырлык ачы чикылдык. Үз гомерләрендә кеше заты күрмәгән, куркытылмаган мәхлуклар беренче тапкыр бимазалаганга ярсыганнар, күрәсең. Пенкроф арада фомка дип аталган давыл кошларын күрәп алды, аларны «дингез юлбасарлары» дип тә йөртәләр. Гранит уентыкларына ваграк ерткыч акчарлаклар оялаган. Бу кошлар өеренә бер генә тапкыр мылтыктан ату житәр иде, байтак табышлы булырлар иде, үкенечкә каршы, Пенкроф белән Гербертның мылтыклары юк шул. Хәер, фомка белән акчарлакның ите барыбер ашарга яраксыз, ә йомыркалары тәмсез була.

Бераз сулгарак киткән Герберт суүсемнәре белән капланган кыя ташлары күрәп алды. Алар су чигенгәндә өскә чыгып калганнар, берничә сәгатьтән су күтәрелгәч тагын күмелерләр. Лайлалы суүсемнәре арасында капкачлы кабырчыклар да күренә. Ачыккан кешеләргә алары да ярап торырлык. Герберт чакыргач, Пенкроф шундук йөгереп килде:

— Ну-у, монда устрица күп икән! Йомырка тапканчы ашый торырга ярый болар! — дип, куанып кычкырып жибәрде.

Герберт ташка нык береккән кабырчыкларны жентекләп карагач:

— Юк, бу устрица түгел, литодом бу, — диде.

— Ашыйлармы соң аны?

— Әлбәттә.

— Бик шәп, литодомны авыз итәрбез.

Дингезчегә Гербертның сүзе закон иде, чөнки егет табигатьне ярата, табигать белеменнән мәгълүматы зур. Мәрхүм әтисе Гербертның мавыгуын хуплап, аңа Бостондагы иң яхшы профессорларның лекцияләрен тыңларга мөмкинлек тудырды. Профессорлар тырыш, зирәк малайны яраталар иде. Табигать сөюче Гербертның белеме соңыннан бик кирәк булды, менә бит беренче очракта ук ярап куйды.

Литодомнар — тәлгәш-тәлгәш булып бергә оешкан озынча кабырчыклар, кыя ташларга нык бергәләр. Иң каты ташларны да тишүче бораулаучы кабырчыклар төркеменә керәләр. Литодом кабырчыгының ике башы да тупыйк була, ашарга яраклы бүтән төрле кабырчыклардан алар шуның белән аерыла.

Пенкроф белән Герберт кояш жылысына капкачын

ачкан литодомнарны туйганчы ашадылар. Тәме бик кырку икән дигән фикергә килделәр. Тоз-борыч һәм бүтән тәмләткечләр юк дип үкенерлек булмады.

Тамак туйды, хәзер эчәсе килә иде инде. Табигать-нен артык кырку итеп әзерләгән ризыгын авыз иткәч, тамаклары тәмам кипте. Эчәргә су эзләргә кирәк иде. Жир өстененң телгәләнеп беткән бу төбәгендә эчәргә яраклы суның булмавы мөмкин түгел. Пенкроф белән Герберт күп итеп литодом жыеп, кесәләренә тутырдылар, кулъяулыкларына төйнәделәр дә ары таба атладылар.

Ике йөз адым да китмәгәннәрдер, тарлавыкка юлыктылар. Чыннан да Пенкроф уйлаганча булып чыкты: гүя жир асты көченең басымына түзә алмыйча гранит стена ярылып киткән дә уртасыннан елга агып ята. Елга тамагында кечерәк кенә култык хасил булган, суның кинәлегә ул төштә йөз футлап бардыр. Елганың ике яры да текә, суның кинәлегә егерме футтан артмас. Гранит ярлар утрау эченә таба киткән саен сөзәкләнә барып, елга бер урында кинәт борыла да куаклар арасына кереп югала.

— Менә сиңа — эчәргә су, әнә тегендә — ягулык! Хәзер безгә торыр урын гына кирәк! — дип куйды Пенкроф.

Елга суы чиста, төбенә хәтле үтә күренә. Дингез суы күтәрелеп аңа кушылганчы, суы эчәргә яраклы булырга тиеш. Шушы мөһим нәрсәләргә ачыклап, Герберт торырлык берәр куыш эзли китте. Әмма кая карама, стена текә, шоп-шома, бер генә ярык-мазар да күренми иде.

Елга тамагы янында гына яр сызыгыннан берәз өстәрәк, ул кыя жиммерекләре эчендә үтәли тишек барлыгын күреп алды. Гранит кыя ишелгәндә берсе өстенә берсе өелгән ташлар арасында гадәттә шулай үтәли куышлар калучан.

Пенкроф белән Герберт шул куышлыкка кереп киттеләр. Аяк астына ком түшәлгән, эче шактый якты: мөгжиза аркасында гына тотрыгын саклаган гранит таш араларыннан кояш нурлары үтеп керә. Яктылык белән бергә үтәли жил йөри, шуңа күрә суык. «Әгәр үтәли тишекләргә таш белән томалап, ком-балчык белән сыйласың, бу хәрабә торырга ярар иде яравын», дип уйлап алды Пенкроф. Тыштан караганда «хәрабә» & билге-

сен¹ хәтерләтә. Көнъяк-көнбатыш жылләре үтәли йөри торган өске элмәген томаласан, асты һичшиксез торырга яраклы булачак.

— Менә шәп урын! — диде Пенкроф. — Их, мистер Смит монда булса! Бу хәрабәдән менә дигән торак ясар иде. Ах, аны тагын бер генә күрсәк!

— Күрербез, Пенкроф, күрербез! — диде Герберт. — Тик ул кайтканчы моны юньгә кертергә кирәк. Сул як кулдагы борылмага учак ясарбыз, өскә төтен юлы калдырырбыз.

— Учакны ясавы кыен түгел, улым. «Хәрабә» торак өчен ярарлык бит, ә! Шәп бит! Тик башта ягарга утын әзерләп куярга кирәк. Әнә теге жил өрөп торган тишекләренә томалар өчен дә агач кирәк булачак.

Герберт белән Пенкроф «Хәрабә»дән чыгып (вакытлы торакны Пенкрофның сүзе белән «Хәрабә» дип йөртә башладылар), елганың сулъяк яры буйлап киттеләр. Елгадан коры ботаклар агып уза. Диңгезнең суы күтәрелә башлады, озакламый ул елга агымын кирегә куачак. Су күтәрелгәндә һәм чигенгәндә елгадан киләчәктә йөк ташырга мөмкин булыр, дип чамалады Пенкроф.

Чирек сәгәтьләп баргач, елга тугаена життеләр. Борылыштан соң елганың ике як яры буйлап куге урман китә. Көз ахыры булуга карамастан, урман ямь-яшел: күпчелеге ылыслы агачлар үсә. Гажәп тә түгел, ылыслы агачлар жир шарының төньяк киңлекләреннән алып эссе якларына хәтле таралган. Табигать сөюче егетебез арада деодар агачларын танып алды. Деодар Һималай тауларында күп үсә торган хуш исле ылыслы агач. Алар арасында ябалдашларын жылпәзә кебек киң жәеп утырган наратлар күренә. Аяк астында, биек үлән арасында, коры ботаклар аунап ята; баскан уңайга шыртылап сыналар да янга чәчрәп китәләр.

— Әлегесен бар да безнең файдага, улым, бик шәп! — диде диңгезче. — Гәрчә бу агачларның исемен белмәсәм дә, ягарга яраклы агач төркеменә кәргәннен әйтә алам. Безгә хәзергесен шунысы бик хажәт.

— Күбрәк жыйыйк әле! — дип, Герберт шундук эшкә тотынды.

Ботак-сатак жыюуы кыен булмады. Аяк асты тулы

¹ & билгесе — латинча et caetera (һәм башкалар) дигәнне аңлата.

коры-сары, агачтан сындырып торасы да юк. Утын күп жыелды, эмма аны Хэрабэгэ ташу хэсрәте алга килеп басты. Ботаклар бик коры, тиз янып бетәчәк. Шуңа күрә утынны күп итеп ташып куярга кирәк иде. Ә ике кеше күпме генә күтәрәп ташый ала! Герберт шул турыда Пенкрофка әйткәч, тегесе исе дә китмәде:

— Әй, улым, бер дә хафаланма! Жан биргәнгә юнь бирер. Жае чыкмый калмас! Элбәттә, арба яисә көймә белән ташысан, шәп булыр иде дә бит, нишлисең...

— Энә, елга бар бит,— диде Герберт.

— Дөрөс әйтәсең, утынны иң жайлысы елгадан ташу. Сал агызуны кешеләр әйбәт уйлап тапканнар.

— Дөрөсен дөрөс тә, елга суы кирегә ага бит, безгә кирәк якка түгел,— дип куйды Герберт.

— Су кайтканны көтәрбез. Су чигенгәндә агым утынны Хэрабэгэ таба агызып алып төшәчәк. Аңарчы сал ясый торырбыз.

Урман авызына барып, коры ботаклар жыеп бәйләделәр дә, иңгә күтәрәп, елга тугаена таба кайтырга чыктылар. Анда да биек үлән арасында коры-сары күп иде. Бу жирләргә мәңге кеше аягы басмаган, күрәсең. Пенкроф озак юанмыйча сал бәйләргә тотынды.

Бер урында елга яры суның эченәрәк кереп агымны бүлгән дә култык ясаган. Герберт белән Пенкроф юан-юан ботакларны корыган лиана белән бер-берсенә беркетеп бәйләделәр дә, шул турыга суга төшерделәр. Өстенә үзләре жыйган коры-сары бәйләмнәрен төяделәр. Ким дигәндә егермеләп бәйләм булгандыр. Бер сәгать эчендә эшне төгәлләп, салны ярга арканлап та куйдылар. Су чигенә башлаганны көтәсе генә калды.

Аңа хәтле берничә сәгать вакыт бар иде әле. Пенкроф белән Герберт, гранит биеклек өстенә менеп, югарыдан әйләнә-тирәнә күзәтеп төшәргә карар ителәр. Өстән бу ят жир еракка хәтле күренергә тиеш.

Елга тугаеннан ике йөз адымлап киткәч, стена сөзәкләнә, чәчеләп яткан таш өемнәре табигый баскыч хасил иткән. Таза, житез аяклы Пенкроф белән Герберт берничә минут эчендә шул баскычтан биеклек өстенә менеп тә життеләр. Елга тамагы турысындагы иң биек чыгынтыга барып бастылар.

Башта океан өстен күздән кичерделәр. Күптәнме әле ни газәпләр чигеп алар шушы океан өстеннән очып кирегә килеп төшкәннәр иде. Энә, һәлакәт булган урын,

Сайрес Смит шул төштә юкка чыкты. Дингезче һәм үсмер егет су өстендә һава шарының кеше ябышып барырдай берәр калдыгы күренмәсme дип юкка гына эзләделәр. Иксез-чиксез океан өсте буп-буш иде. Яр буйлары да буш, ни Наб, ни журналист күренми. Мөгаен, алар бик ерак киткәннәрдер, моннан күренерлек жирдә түгелдер.

— Күңелем сизә минем, мистер Смит кебек көчле кеше батарга тиеш түгел: йөзеп чыккандыр ул! Шулай бит, Пенкроф? — диде Герберт.

Дингезче сүрән генә баш чайкады. Ул Сайрес Смитны күрүдән өмет өзгән иде инде. Эмма Гербертның рухын төшерәсе килмәде:

— Әлбәттә шулай, — дигән булды. — Бүтән кеше баткан тәкъдирдә дә безнең инженер исән калачак.

Шулай дип сөйләнә-сөйләнә ул яр буйларын жентекләп карарга кереште. Алда тар гына комлы яр сузыла, уң як кулда елга тамагы турысында кыя ташлар тезелеп киткән, аларны су күмеп өлгермәгән әле, амфибияләр төркеменә охшап ялтырап күренәләр. Алар артында кояш нурларында жемелдәп дингез уйный. Көнъякта офыкка хәтле китеп очлы борын сузыла, аның артында жир дәвам итәме, әллә көнъяк-көнчыгыштан көнъяк-көнбатышка таба борыламы — моннан күренми. Әгәр борылса, ул озынча ярымутрау булырга тиеш. Төнъякта яр сөзәк, тәбәнәк, тигез, еракка хәтле күренеп тора, култык хасил итә, анда су асты ташлары юк. Су кайтканда чыгып калган кечерәк-кечерәк сайлыкларны әле су күмеп өлгермәгән.

Пенкроф белән Герберт көнбатышка борылдылар. Беренче булып алты-жиде миль ераклыктагы карлы тау түбәсе күзгә ташланды. Тау итәген калын урман каплаган. Урман авызына хәтле ямь-яшел үзән хәтфәләнә, анда-санда ялгызак агачлар, бөдрә куаклар күренә. Урман эченнән елга агып чыга. Ул ерактагы тау башынан төшә булса кирәк. Борыла-сарыла дингез ягына таба юлын дәвам итә. Пенкроф сал ясап калдырган турыда елга гранит яр эченнән уза. Сул яры буйдан-буйга биек, текә, ә уң яры тәбәнәкләнә барып, тоташ гранит стена тармаклана, аерым-аерым кыялар күренә, ары таба кыялар вагая, ташлар чәчелеп ята, аяк астын чуер ташлар каплап алган.

— Утрау булмагае бу? — дип күңелендәге шиген кычкырып әйткәнен сизмичә дә калды дингезче.

— Утрау булган тәкъдирдә дә бик зур утраудыр, — диде Герберт.

— Нихәтле зур булса да, утрау утрау инде...

Бу сорауга хәзер үк җавап табуы кыен иде; көтәргә кала. Җирнең берәр кисәгеме, әллә утраумы, — ни генә булмасын, манзара карап туймаслык матур, табигать хәзинәләре мул иде.

— Монда килеп ирешүебезгә шөкер итәргә кирәк, — диде Пенкроф. — Без бәхетсезләргә әлдә алла рәхмәтен салды.

Язмыш җилләре китереп ташлаган бу төбәкне күбрәк беләселәре килеп, әле бик озак күзәттеләр алар. Күпме генә карасалар да, киләчәктә нинди язмыш көтүен белүе кыен иде.

Бераздан кайтыр якка борылдылар. Гранит биеклекең көньяк сырты буйлап киттеләр. Анда әкәмәт рәвешле кыя-ташлардан кәрниз ясалган. Таш араларына кошлар оялаган. Герберт таштан ташка сикереп көтүкөтү кошларны өркетте.

— Болары акчарлаклар түгел бит! Давыл кошлары да түгел! — дип кычкырып җибәрде Герберт.

— Нинди кошлар соң? Кара әле, күгәрченгә охшаган болар!

— Күгәрчен шул, кыя күгәрченнәре! Кыргый күгәрченнәр. Әнә, канат очында ике буй-буй кара сызык бар, койрыгы ак, үзләре күгелжем төстә, шул билгеләреннән танийм мин аларны. Укыганым бар: кыя күгәрчененең итен ашыйлар, йомыркасы да тәмле була. Бәлкем, ояларында йомыркалары бардыр, җыярга кирәк!

— Тәбә кыздырып ашыйк әле! — дип шаяртты Пенкроф.

— Нәрсәгә салып кыздырырбыз соң? Әллә синен эшләпәгеме?

— Юк инде, анысы ук булмас, мин әлегә күз буучы түгел. Бөтен көе генә пешереп ашарга туры килер. Кем күбрәк ашар икән, бәхәсләшәбезме?

Пенкроф белән Герберт бер генә кыя ярыгын да калдырмыйча актарып, бераз йомырка таптылар. Дингезче ике-өч дистәсен яулыкка төйнәде. Ул арада су артудан туктаган иде инде, һәм алар ашыга-ашыга яр буена төшеп киттеләр.

Елга тугаена житкәндә көндөзгә сәгать берләр иде. Су диңгез ягына таба ага башлаган. Шуннан файдаланып утынны елга тамагына алып төшәргә кирәк иде. Диңгезченең салны агым иркәнә жибәрәсе килмәде, салга кереп, үзе идарә итәргә дә теләге юк иде. Диңгезче булсын да, чарасын тапмасын имеш: корыган лианаларны ишеп, ул берничә сажин бау әзерләде. Салның койрыгына бәйләп, очын үзе тотты. Ә Герберт ярга елышмасын өчен салны озын колга белән этеп барырга тиеш булды.

Шәп уйлап таптылар болар. Күп итеп ботак төялгән сал елга агымы белән диңгез ягына таба кузгалып китте. Яр биек, сайлыкка утырып калыр дип куркасы юк. Ике сәгать эчендә елга тамагына төшеп тә життеләр, аннан Хәрабәгә кул сузымы гына иде.

Бишенче бүлек

Хәрабәне торак итеп рәтләү.— Ничек ут табарга? — Бер кап шырпы.— Елга буеннан шырпы эзләү.— Журналист белән Наб кайтты.— Сыңар шырпы! — Ут кабынды.— Пешкән ризык.— Яңа жирдә беренче төн.

Утынны бушатканнан соң, Хәрабәне торырлык итеп рәтләү мәшәкате алга килеп басты. Жил уйнап торган ярыкларны таш белән томаларга кирәк иде. Ботаклар тезеп, таш өеп, балчык катыш ком белән сылагач, салкын жылларга юл бикләнде. & билгесенең аскы элмәген аерып алдылар. Яннан тар гына итеп төтен юллыгы калдырдылар. Өч-дүрт бүлмә бүлеп куйдылар. Дөрөсегенә әйткәндә, бүлмә диярлегә юк иде, ерткыч жанварлар керергә куркырлык караңгы өннәр иде болар... Һәрхәлдә анда коры, идәне ком, урта бүлмәләрдә хәтта аягүрә басып торырлык. Ни әйтсәң дә, юк ише түгел, яшәп торырга хәйран ярарлык булды.

Герберт белән Пенкроф гәпләшә-гәпләшә дәртләнеп эшләделәр.

— Бәлкем әле, дусларыбыз моннан әйбәтрәк торак тапканнардыр, — диде Герберт.

— Бик мөмкин. Шулай да әллә тапканнар, әллә юк. Тик торганчы тун итәген уа тор дигәннәр. Моңысын эшли торыйк әле. Икәү булса да артыгы юк.

— Сайрес Смит кына исэн булсын! Эгэр аны тапсалар, язмышка рэхмэт укыр идек! — диде Герберт.

— Дөрөс әйтәсең, улым! Чын кеше иде ул...

— Нигә «иде» дисең? Әллә өметенне өздеңме инде, исән түгелдер дисеңме?

— Юк-юк! Аллам сакласын! — дияргә ашыкты дингезче.

Торакның зур эшләре бетте. Пенкроф бик канәгать төс белән:

— Хәзер кайтсалар да ярый. Кереп сыеныр почмак бар! — диде.

Учак урыны ясап, ашарга пешерәсе калды. Учакны рәтләү кыен булмады. Сул як коридорның түренә, төтен юллыгы турысына, яссы ташлар тезделәр. Учак жылысы бүлмәләргә иркен таралачак. Пенкроф утынны бер бүлмәгә ташып куйды. Таш өстенә йомычка белән аралаштырып коры чыбык өйде. Герберт аның учак ягарга маташуын күргәч: «Шырпың бармы соң?» — дип сорады.

— Ник булмасын! Бәхеткә каршы, бар. Шырпысыз яки чакмасыз эш харап монда.

— Шырпы булмаса, кыргый халыклар кебек, агачны агачка ышкып ут тапкан булыр идек, — диде Герберт.

— Ышкып кара, уч төпләрен суелып чыгар, ә ут кабынмас.

— Тын океандагы утрауларда утны шул ысул белән кабызалар бит әле, — диде Герберт.

— Бәхәсләшмим, улым, сүзең хак. Эмма кыргыйлар аның әмәлен беләләрдер. Яисә махсус агач кулланалардыр. Югыйсә, мин агачны агачка ышкып күпме азапланганым бар, эмма ут кабыза алганым юк. Турысын әйтим, шырпың булуы хәерле. Тукта әле, шырпы кайда соң минем?

Пенкроф ата тәмәкече, шырпысыз йөрми торган иде. Эмма кесәсен кат-кат капшаса да шырпысын тапмады. Чалбар кесәләрен актарырга тотынды. Тик, гажәбенә каршы, жаннан кадерле шырпы тартмасы аннан да чыкмады.

Тәмам аптырауга төшөп, ул Гербертка карады.

— Вәт әкәмәт! Шырпы кабы кесәдән төшөп калган ахрысы минем. Кара инде, юк бит, валлаһи юк. Чакмаң юкмы синен, Герберт! Яисә берәр бүтән кабызгычың?

— Юк, Пенкроф.

Дингезче, хэсрәткә батып, мангаен ышкый-ышкый, куыштан чыгып китте. Герберт та аңа иярде.

Бая йөргән төшлөрдән: комлы яр буйларынан, кыялардан, елга тамагынан эзләп карасалар да, шырпыны тапмадылар. Шырпы кабы жиз тартмага салынган иде, әллә кайдан ук ялтырап күренергә тиеш иде.

— Пенкроф, әллә син аны кәрзиндә чакта дингезгә ташладыңмы?

— Юк ла, нишләп ташлыйм! Мин аны күз карасы кебек саклаган идем! — диде дингезче. — Үзе төшөп калса инде; ул хәтле чайкалуга төшүе дә гажәп түгел. Трубка да юкка чыккан бит менә. Кая китте соң бу юньсез шырпы кабы?

— Су чигенә башлады. Әйдә, бугаз аша чыгыйк та бая егылып төшкән турыга барып карыйк, — диде Герберт.

Ай-һай, аннан шырпы табылыр микән, дулкын ярга кагып чыгарган булса да, су күтәрелгәндә ком астына күмелгәндер. Шулай да, ятып калганчы, атып кал, диләр бит. Герберт белән Пенкроф барырга булдылар. Хәрабәдән ике йөз метрлап киткәч, бая су аша чыккан турыга життеләр. Кыяның барлык тишек-ярыкларына хәтле актардылар, чуерташ астында калып күмелмәгәнме дип, һәр ташны урынынан кузгатып карадылар. Юк, тапмадылар. Алар хәленә төшкән чакта шырпы югалтуы гафу итмәслек каза иде.

Пенкрофның кәефе кырылды, хәтта моны яшерә дә алмады. Мангаена тирән жыерчыклар чыкты, чырае сүрелде, тездән калды. Герберт аны юатырга теләп: «Әй, шырпы суга чыланган булгандыр, барыбер сызылмас иде», — дип сөйләнгән булды.

— Юк, дустым, чыланмагандыр. Ул жиз тартмага салынган иде, капкачы нык ябыла иде. Йә, хәзер нишлибез инде?

— Борчылма, утсыз калмабыз. Мистер Смит белән мистер Спилет кына кайтсын, алар әмәлен табар. Алар бездән акыллырак!

— Анысын дәрәс әйтәсең. Әмма иптәшләр кайтышка ут булмагач, күңелле түгел шул инде.

— Аларның шырпысы яисә чакмасы булмый калмас әле, — диде Герберт.

Дингезче башын чайкады:

— Белмим шул. Мистер Смит белән Наб тәмәке

тартмыйлар, мистер Спилет исә шырпыдан бигрәк блокнотын сакларга тырышкандыр!

Герберт дәшмәде. Шырпының югалуы чыннан да үкәнерлек хәл иде. Эмма ул утсыз калмабыз дип ышана. Ә Пенкроф исә, иң авыр чакта да бирешмәгән кеше, тәжрибәсеннән чыгып, алай жиңел уйламый. Нишләмәк кирәк, Наб белән журналистның кайтканын көтәргә кала. Аларны пешкән йомырка белән сыйлыйбыз дип дәртләнгәннәр иде дә, булмады. Наман-наман чи кабырчык туйдырса да, башка чара юк. Пенкроф белән Герберт литодом жыярга булдылар. Нәм сүзсез-нисез, тын гына кайту юлына борылдылар.

Юлда Пенкроф шырпысын эзли-эзли кайтты. Хәтта елга тамагынан алып бая сал ясаган урынга хәтле барып килде. Гранит биеклек өстенә менеп, әле уңга, әле сулга китеп эзләде. Биек үлән араларын актара-актара урман авызына хәтле барып житте.

Пенкроф белән Герберт кичке сәгать бишләрдә генә торакка кайтып керделәр. Куыш эченең бер генә актарылмаган почмагын калдырмадылар. Шырпы бер жирдә дә юк иде, аны табудан өмет өзделәр.

Сәгать алтылар тирәсендә, кояш тау артына төшөп күмелгәч, яр буйлап арлы-бирле йөрөнгән Герберт Наб белән Гедеон Спилетның кайтып килгәннән күрдә.

Аларның икесе генә икәннән күргәч, егетнең йөрәге жуитеп китте. Пенкрофның сизенүе юкка булмаган: Сайрес Смит табылмаган.

Журналист иптәшләре янына килеп житте дә арып-алжып таш өстенә утырды. Ул тәмам хәлдән тайган, ачыккан, хәтта телен әйләндерерлегә дә калмаган.

Ә Набның исә елый-елый күзләре кызарып беткән. Боларны күрүгә, тыела алмыйча тагын елап жибәрде. Өметен жуйганлыгы сүзсез дә аңлашылды бичараның.

Журналист сөйләп бирде: Сайрес Смитны кайлардан гына эзләмәгәннәр. Яр буйларынан карый-карый сизез миль жир ураганнар. Нава шары соңгы тапкыр суга төшкән турыга барып житкәннәр, хәтта аннан узып китеп тә эзләгәннәр. Эмма яр буйлары буп-буш, бер генә кеше аягы эзе дә очрамаган. Бер генә таш та урынынан кузгалмаган. Бу жирдә гомумән кеше яшәми булса кирәк. Океан өсте дә буш. Инженерның гәүдәсе күптән океан төбөндә, ярдан берничә фут эчкәре генә ята торгандыр...

Шул сүзләрне ишеткәч, Наб урыныннан сикереп торды, күңелендә өмет сакланып калган икән әле, үрсәленеп кычкырып жибәрде:

— Юк! Юк! Үлмәгән ул, исән! Аның кебек кеше үләргә тиеш түгел!.. Ышанмыйм. Кем-кем, әмма ул үлмәгән! Минем хужам бирешә торган кеше түгел,— дип сөйләнә-сөйләнә, хәле китеп, таш өстенә сыгылып төште һәм ыңгырашып куйды.

Герберт хужасын өзелеп яраткан изге күңелле негр янына йөгереп килде, аны юатырга, юмаларга кереште.

— Наб, зинһар, кайгырма, ничек тә табарбыз без аны, тапмый калмабыз! Ачыгып беткәнсездер инде, мәгез, тамагыгызга капкалап алыгыз,— дип негрга бер уч кабырчык сузды, нишләсен, шуннан гайре сые юк иде аның.

Кайчаннан бирле тамагына валчык та капмаган Наб ашаудан баш тартты. Хужасы булмагач, аның яшисе дә килми иде. Гедеон Спилет комсызланып ашарга ябышты. Ашап туйгач, гранит кыя төбенә, комга сузылып ятты. Ул бик алжыган, ә үзе болай тыныч күренә.

Герберт аның янына килеп, кулыннан тотты:

— Мистер Спилет, без кереп сыеныр почмак таптык, әйдәгез, анда ял итәргә уңайлырак булыр. Хәзер төн житә, калганын иртәгә карарбыз,— диде.

Журналист, урыныннан торып, Герберт артыннан китте. Пенкроф аны куып житте, каушавын сиздермәскә тырышып:

— Мистер Спилет сезнең шырпыгыз юкмы? — дип сорады.

Журналист, туктап, кесәләрен актарса да, шырпы табылмады.

— Шырпым бар иде минем, ташлаганмын ахрысы.

Набтан да шундый ук җавап ишеткәч, диңгезче:

— Әһ, каһәр төшкересе! — дип, тыела алмыйча, сукранып куйды. Моны ишеткәч, журналист:

— Әллә бер дә шырпы юкмы? — дип сорады.

— Юк шул. Шырпы булмагач, ут кабызып булмый!

— Их, әгәр хужам монда булса, шырпыны үзе ясап алыр иде! — дип көрсенеп куйды Наб.

Һәлакәткә дучар булган бичаралар, аптырап берберсенә карашып, тынып калдылар. Герберт беренче булып тынлыкны бозды:

— Мистер Спилет, сез тәмәке тартасыз бит. Шыр-

пыгыз гел була торган иде. Әллә әйбәтләп эзләмәдегезме? Тагын бер эзләп карагыз әле. Сыңар шырпы гына табылса да — утыбыз булыр иде!

Журналист янәдән пальто, жилет, чалбар кесәләрен актарып чыкты, кинәт, гажәбенә каршы, һәм, Пенкрофның бәхетенә каршы, жилет эчлегә астында кечкенә генә агач кисәгә кармалап тапты. Тукума аша аны бармагы белән тотып алды, ләкин чыгарырга курыкты: бердәнбер шырпы бит, күкертә коелмагае!

— Кая, үзем алыым, — диде Герберт һәм сындырмый-нитми, бик оста гына итеп агач кисәген тартып чыгарды. Бу — дүрт бичараның күз тегәп торган сыңар шырпысы иде.

Пенкроф бер йөк шырпы тапкандай куанып:

— Карагыз, шырпы! — дип кычкырып жибәрде.

Ул ипләп кенә кулына шырпыны алды да иптәшләрен Хәрабәгә ияртеп керде.

Тормыш кайнап торган шәһәр-авылларда бәясе бертөн тормаган сыңар шырпы кисәгә монда, кешесез ут-рауда, күз карасыдай кадерле иде, аны бик сак сызарга кирәк иде.

Пенкроф шырпының коры икәннен күргәч:

— Их, кәгазь кисәгә дә булса, — диде.

Гедеон Спилет, кызганып тормыйча, куен дәфтәренен бер битен ертып бирде.

Пенкроф кәгазьне алып учак каршысына килеп тезләнде, ботаклар астына коры яфраклар, мүк, печән салды. Ут тиз үрләсен өчен, алар арасында һава йөрерлек бушлык калдырды.

Тәмәке төргән кебек итеп кәгазьне куышлап төрде дә коры печән арасына кыстырды. Кулына кытыршы таш алды, аны әйбәтләп сөртте. Йөрәгә дөп-дөп типкән хәлдә, сулыш та алмыйча, шырпыны таш өстенә сызып жибәрде, әмма ут кабынмады, чөнки күкертә коелмасын дип куркудан шырпыны йомшак сызган иде.

— Юк, миннән булмый, кулым дерелди. Кабыза алмыйм... Кирәкмәс... Булмый миннән... — дип тәкрарлый-тәкрарлый, учак яныннан торды да Гербертка сызарга кушты.

Егетнең йөрәгә дөп-дөп кагарга кереште. Үз гоме-рендә аның болай каушаганы булмагандыр. Күктән ут урлаган чакта Прометей да бу хәтле курыкмагандыр. Шулай да Герберт шырпыны кулына алды һәм тиз генә

сызып жибәрде. Чырт итеп зәңгәр ялкын күренде, тирә-якка әче күкерт исе таралды. Герберт, уты тизрәк үрләнсен дип, шырпыны сак кына борып янтайтты да кәгазгә төртте. Гөлт итеп ут кабынды, мүккә, яфракларга ялкын үрләде.

Тиздән чарт-чорт итеп коры ботаклар яна да башлады. Дингезче күкрәген тутырып эченә сулыш алды да утка өрөп жибәрде. Ялкын дөрлөп китте, караңгы куыш эчен балкытып яктылык шәүлэләре уйнады.

Пенкроф, чүгәлэгән жиреннән торып:

— Уф алла, булды! Үз гомеремдә бу хәтле каушатаным булмагандыр! — дип куйды.

Яссы ташлар өстендә ялкынланып учак яна, төтенә махсус калдырылган юллыкка китә, төтенә әйбәт суыра, озакламый куыш эченә жанга рәхәт жылылык таралды.

Моннан соң утны сүндермичә сакларга кирәк булачак: көл астында һәрвакыт утлы куз калдырырга туры киләчәк. Ягулык житәрлек, аны жыеп өсти торырга мөмкин.

Пенкроф кайчаннан бирле иптәшләренә литодомнан башка берәр туклыкларак ризык пешереп ашатырга хыяллана иде. Герберт ике-өч дистә йомырка алып килде.

Журналист исә бер почмакта тын гына боларны карап утыра. Аның күңелен әлегә дә баягы өч сорау бимазалый: Сайрес Смит исән микән? Исән булса, хәзер кайда икән? Нигә җавап бирмәде икән?

Набка килсәк, ул кайгысыннан айный алмыйча, һаман яр буенда йөри.

Пенкроф йомыркадан илле ике төрле ризык әзерли белә иде. Эмма бүген сайланып торыр чама юк, эссе көлгә күмеп, бөтен килеш кенә пешерергә куйды.

Бераздан, йомырка пешеп чыккач, журналистны табынга дәште. Һәлакәткә дучар булган бичараларның буят жиргә килеп төшкәннән бирле беренче тапкыр авызлары пешкән ризыкка тиенде. Йомырка тәмле, анда кеше өчен кирәкле бөтен төр азык матдәләре бар иде. Дүрт дус, тамак туйгач, тәннәренә көч кергәнән тойдылар.

Их, әгәр бишенче иптәшләре дә югалмаган булса, гранит кыя куенына сыенып, балкып янган учак каршысында, ком идән өстендә утырган Ричмонд әсирләрен-

нән дә бәхетле кеше дөньяда булмас иде, шушы язмышларына шөкер итәрләр иде. Әмма аларның хөрмәтле житәкчеләре, иң галим, иң булдыклы Сайрес Смит, бәхетсезлеккә каршы, юк шул, хәтта аның гәүдәсен дә үз куллары белән жир куенына куя алмадылар.

25 нче март көне дә узып китте. Төн житте. Тышта җил улый, һаман бер җайга ярга дулкын бәрә. Ярга дулкын чыгарган чуер ташлар чыштырдап киредән эчкә тәгәри.

Аштан соң журналист, куен дәфтәрен алып, бүген башыннан кичкән хәлләрне язарга утырды: беренче тапкыр ярны күреп калган вакытларын, инженерның юкка чыгуын, шырпы табылу вакыйгасын теркәп куйды. Аннары караңгы почмакка кереп ятты да арып йокыга талды.

Герберт та тиздән йоклап китте. Дингезче, учакка мул итеп утын өсти-өсти, төнне утырган жирдән генә черем итеп чыкты.

Бичара Наб кына Хәрабәдә йокламады. Кайгысынан үзенә урын тапмыйча, хужасының исемен кычкыра-кычкыра, иртәнгә хәтле яр буенда йөрде.

АЛТЫНЧЫ БҮЛЭК

Әйбер-сәйберләргә барлау.— Берни табылмады.— Чүпрәкне көйрәтәп, ку ясау.— Урманга сәяхәт.— Ылыслы агачлар.— Жакамар куркып качты.— Килек җанвар эзләре.— Куруку.— Көртлекләр.— Сәер ысул белән кош аулау.

Кешесез жиргә килеп төшкән бичараларның исән әйберләрен барласан, исемлеген төзесән, ике-өч юлдан артмас иде.

Дөрөсен әйткәндә, аларның кигән киёмнәреннән гайре берниләре юк иде. Хәер, шуларга тагын Гедеон Спилетның куен дәфтәре белән кул сәгатен өстәргә мөмкин. Аларны ул кәрзиндә чакта ташларга оныткан булса кирәк. Кесәләрендә ату коралыннан булсын, эш коралыннан булсын, берни калмаган, хәтта пәкеләре дә юк. Кәрзинне җиңеләйтәбез дип, барысын суга ташлап бетергәннәр.

Даниель Дефо белән Вис әсәрләренең геройлары, кораблары батып, Хуан-Фернандес утравына, яки Ок-

ленд архипелагына дулкын чыгарып ташлаган Селькирк белән Рейнальләр бу хәтле үк чарасыз булмаганнар. Аларның баткан корабтан алып чыккан ашлык, ит, мылтык, эш кораллары булган, дулкын ярга чыгарган әйберләргә файдаланганнар. Табигать каршында алар бу хәтле ялан кул калмаганнар. Ә безнең бичараларга эш коралларын дисеңме, тормыш кирәк-яракларын дисеңме — барысын юктан бар итәргә туры киләчәк.

Сайрес Смит биредә булса икән! Әйтеп ышанмаслык коточкыч авыр шартларда үз тәжрибәсен файдаланып берәр ни уйлап таба алса, бичараларның хәле бу хәтле үк аянычлы тоелмас иде. Эмма Сайрес Смитның ярдәменә өметләнүнең файдасы юк шул инде, фәкать үз көчләренә генә таянырга кала.

Бу төбәк — жирнең берәр кисәгеме, әллә утраумы? Анда кеше яшисе? Шунысын ачыклайсы бар. Аны ачыклаганчы, комлы-ташлы яр буенда яшәп торыргамы, әллә хәзер үк юлга кузгалыргамы? Моңы тиз хәл итәргә кирәк, шуннан соң гына киләчәктә нишләргә икәннен уйларга булыр. Пенкроф разведка ясауны әлегә кичектереп торырга киңәш итә, чөнки азык-төлек әзерләргә, йомырка белән кабырчыктан гайре туклыктырак азык табарга кирәк, ди. Ул хаклы, әлбәттә. Чөнки разведчиклар кыен юлга чыгарга әзерләнәләр, бәлки, аларга ачык жирдә дә кунарга туры килер. Шуңа күрә башта берәз хәл жыю начар булмас.

Хәрабә әлегә яшәп торырлык. Учак әйбәт яна, утлы кузны саклау да әллә ни кыен түгел. Яр буеннан, кыя ташлардан кабырчык, кыя араларынан йомырка жыеп кайтырлар. Гранит биеклек өстендә очып йөргән күгәрченнәрне таш атып яисә таяк белән бәрәп үтерергә мөмкин булыр. Бәлкем әле урманда ашарга яраклы жиләк-жимеш бардыр. Эчәргә су ерак түгел. Кыскасы, Пенкроф белән аның иптәшләре берәр көн Хәрабәдә яшәп, якин-тирәне, яр буйларын йөрәп чыгарга карар иттеләр.

Бу ниятләре бигрәк тә Набның күңеленә хуш килде. Аның хужасы һәлак булган төштән ерак китәсе килми иде. Йөрәгем сизенә: Сайрес Смит үлмәгән, дип һаман сүзендә нык тора ул. Аның хужасы ярга берничә йөз адым калгач батып үләргә ахмак түгел. Дулкын аның үле гәүдәсен ярга кагып чыгаргач, Наб үз күзгә белән күрәп, үз кулы белән салкын тәнненә кагылгач кына ху-

жасының үлгәнлегенә ышаныр. Пенкроф егетнең өметен кысыр дип исәпләсә дә, хужасына мәңге тугрылыклы егетне ихтирам иткәнгә, дәшми. Ул үзе инженерны күптән үлгәнгә саный. Тик Наб белән бәхәсләшергә генә теләми, әйдә, исән дип уйлый бирсен. Әгәр Наб хужасының үлгәнлеген белсә, кайгысына чыдый алмаячак.

26 нчы мартта таң ату белән Наб яңадан төньякка, бичара Смитны диңгез дулкыннары йоткан якка юл тотты.

Хәрабәдә яшәүчеләр иртән күгәрчен йомыркасы, кабырчык белән тамак ялгадылар. Герберт уйламаганда бәхетле табышка юлыкты: гранит кыя уентыгында утырып калган тоз тапты. Ул бик тә ярап куйды.

Ашап туйганнан соң, Пенкроф Гедеон Спилетны урманга ауга барырга өндәгән иде дә, үзара киңәшкәч, берәүне куышта ут сакларга калдырырга кирәк дигән фикергә килделәр. Набка да ярдәм кирәк булуы мөмкин. Журналист калырга теләк белдерде.

— Әйдә, аллага тапшырдык, Герберт, ауга кузгалдык! Снарядларны юлдан жыйарбыз, мылтыкны урманда сындырып алырбыз,— диде Пенкроф.

Чыгып китәр алдыннан Герберт ку әмәлләргә кирәген иптәшләренен исенә төшерде.

— Аны ничек әмәллиләр соң? — дип сорады Пенкроф.

— Ич югы берәр чүпрәкне көйрәтсәк, куга шул да ярап торыр.

Диңгезче үсмернең акыллыгына куанып, кулъяулыгын корбан итәргә риза булды. Шакмаклы кулъяулыкның бер почмагын ертып, көйрәттеләр дә уртадагы бүлмә стөбенә, жыл тими торган коры уентыкка кыстырып куйдылар.

Иртәнге сәгать тугызлар булгандыр. Күк йөзе сүрәнләнеп тора, көньяк-көнчыгыштан усал жыл исә. Герберт белән Пенкроф Хәрабәне әйләнеп уздылар да, очлы ташлар өстеннән сызылып кына чыккан төтенгә соңгы тапкыр күз ташлап, елганың сулъяк яры буйлап урманга таба юнәлделәр.

Урманга кергәч, Пенкроф ике таза ботак сындырып алды. Герберт аларның баш-башларын ташка ышкып саллыгына күсәк ясады. Их, берәрсе шунда үткен пәке күрсәтсә, егет ни генә бирмәс иде! Аучылар биек үлән-

не ерып алга атладылар. Борылыштан соң елга көньяк-көнбатышка таба ага, тарая. Ярлары биек, текә, ике яклап үскән агачларның башлары бергә тоташып, чатыр ясаган. Адашмас өчен, Пенкроф елга буйлап барырга тәкъдим итте. Кирегә кайтканда юлны табуы ансат булыр диде. Эмма баруы кыен, адым саен каршылык очрап тора: агач ботаклары суга тия язып салынып төшкәннәр, бер-берсе белән чорналып беткән лианалар юл аркылы сузылганнар, адым саен чәнечкеле куаклар очрый. Күсәк белән селтәнәп, юлны әрчәп барырга туры килә. Герберт, тамыр араларынан пәси кебек житез генә үтәп чыга да, ешлыкка кереп югала. Пенкроф аңа ерак китеп йөрмәскә куша, әледән-әле янына дәшеп ала.

Диңгезче жир өстә төзелешен, тирә-як табигатен күзәтә, зинененә сала бара. Елганың сул як яры тигез, елгадан читләшкән саен сөзәкләнә, үзәнлек китә. Урыны-урыны белән сазламыклар очрый. Жир астыннан чишмә сулары тибә, күрәсәң. Кайдандыр үзенә юл табып елгага барып кушылалар булса кирәк. Ешлык эчәндә кечерәк инешләр ага, алар аша чыгуы әллә ни кыен түгел. Уңъяк яр биек, текә. Буйдан-буйга агачлар белән капланган. Аннан баруы ансат булмас иде: яр урыны-урыны белән ишелгән, агачлар суга егылып төшәм-төшәм дип, тамырлары белән асылынып торалар.

Искәртүнең кирәге булыр микән: диңгез буйларындагы кебек, монда да гомер буге кеше аягы басмаганы әллә кайдан күренәп тора. Жирдә дүрт аяклы жәнлек эзләре, ниндидер билгесез жанварлар салган сукмаклар гына очрый.

Урманда, мөгаен, куркыныч ерткычлар да бардыр, Герберт сак булырга киңәш итте. Эмма бер генә төштә дә балта эзе, учак урыны, кеше эзе очрамады. Очрамавы хәерлерәк тә, чөнки Тын океан уртасындагы ят утрауларда кешенең булуы булмавыннан хәтәррәк.

Герберт белән Пенкрофның сөйләшерлек тә хәлләре калмады, юл ифрат кыен, ташбака адымы белән барырга туры килә: ике сәгать эчәндә көч-хәл белән бер миль юл уздылар. Әлегә берни аулый алганнары юк. Агач башларында очып йөргән сайрар кошлар бигрәк куркак, кешене күрүгә ялт качып бетәләр. Алар хаклы, качып дәрәс итәләр, әлбәттә.

Кинәт Герберт сазламыкта очлы томшыклы бер кош

күреп алды. Яр чыпчыгына охшаган, ләкин каурыеның төсө үзгәрәк, каракучкыл-көлсу, корыч кебек ялтырак.

— Жакамар булырга тиеш,— диде Герберт, сиздермичә генә кошка якынаерга ниятләп.

— Жакамар итен авыз итсәң, шәп булыр иде булуын. Рөхсәт итмәс микән, тотып кыздырыр идек,— диде дингезче.

Егет кошка таш жибәрде, төз аткан таш жакамарның канатын имгәтте. Әмма кош чабып, күздән югалды. Ни әйтсәң дә, таш егарлык ук каты тимәгән, күрәсен.

— Аһ, чалыш кул! — дип куйды Герберт.

— Алай димә, улым, бик төз аттың син. Теләсә кем жакамарга тидерә дә алмас иде әле. Хафаланма, барыбер безнең кулдан ычкына алмас. Әйдә, киттек!

Сәяхәт дәвам итте. Ераграк киткән саен урман сирәгәя барды. Ачыклыктарда агачлар иркенәеп үсеп утыралар. Әмма киң ябалдашлы агачларның берсендә дә ашарлык жимеш-фәлән күренми. Төньяк ярымшарның кырыгынчы киңлегеннән алып Көнъяк ярымшарның утыз бишенче киңлекләренә хәтле таралган, кешегә файдалы пальма агачын Пенкроф, күпме эзләсә дә, тапмады. Тирә-якта тик ылыслы агачлар гына үсә: Герберт кичә үк таныган деодар, Американың төньяк-көнбатыш яр буйларында үсә торган дуглас һәм йөз илле фут биеклегә төз наратлар тезелеп утыра.

Кинәт баш очыннан бер көтү кош очып үтте һәм агач башына барып кунды. Салават күпере кебек матур каурайлы, озын ялтыравык койрыклы, кечкенә гәүдәле бу кошларның жиргә каурайлары, мамыклары коелып калды. Герберт берничә каурайны кулына алып карагач:

— Куруку бит болар,— диде.

— Божыр яисә көртлек булса бер хәер иде. Әллә бу чыпчыклар ашарга ярар дисеңме?..

— Ярый. Куруку ите бик тәмле була ул. Якын барып, таяк белән дә бәрәп төшерергә мөмкин аларны,— диде Герберт.

Аскы ботакларына кошлар кунган агач янына биек үлән арасыннан әкрән генә, кача-поса гына киттеләр. Курукулар йөнтәс нәни тәпиләре белән нәзек ботакка кунганнар да, томшыклары белән бөжәк чүплиләр.

Аучылар сиздермичә генә агач янына барып життеләр дә, аягүрә басып, печән чапкан кебек таяк белән

селтәнеп, кошларны кыра башладылар. Качарга исләренә дә килмәгән кошлар рәт-рәт булып аска коелды. Очып китәргә кирәген төшенгәнче, йөзләгән кош жирдә ятып калды.

— Менә болар ичмасам безнең ише аучыларга да кулай табыш икән. Коры кул белән дә тотарга мөмкин, — дип куана-куана Пенкроф аларны пеше чыбыкка тезеп алды, һәм аучылар юлларын дәвам иттеләр.

Елга, көньякка борылырга теләгәндәй, дуга ясаган, эмма дугасы эллә ни зур булмаска тиеш, ул төньяктагы тау түбәсеннән төшкән кар суларыннан башлана.

Әйткәнбезчә, безнең дуслар күбрәк киек кош-корт аулау максаты белән юлга чыкканнар иде. Эмма һаман ниятләренә ирешә алганның юк. Пенкроф тырышып-тырышып берәр зуррак табыш эзли, әгәр берәр киек жанвар куге үлән арасына чабып кереп китсә, сукрана-сукрана үкенеп кала.

Их, биредә Топ булса! Топ хужасы белән бергә югалды шул, һәлак булгандыр инде бичара.

Көндезгә сәгать өчләр тирәсе булды микән, аучылар аланлыкта артыш куаклыгын сырып алган кошлар төркеменә юлыктылар, алар хуш исле артыш җиләген чукыйлар иде. Көтмәгәндә урман эченнән гөлдөрдәгән тавыш килде. Җиз торба тавышыдай бу аваз кыр тавыгы төркеменә кергән көртлек тавышы булырга тиеш. Озакламый соры койрыклы, коңгырт кызыл каурайлы берничә пар көртлек аланлыкка килеп тә чыкты.

Муенындагы яка сыман күпереп торган мамыгыннан, ике якка ук кебек тырпайган үсентесеннән Герберт этәчләрен таныды. Берәр пар көртлек тотып булмасмы дип дәртләнеп үк китте Пенкроф. Көртлекнең зурлыгы тавык чамасы, ите божыр ите кебек тәмле. Эмма алар кешене яннарына якын китермиләр, тотуы ансат булмас. Безнең аучыларыбыз ни хәтле азаплансалар да, кошларны тота алмадылар, киресенчә, өркөттөләр генә.

— Болай булмый, кармак салырга кирәк, — дип киңәш итте диңгезче.

Герберт таң калды:

— Әллә алабуга кебек кармакка каптырырга исәплисеңме?

— Әйе шул, алабуга кебек каптырырга кирәк, — диде җитди рәвештә Пенкроф.

Ул үлән арасында көртлекләрнең биш-алты оясын

тапты, һәрберсендә ике-өч йомырка бар иде. Ләкин аларга кагылмады, хужаларының ояга әйләнәп кайтасын уйлап, оя тирәсенә кармак асылган жепләр сузарга ниятләде. Читкә китеп, кармак ясарга кереште. Аның кармагына Исаак Уолтон¹ шәкертләре көнләшәп үләрлек иде. Герберт моны мәгънәсез эшкә санаса да, Пенкрофның нишләгәнән кызыксынып карап торды. Диңгезче нәзек лианалардан ялгап унбиш-егерме метр чамасы кармак жебе ясады, бер башына кармак итеп сәрби куагының таза кәкре чәнечкесен бәйләде. Жим киертергә әйләнә-тирәдә кып-кызыл жир суалчаннары мыжлап тора иде.

Кармакка жим киерткәч, биек үлән арасыннан посып кына барды да, жепнең кармаклы башын көртлек оялары тирәли асып куйды. Кармак жебенен икенче очын кулына тотып, юан агач артына кереп посты. Герберт та аның янына килде. Сабырлык белән көтеп тора башладылар. Дөрөсөн әйткәндә, Герберт әле һаман хәстәрле иптәшенең хәйләсе барып чыгарына ышанып житми иде.

Зарыктыргыч минутлар үтте. Пенкроф дөрөс сизенгән: ярты сәгәттән берничә көртлек оясына әйләнәп кайтты. Голдыр-голдыр итеп күңелле гәпләшәп, жим эзләнә-эзләнә шул тирәдә пыр-пыр сикеренделәр. Жилгә каршы якта, якында гына аучылар сагалап торадыр дип гамьнәренә дә кермәде. Герберт сулыш та алмыйча кошларны күзәтә. Пенкрофның күзе дүрт булган, авызын ачкан, тәмле кош итен кабып алырга теләгәндәй иренен очлайткан.

Көртлекләр, кармакка күз да салмыйча, шул тирәдә тибенәп йөриләр. Пенкроф түзмәде, кармак жебен сак кына тартып куйды, суалчаннар тере кебек кыймылдашып алдылар.

Шик юк ки, диңгезче бу мәлдә гади балыкчыдан да болайрак комарланып күзәтә, чөнки балыкчы, ни дисәң дә, су астындагы корбанын күрми, ә ул күрәп тора.

Суалчаннарның кыймылдавын күрәп, көртлекләр, авызларын ачып, кармак янына йөгәрәп килделәр. Инкомсыз өчесе жимне эләктереп тә алды, кармагы-ние белән кабып та йотты: Пенкроф жепне кисәк тартып жибәрүгә, шап-шоп бәргәләнгән тавыш чыкты.

¹ Уолтон — балык тоту турында кулланма язган кеше.

— Ура! — дип атыла-бәрелә корбанына ташланды Пенкроф.

Бер минут үтмәгәндер, өч көртлек аның кулында иде инде, бичара көртлекләр ычкынмакчы булып бәргәләнәләр иде.

Үз гомерендә кармакка кош аулаганны күргәне булмаган Герберт шатлыгыннан кул чабарга кереште. Эмма тыйнак Пенкроф бу хәйләне үзе уйлап тапмаганлыгын, элек тә шул рәвешле кош аулаганы булганлыгын әйтте.

— Башыңа төшсә, башмакчы булырсың ди, әллә ниләр уйлап табарга туры килер әле безгә.

Куанычы эченә сыймаган Пенкроф көртлекләргә тәпиләреннән кысып бәйләде дә жылкәсенә асты. Алар кайтыр юлга борылдылар. Чөнки кояш инде баер якка авышкан иде.

Юл табуы ансат булды, елга агымы уңаена түбәнгә таба төшөп киттеләр. Кичке алтыларда Пенкроф белән Герберт, арыган-алжыган булуга карамастан, көр күңел белән Хәрабәгә кайтып керделәр.

Жиденче бүлек

Наб һаман кайтмый.— Журналист уйга калды.— Кичке аш.— Хәвефле төн.— Давыл.— Төнлә эзли чыктылар.— Давыл белән көрәшеп алга атладылар.— Торактан сизгез миль жир киттеләр.

Болар кайтканда Гедеон Спилет диңгезгә күз текәп хәрәкәтсез басып тора иде. Кулын кушырган да көнчыгышта офык буеннан ашыгып күккә үрләгән кап-кара болытка төбәлгән.

Жил көчәйде. Суытып жибәрде. Күк йөзгә күңелгәшом салып тиз арада караңгыланды. Давыл чыгарга жыена иде.

Герберт Хәрабәгә кереп китте. Пенкроф туры журналист янына юнәлде. Уйга чумып басып торган Спилет аның килгәннен сизмәде дә.

— Төнлә һава бозылырга ниятли. Давыл кошларының куанычына жил көчәя, яңгырлы давил килә,— диде Пенкроф.

Журналист кисәк артына борылды, диңгезченә күргәч:

— Мистер Пенкроф, инженер ярга житэргэ күпме калгач юкка чыкты? Сез ничек дисез? — дип сорады.

Пенкроф мондый сорауны көтмэгән иде. Аптырап, тотлыгыбрак торды:

— Ике кабельтов чамасы булгандыр.

— Ә кабельтов күпме була соң?

— Йөз егерме сажөн яисә алты йөз фут.

— Димәк, мистер Сайрес мең ике йөз фут чамасы эчтә баткан булып чыгамы?

— Әйе, шул чама булырга тиеш.

— Эте дәме?

— Эте дә.

— Гажәп. Ярый, дустаныбыз һәлак булган дип уйлыйк. Топ та аның белән бергә һәлак булсын ди. Нигә дулкын ике мәтнең һич югы берсен ярга чыгармады икән?

— Нәрсәсенә гажәпләнәсез. Әнә карагыз, дингез ничек айкала. Көчле агым аларны еракка куып алып киткәндер.

— Димәк, сез мистер Смитны батып үлгән дисез?

— Әйе, шулай дип уйлыйм.

— Ә мин, юк, дим. Сез дөньяда күпне күргәнсез, тәжрибәгез зур, моны мин ихтирам итәм, әмма шулай да Сайрес Смит белән Топның тереме-үлеми килеш икесе берьюлы юкка чыгуы миңа сәер тоела. Ышанырлык түгел.

— Мин дә сезнең фикерне уртаклашырга теләр идем, мистер Спилет. Әмма шик юк ки, бәхетсезлеккә каршы, алар һәлак булган.

Пенкроф Хәрабәгә кайтып китте. Учакта ут яна. Герберт яңа гына бер кочак чыбык өстәгән. Өскә үк үрләгән ялкын куыш эченең иң түр почмакларына хәтлеле яктырткан.

Пенкроф ашарга әзерләргә тотынды. Алжыган-ачыккан иптәшләренә аның туклыклырак ризык ашатасы килә иде. Өч көртлекнең икесен йолкып, эчен әрчеп, учак өстенә кыздырырга куйды. Ә чыбыкка тезгән курукуларны иртәгәгә калдырды.

Наб кичке жиделәрдә дә кайтмады.

Пенкрофның эче поша башлады. Белмәгән-күрмәгән жирдә бер-бер хәлгә тармагае дип курыкты. Әгәр кайгысыннан үз-үзенә кул салса? Ә Герберт Набның кайтмавын үзенчә юрады: алай озак эзләгәч, юкка түгелдер. Сайрес Смитны табармын дип өметләнәрлек берәр сәбәп

чыккандыр. Бәлкем, инженерның аяк эзенә юлыккандыр. Бәлкем, дулкын аэростат калдыгын ярга чыгаргандыр. Ә бәлки хужасын тапкандыр да инде...

Герберт энә шулай фикер йөртте. Иптәшләре каршы әйтмиңә тыңлап утырдылар. Журналист хәтта жөпләп баш селкеп торды. Эмма Пенкроф бүтәнчә уйлый иде: негр кичәгедән ераграк киткәндер дә яктыда кайтып житәргә өлгермәгәндер.

Гербертның күңеле нидер сизенә, эче пошканга түзә алмыйча, ул әллә ничә тапкыр Наб каршысына чыгарга жыенды. Тик Пенкроф егетнең юлына аркылы төште. Урамга эт тә чыкмаслык кара төндә барыбер Набны таба алмассың, иртәгәгә хәтле көтүебез хәерлерәк булыр, диде. Әгәр Наб иртән дә кайтмаса, Пенкроф Герберт белән бергә аны эзли чыгарга сүз бирде.

Гедеон Спилет та Пенкрофны жөпләде, кирәксә-кирәкмәсә бер-беребездән аерылып йөрү юньлегә булмас диде. Һәм Герберт ниятеннән кайтырга мәжбүр булды, күңеле тулышып, ике күзеннән мелт итеп яшь атылып чыкты, яңагы буйлап тәгәрәп төште.

Журналист нечкә күңелле егетне кочаклап үпмиңә түзмәде.

Ә тышта давыл котырына. Көнъяк-көнчыгыштан бәрәп-йолкып рәхимсез жил исә. Диңгез эченә үк кереп торган кыя ташларны үкси-үкси дулкын кыйный. Ачы жил уңлы-суллы селкеп яңгыр тамчыларын тузгыта, тузан бөртекләренә әверелгән су пары тирә-якны томанга төрә. Ярның буеннан-буена чаж-чож тәгәрәгән чуер ташлар өстендә куерган бу асылынып тора. Өереләп жирдән күтәрелгән ком яңгыр белән аралаша; һава тозлы су парларына туена. Елга тамагында, гранит стена төбөндә, жәһәннәм авызына охшаган чоңгыллар бөтерелә. Чоңгыл өстеннән су белән бергә өереләп менгән жил йомгаклары, үзенә юл эзләп, тарлавыкка бәрәп керә, жил елга суын кирегә куалый.

Төтен, юллыктан кире кайтып, куыш эченә тулды. Суларга һава житми башлады.

Пенкроф, көртлекләр кызгач, учакның утын сүндереп, күмерләр генә калдырды.

Сәгать сигез тулды инде, ә Наб һаман кайтмый. Хәзер аның тоткарлану сәбәбен давылга сылтарга мөмкин иде. Берәр кыя куышына кереп ышыклангандыр, давыл

тынганны көтеп торадыр. Бу гарасатта аны эзли чыгу-
ның мәгънәсе юк, барыбер табып булмастыр.

Ашарга өлгерде. Тәмле итеп кетердәп кызган тан-
сык кош итен яратып ашадылар. Ауда күпме жир йө-
реп, арып-ачыгып кайткан Пенкроф белән Гербертның,
ниһаять, тамагы туйды, күңелләре күтәрелде.

Аштан соң һәрберсе кичәге урыннарына барып йок-
ларга яттылар. Учак каршысына сузылган дингезче
куенына сыенып, Герберт шундук йоклап та китте.

Тышта давыл котыра. Ричмондтан качып киткән көн-
ге давылдан ким түгел. Көн белән төн тигезләшкән дә-
вердә гел шулай көчле давыллар була. Иксез-чиксез
океан өстеннән каршылыкка очрамыйча алга барган
куркыныч өермә дингез ягыннан ышыклардай кыясы
булмаган көнбатыш ярга бар көченә ябырыла. Төн
уртасында купкан гарасатны сөйләп тә ышандырырлык
түгел иде...

Бичара сәяхәтчеләрне куенына сыендырган кыя таш-
лар әле дә нык булып чыкты. Хәтта алар да давыл
китереп бәргән уңайга чайкалып куя. Кулы белән сте-
нага таянган Пенкроф аның дер селкенгәнән тоя. Шу-
лай да ул торакның нык икәнлегенә, давылга биреш-
мәсенә ышана, тыныч утыра. Гранит стена кәрнизеннән
кубып дингезгә очып төшкән ташларның дөбердәү авазы
әледән-әле колакка килеп ирешә. Кайберләре Хәрабә
турысына хәтле тәгәрәп килеп, түбә өстенә, очлы таш-
ларга атылып төшәләр дә чәлпәрәмә килеп, як-якка
чәчеләләр. Дингезче, түзмичә, ике тапкыр куыш авызы-
на үрмәләп барып, тыштагы мәхшәрне карап килде.
Берән-сәрән жимерелгән ташлар әллә ни куркыныч тү-
гел дип күңелен юатып, янә учак катына сузылып ятты,
күмерләрнең черт-черт көйрәвен тыңлап, уйга талды.

Давыл ни хәтле үкөрмәсен, ташлар ничек каты дө-
бердәмәсен, үсмер Герберт берни сизмичә йоклый. Күп-
ме дингезләр кичеп, моның ише мәхшәрне күп күргән
Пенкрофның да, ниһаять, күзен йокы басты. Күңелен-
дәге шомлы уйлардан арына алмаган Гедеон Спилет
кына, күз кабагын шырпы белән терәтеп куйганнармы-
ни, керфеген дә йоммады. Ул Наб белән бергә китмә-
венә үкенеп бетә алмый. Әйткәнебезчә, ул әле һаман
инженерның үлгәнненә ышанмый. Герберт кебек, аның
да күңеле нидер сизенә, эче поша. Нигә Наб кайтмады
икән? Ни булды икән?

Гедеон Спилет тышта жыл улавын, дулкыннар ша-
вын гүя ишетми дә, үз хафасына чумып, ком ятагы өс-
тендә пошаланып ята. Авырайган кабаклары кайчак йо-
мылып та китә, әмма зиһененән берәр уй яшен төсле
чагылып үтә дә, күзе тагын шар була.

Вакыт әкрән уза. Төнге икеләр иде микән, каты
йокыга киткән Пенкроф кемнендер төрткәләвеннән уя-
нып китте. Дингезчегә хас сизгерлегә шундук йокысын
качырды.

— Нәрсә бар? Кем ул?

Аның өстенә иелгән Гедеон Спилет:

— Пенкроф, тыңлагыз әле, берәр тавыш ишетмисез-
ме?..— диде.

Дингезче сагаеп тыңлый башлады, жыл сызгыруын-
нан гайре берни ишетмәде.

— Жыл улый,— диде ул.

— Жилне әйтмим, гүя колагыма...

— Нәрсә?

— Эт өргәне ишетелгәндәй тоелды.

Пенкроф урыныннан сикереп торды:

— Эт өрә дисеңме?

— Әйе, өзеп-өзеп эт өрдә.

— Булмас! Давыл улыйдыр. Дөнъяның асты-өскә
жилгән мәхшәрдә эт өргәне ничек ишетелсен...

— Әнә... Өрә бит... тыңлагыз әле! — дип, аның сүзен
бүлдерде журналист.

Пенкроф колак салды, чыннан да жыл тынган ара-
да, әллә кайда, бик еракта, эт өргәне ишетелгәндәй
булды.

Спилет аның кулын тотты, каты итеп кысты:

— Йә, ни диярсез?

Пенкроф каушап:

— Әйе шул... Топ өрә,— диде.

Герберт та уянып китте:

— Топ бу! Топ!

Өчәүләп Хәрабә авызына ташландылар.

Әмма куыштан чыгарлык түгел иде, аяусыз жыл аяк-
тан ега. Мең бәла белән чыгып, егылмас өчен стенага
сөялделәр. Жыл сөйләшергә ирек бирмәде. Сүзсез генә
алга төбәлделәр.

Дөм караңгы. Су, жир, күк бергә тоташып, тирән ка-
раңгылыкка чумган. Дөнъя йөзендә бер генә яктылык
чаткысы да юктыр кебек тоела.

Журналист һәм аның иптәшләре, урыннарыннан да кузгала алмыйча, көчкә аякта басып торалар, жил гүя аларны стенага сылап куйган. Өсләре манма су булды, күзләренә ком тулды. Жил тынып калган арада бик еракта тагын эт өргәне ишетелде. Топ бу, Топ! Шулгына! Ялгызы микән, әллә янында берәрсе дә бармы? Үзегенәдер күрәсен. Югыйсә, Наб булса, күптән Хәрабәгә кайтып житәрләр иде. Телдән әйтсәм барыбер жил очырыр дип уйлады ахрысы, Пенкроф журналистның кулыны кысты, бу «Сабыр итегез!» дигән ымы иде; мәгарәгә кереп китте дә янып торган кисәү башы күтәрәп чыкты һәм һавада болгап, ачы итеп сызгырып жибәрде.

Эт гүя шуны тына көтеп торган: якында гына өрөп жибәрде һәм мәгарәгә атылып та керде. Пенкроф, Спилет, Герберт аның артыннан ташландылар. Күмер өстенә коры чыбыклар салдылар. Мәгарә эче гөлт итеп яктырып китте.

— Топ бу! — дип кычкырды Герберт.

Әйе, бу Топ иде. Инглиз токымы белән норман токымы кушылганнан туган яхшы нәселле ау эте. Тиз чаба торган, үтә сизгер эт.

Эмма ул ялгызы иде.

Артында хужасы да, Наб та күренмәде.

Шунысы гажәп: моңарчы күрмәгән-белмәгән Хәрабәгә ничек килеп житә алган ул? Кап-кара төндә, аяусыз жилдә юлны ничек тапкан! Башка да сыймаслык хәл иде! Топ йончымаган, бетерешмәгән; пычракка, ләмгә буялган жире дә күренми. Ниндидер сер бар монда...

Герберт этнең башын кочып күкрәгенә кысты. Тол, танавын егетнең кулына ышкый-ышкый, шыңшырга кереште.

— Эте табылгач, хужасы да табылыр! — диде журналист.

— Әйдәгез, тизрәк эзли чыгыйк! Эт юл күрсәтер, — дип, Герберт иптәшләрен ашыктырды.

Пенкроф та бу юлы каршы килмәде. Топ табылгач, димәк, Сайрес Смит та исәндер!

— Киттек!

Чыгып китәр алдыннан Пенкроф учактагы утлы күмерләргә көл белән әйбәтләп күмде, көйрәп ятсын дип аска берничә коры ботак салып калдырды. Калган ризыкны юлга алды һәм ашыктырырга теләгәндәй сабыр-

сызланып өргән Топ артыннан тышка атылды. Гедеон Спилет белән Герберт аңа иярделәр.

Давылның котыруы чиктән ашкан. Әйтеп аңлатырга тел житмәс. Яңа туган айның тонык нуры болыт аша үтеп чыга алмый. Турыга барырлык түгел. Этнең сизгерлегенә ышанырга кала. Гедеон Спилет һәм Герберт эт артыннан иярделәр, ә Пенкроф иң соңыннан атлады. Берберсенә сүз куша алмыйлар. Яңгыр бәрәп яумый явуын, аны жил таратып очыра, әмма давил уңлы-суллы аяусыз камчылый.

Бәхетләренә каршы, жил арттан, көньяк-көнчыгыштан исә, өөрмә күтәргән ком аркага бәрә, атларга комачаулый. Жил арттан сөрәп алып бара: жиргә капланмас өчен, йөгәрә-йөгәрә баралар. Тиздән Сайрес Смитны күрәбез дигән якты өмет канатландырган бичараларны. Наб хужасын тапкандыр да, иптәшләрен алып килсен дип, этне жибәргәндер. Сайрес Смит тере микән? Әллә Наб хужасының салкын сөяген алар да күрәп калсын дип уйлады микән?

Гранит стенаның кисек башына житкәч, хәл жыярга туктадылар, өскә таш очып төшмәгәе дип, кыя төбеннән читкәрәк китеп бастылар.

Кыяның алга чыгып торган маңгае жилдән ышыклай, унбиш минут буге туктамый йөгәрәп сулышлары капкан юлчылар берәз хәл жыйдылар. Ышыкта берберсе белән сөйләшәргә дә мөмкин иде. Герберт Сайрес Смитның исемен телгә алуга, Топ өрәп куйды, гүя акыллы эт хужасының исән икәнлеген белдерергә теләде.

Герберт:

— Сайрес исән бит, әйеме, Топ! Смит исән! — дип кабатлауга, эт жавап итеп шатланып шыңшып алды.

Юлчылар кузгалып киттеләр. Төнге өченче яртылар тирәсе иде. Дингез суы арта башлады. Яңа ай туганда су аеруча югары күтәрелә. Тәгәрәп килгән тау-тау дулкыннар кыя төбенә үкәрәп киләп бәреләләр. Караңгыда күренмәгән кечкенә утрау әллә бөтенләй су астында калган инде: дулкыннар ярның буеннан-буена тоткарлыксызгына тәгәрәп узалар.

Дингезче һәм анын иптәшләре, кыя ышыгыннан ачык жиргә чыгуга, өсләренә өөрмә ябырылды. Рәхимсез жилгә арка куеп, алга ук иеләп, Топ артыннан киттеләр. Топ, уңга-сулга тайпылмыйча, туп-туры төньякка таба бара. Уң якта дингез айкала, өй биекlege дулкыннар

шашкын көч белән кыяга ябырылалар. Сулда ят жир, караңгыда аның нинди икәнлеген шәйләрлек түгел. Шулай да тигез, яссы булырга тиеш, баш өстеннән камчылаган жил тоткарлыксыз узып китә, бая гранит стена буеннан баргандагы кебек кире кайтарып бәрми.

Иртәнге сәгать дүртлөргә юлчыларыбыз биш миль тирәсе юл уздылар. Моңарчы жиргә тия язып агылган болытлар өскәрәк күтәрелде, яңгыр туктады.

Дулап-дулап искән жил салкынайды. Өсләренә юка киенгән Пенкроф, Герберт, Гедеон Спилет туңып дер калтырасалар да, зарланмадылар. Топ кая алып барса да, артыннан калмаска карар иттеләр.

Сәгать бишләрдә таң ата башлады. Юкарган болытлар аша соргылт яктылык тибеп чыкты, аксыл-соргылт болыт читләре шәйләнде. Озакламый куе томан аша кояш нурлары сузылды, офык бие сызылып кызарды. Дулкын сыртларында агарган күбекләр чайкала. Караңгылык эченнән бормалы-сырмалы яр сызыгы калыкты.

Сәгать алтыларга яктырып бетте. Өскә үк күтәрелгән болытлар ашыгып-ашыгып агылалар. Пенкроф һәм аның иптәшләре Хәрабәдән алты миль чамасы киткәннәрдер инде. Алар барган юнәлештә яр буйлары сөзәк, аяк асты комлы, диңгезнең буеннан-буена су эчендә калган ташлар тырпаеп тора. Сул кул якта ком чүле жәелеп ята, ком калкулыкларында чәнечкеле куаклар үсә. Яр буйларында эчпошыргыч бертөрлелек күзгә ташлана, диңгез ягында биек булмаган яссы таулар тезелеп киткән. Анда-санда кәкре-бөкре агачлар күренә, аларның гарипләнеп беткән ботаклары бар да көнбатышка авышкан. Көнъяк-көнбатышта еракта күксел урман шәүлэләнә.

Кинәт Топ кыбырсый башлады: әле алга йөгереп китә, әле кире кайта да Пенкрофның аягына сырпаланып, жәһәтрәк атлавын үтенгәндәй итенә. Акыллы эт кинәт сулга борылды да ком көртләренә таба китте. Пенкроф һәм аның юлдашлары аңа иярделәр. Алда буш чүл жәелеп ята, бер генә жан әсәре дә күренми. Анда да монда ком калкулыклары, — гомумән, бу тирәләр комлы Швецарияне хәтерләтә. Калкулыклар арасында адашып калуың да ихтимал, әмма сизгер эт һич икеләнмичә туры бара.

Биш минут та үтмәгәндер, журналист, Пенкроф һәм Герберт биек ком көртенең артына казылган куыш авызына килеп чыктылар. Топ туктап калды, ярсып-ярсып

өрөргә кереште. Спилет һәм аның иптәшләре мәгарә эченә керделәр. Урта бер жиргә Наб тезләнеп утырган, аның каршысында жиргә түшәлгән үлән өстендә берәү ята.

Инженер Сайрес Смит иде бу.

Сигезенче бүлек

Сайрес Смит тереме-юкмы? — Набның хикәясе. — Комдагы аяк эзләре. — Аңлашылмаган мәсьәлә. — Инженерның беренче сүзләре. — Аяк эзләрен таныдылар. — Хәрабәгә кайтырга чыктылар. — Пенкрофның кайгысы.

Иптәшләре кәргәч тә Наб селкенмичә утыра бирде. Пенкроф аңардан бары бер генә нәрсә сорады:

— Тереме?

Жавап ишетелмәде. Гедеон Спилет, Пенкроф агарынып киттеләр. Герберт, кулларын йодрыклап, урынында катып калды. Кайгысына баткан негр иптәшләренең кәргәнән сизмәде дә, ишетмәде дә...

Журналист жан әсәре барлыгы сизелмәгән Сайрес Смит гәүдәсе янына чүгәләде дә, изүен чишеп, колагын күкрәгенә куйды. Бер минут вакыт үтте микән (ул бер минут ел булып тоелды), Спилет инженерның йөрәге сизелер-сизелмәс кенә типкәнән ишетте.

Бөкрәеп утырган Наб, шунда гына тураеп, тирә-ягына каранды; ул танымаслык булып үзгәргән: күзләренең нуры сүнгән, йөзендә хәят чаткысы калмаган. Яңаклары суырылган... Ул хужасын үлгән дип уйлаган булган.

Гедеон Спилет инженерны бик озаклап караганның соң, тураеп басты да:

— Тере! — диде.

Пенкроф та үз чиратында Сайрес Смит янына килеп тезләнде. Аның сак колагы бик хәлсез йөрәк тибешен тойды. Иренен инженерның ирененә куйгач, сулыш алганын сизде. Журналист:

— Су! — диюгә, Герберт тышка атылды. Мәгарәдән йөз адымлап киткәч тә инешкә юлыкты. Инеш кичәге яңгырдан соң ярларына тулышып агып ята иде. Ә суын нәрсәгә салып алып кайтырга соң? Ком чүлендә кабырчыклар юк. Егет, күп уйлап тормыйча, кулъяулыгын суга манчыды да куышка йөгәрде.

Бәхетенә каршы, юеш кулъяулыкның дымы инженер-

ның иренен чылатырга житте. Шул бер-ике тамчы суның шифасы тиде, ахрысы: Сайрес Смит тирән сулап куйды, авыз эченнән нәрсәдер дип мыгырдады.

— Терелтәбез без аны! — дип жиңел сулап жибәрде журналист.

Аның сүзләрәннән Набның йөрәгенә жылы керде. Тиз генә хужасын чишендереп ташлады да тәнендә жәрәхәтләрә юк микән дип карарга тотынды. Инженерның башы да, күкрәге дә, аяк-куллары да таза-сау; күгәргән, сыдырылган эз-фәлән күренми. Гажәп, Сайрес Смит су астындагы ташларга ничек бер дә бәрелмәде, сугылмады икән? Дулкын аны ташларга китереп органдыр бит, ул батмаска тырышып кыя ташларга ябышкандыр, ничек бер дә куллары тырналмаган аның?

Болар соңыннан аңлашылыр, әлбәттә. Сөйләшә алырлык хәл кәргәч, Сайрес Смит ниләр кичергәнән сөйләп бирер. Хәзер аны һушына китерергә кирәк. Бәлкәм, тәнен бик каты ышкып караргадыр?..

Диңгезче өстеннән курткасын салып, шуның белән инженерның туңып күгәргән тәнен ышкырга тотынды, берәздән инженерның тәненә жылы әсәре керде, ул кулын кыймылдатып куйды. Сулыш алуы тигезләнде. Ул ачтан хәлсезләнгән булган, Гедеон Спилет һәм аның юлдашлары килеп житмәсә, һәлак буласы икән.

Пенкроф Набтан:

— Син хужаңны үлгән дип уйлаган идеңмени? — дип сорады.

— Шулай уйлаган идем шул. Әгәр Топ сезне табып алып килмәсә, хужамны күмеп, кабере янына үзем дә ятып жан бирә идем.

Күргәнебезчә, Сайрес Смитның сулар сулышы аз калган булган.

Наб хужасын ничек тапканын сөйләп бирде. Кичә иртән Хәрабәдән чыккач, ул төньякка таба юнәлгән. Элекке көнне карап узган жирләрне үтеп киткән. Кыя араларында, комда берәр эз табылмасмы дип эзли-эзли барган. Дөрөсен әйткәндә, ул табарын өмет тә итмәгән. Яр тирәсендәге эзләрне дулкын югандыр дип, су менеп житми торган төшлөрдән жентекләп эзләгән. Сайрес Смитны күптән исән түгелдер инде дип уйлап, ичмасам үле гәүдәсен булса да табып, үз кулларым белән жирләр идем дигән ният йөрткән аны.

Озак йөрсә дә, бер генә эз дә очрамаган. Биредә яр

буйларына мәңге кеше аягы басмагандыр күрәсен. Су менеп житми торган төшлөрдә жир өстен каплап алган меңнәрчә кабырчыкларга үз гомерендә кеше кулы кагылмагандыр. Берсе генә дә табан астында сытылып изелмәгән. Ике-өч ярд¹ тирәлектә кемнең дә булса судан корыга чыкканын расларлык энә очы хәтле билге табылмаган.

Дулкын ераккарак агызып алып китмәде микән дип, Наб тагын берничә миль барырга карар иткән. Дулкын гадәттә баткан кеше мәетен сөзәк ярга чыгарып ташлый.

— Хужамның салкын сөяген булса да табып, соңгы тапкыр күрәп калыйм дип, тагын ике миль чамасы алга бардым, яр буйларын, кыя таш араларын берсен дә калдырмыйча актарып чыктым. Инде табудан өмет өзгән идем, кинәт кичә кичке бишләрдә аяк эзләренә юлыктым.

Пенкроф әсәренеп:

— Аяк эзенә? — дип сораганын сизми дә калды.

— Әйе!

— Кай жирдә? Кайдан башланган, су асты кыясы яныннанмы? — дип кызыксынды журналист.

— Юк, су күтәрелеп туктаган сызыктан. Аңа хәтле дулкын юып киткән булгандыр.

— Сөйлә-сөйлә, дәвам иттер, Наб,— диде Гедеон Спилет.

— Эзләргә күргәч, саташам дип торам. Ап-ачык булып ярылып ята, туп-туры ком көртенә таба юнәлгән. Эз буйлап чирек миль йөгәрдем, эзгә басмаска тырыштым. Биш минуттан эт өргән тавыш ишетелде. Караңгы төшкән иде инде, Топ мине монда хужам янына алып килде!

— Хужамның жансыз гәүдәсен күргәч, чак һушымнан язмадым,— дип төгәлләде Наб хикәясен.

Эзләгән чагында ул хужасының мәетен генә тапсам да риза булып идем дип эзләгән, әмма тапкач, исән булуын теләгән. Һушына китерергә ни азапланса да, жан әсәре барлыгы сизелмәгән. Нихәл итсен, сөекле кешесен жирләп, аның алдындагы соңгы бурычын үтәүдән башка чара калмаган.

Шунда иптәшләрен исенә төшергән, аларның да бича-

¹ Ярд — озынлык үлчәве, 91,44 см.га тигез

ра Смитны күреп каласылары киләдер? Әгәр тугры ду-
ты Топны жибәреп караса, табып килмәсме дигән фикер
килгән аның башына. Наб Гедеон Спилетның исемен
кат-кат тәкрарлап, көньякка төртеп күрсәткән. Һәм Топ
шул юнәлешкә таба чабып китеп барган. Үзегезгә мәгъ-
лүм, Топ табигый сизгерлеге аркасында белмәгән-күр-
мәгән Хәрабәгә юлны таба алды һәм иптәшләрен монда
алып килде.

Иптәшләре Набның хикәясен таң калып тыңладылар.
Гажәпләнерлек нәрсәләр бар иде монда: Сайрес Смит
дулкын белән озак көрәшкәндер, су асты ташларына бә-
релгәндер-сугылгандыр, ничек бер жире дә тырналмаган-
күгәrmәгән соң аның? Ярдан бер миль эчкәре, ком көрт-
ләре арасындагы бу мөгарәгә ничек килеп житә алган
ул?

— Алайсам хужаңны монда алып килүче син түгел-
мени? — диде журналист.

— Юк, мин түгел.

— Шик юк ки, мистер Смит монда үзе килгән.

— Шик югын юк та, эмма моңа ышануы кыен бит, —
диде Гедеон Спилет.

Серне инженер үзе генә чишә ала иде. Көтәргә кала.
Бәхеткә каршы, инженерга экренләп жан керә бара иде
инде. Тәнен ышкыганнан соң, тамырларында кан тибә
башлады. Кулларын кыймылдатып жуйды, башын сел-
кетте. Авыз эченнән генә ниндидер аңлаешсыз сүзләр
әйтте.

Наб, иелеп, хужасына дәште. Эмма инженер аны
ишетмәде, күрәсен. Күзләре һаман йомык иде. Гәүдәсенә
жан керсә дә, исенә килә алмады ул.

Пенкроф мөгарәдә учак кабызырга шырпы юклыгына
әрнеде. Житмәсә, куны алырга онытканнар, чакма чагып
ут үрләткән булырлар иде. Сайрес Смитның кесәсендә
сәгәтьтән башка әйбер табылмады. Иң яхшысы, инже-
нерны тизрәк Хәрабәгә алып кайтырга кирәк дигән фи-
кергә килделәр.

Иптәшләренен тырышлыгы бушка китмәде: салкын
су белән иренен чылатуның файдасы тидеме, Смит көт-
кәннән тизрәк аңга килде. Пенкроф үзе алып килгән
кош итенен сүлен суга кушып инженерга эчерергә кирәк
дигәч, Герберт йөгереп барып, диңгез буеннан ике зур
кабырчык алып килде. Диңгезче дарусыман нәрсә ясап,
инженерның авызына салды. Ниһаять, инженер күзен

ачты. Журналист белән Наб аның өстенә иелделәр. Наб шатлыгыннан, каушап:

— Мистер Смит! Мистер Смит! — диде.

Сайрес Смит аны ишетте. Спилетны, Набны һәм бүтәннәрне таныды. Хәлсез кулы белән кулларын кысты.

Аны күптәннән бирле ниндидер сорау борчый иде бугай. Бая һушсыз ятканда да берничә тапкыр әйтергә азапланган сүzlәрен кабатлады. Бу юлы иптәшләре аның сүzlәренең мәгънәсен төшенделәр.

— Утраумы, әллә жирнең берәр кисәгеме? — дип пышылдый икән ул.

Пенкроф тыелып кала алмады:

— Кадалсын ла! Утрау булмагае! Исән генә булыгыз, мистер Смит! Утраумы, әллә жир кисәгеме — анын соңыннан белербез.

Инженер әкрән генә башын какты һәм шундук йокыга оеп китте.

Бичараның йокысын бүлдермәделәр. Журналист аны Хәрабәгә алып кайтыр өчен носилка әмәлли торырга кирәк дип кинәш итте. Наб, Пенкроф һәм Герберт, мәгарәдән чыгып, анда-санда кәкре-бөкре агачлар үсеп утырган биек калкулыкка таба киттеләр. Барышлый диңгезче үзалдына сөйләнә-сөйләнә атлады:

— Бар икән тынгысыз жан! Утраумы, жир кисәгеме, имеш! Жаны кыл өстендә торганда да шул турыда борчыла! Әкәмәт!

Калкулык өстенә менеп, жыл гарипләп бетергән нәзек агачларның юанрак ботакларын сындырып алдылар. Төньяк таратына охшаган ылыслы агачлар иде болар. Ботаклардан Сайрес Смитка носилка ясадылар. Ятырга йомшак булсын дип, агач яфраклары, үлән түшәделәр.

Пенкроф, Наб һәм Герберт, кырык минуттан носилканы әмәлләп, сәгать уннарда мәгарәгә әйләнәп тә кайтылар. Журналист Сайрес Смит яныннан беркая китми-чә утыра иде.

Инженер йокыдан айнып китте, дөресрәге исәнә килде. Сап-сары янакларына алсулык йөгәрде. Терсәгенә таянып, тирә-ягына күз ташлагач, мин кайда, дип сорады.

— Мистер Смит, мин сөйләгәнне тыңлап тора алырсыз микән, хәлегез китмәсме? — дип сорады журналист.

— Сөйләгез, — диде инженер.

— Минемчә, мистер Смит тагын берәз кош ите сүлен авыз итсә, хәл керер, аннары сезне тыңлый алыр. Көрт-

лек ите бу, мистер Сайрес, авыз итегез,— дип Пенкроф сыекчага йолкып-йолкып бераз кош ите дә салды.

Инженер сыйны авыз итте. Калганын башкалар бүлешеп ашадылар. Бик ачыкканнар иде, иртэнге ашау такытокырак булды инде, хәерле булсын.

— Түзәрбез. Хәрабәгә кайткач, туйганчы ашарбыз,— диде Пенкроф. — Мистер Сайрес, сезгә әйтмәдек бит әле: безнең тегендә көньякта торагыбыз бар, өч жылы бүлмәбез, караватларыбыз, учагыбыз бар. Чоланда берничә дистә «куруку» да көтә. Сезне алып кайтырга носилка әзерләдек. Бераз хәл жыйсагыз, юлга кузгалырбыз.

— Рәхмәт, дустым. Ятып торыйм да, берәр сәгәттән юлга кузгалырбыз. Спилет, мин югында ниләр булганын сөйләгез әле.

Спилет инженерга мәгълүм булмаган хәлләрне генә сөйләргә тырышты: шар ниһаять жиргә егылып төште, таныш булмаган бу жирнең утраумы, әллә жирнең берәр кисәгеме икәннән әлегә белмибез, монда мөгаен кеше яшәмидер, гранит кыя куенында сыеныр почмак таптык, тугъры Наб сезне бик озак эзләде, ниһаять тапты, зирәк Топ безне монда алып килде, дип сөйләде журналист.

Инженер хәлсез тавыш белән:

— Сез мине яр буеннан тапмадыгызмыни? — дип со-
рады.

— Юк, — диде журналист.

— Бу мөгарәгә мине сез китермәдегезмени?

— Юк.

— Яр буеннан монда хәтле күпме бар соң?

— Ярты миль чамасы булыр, — диде Пенкроф. — Сез дә гажәпләнгәч, бик аптыраш бит әле бу, мистер Сайрес. Сезне монда табарбыз дип безнең искә дә килмәгән иде.

— Шулай шул, сәер хәл бу! — диде инженер.

— Сәер шул, сәер. Нава шарыннан төшөп калгач, ниләр булганын хәтерегезгә төшерә алмассызмы, мистер Сайрес? Сөйләгез әле.

Сайрес зиһенен туплап торды. Бик аз нәрсәләр генә хәтерендә калган икән. Көчле дулкын аны жәтмәдән суырып алгач, ул берничә сажень су астына төшөп китте. Өскә калыккач, янында ниндидер тере жан чәбәләнүен тойды. Топ икән ул. Топ аның артыннан ярдәмгә ташланган икән. Сайрес күзе белән шарны эзләп караса да тапмады. Авыр йөктән арынган нава шары ук кебек атылып очып киткән, күрәсен. Ярсулы дулкын-

нар арасында калган Сайрес Смит ярты миль чамасы еракта ярны күреп алды. Топ тешлөре белән анын киemenнән эләктереп батырмаска тырышты. Кинәт алар ниндидер көчле агымга эләктеләр, агым яшен тизлегә белән төньякка таба агызып алып китте. Чирек сәгать чамасы аяусыз көрәшкәч, ул хәле бетеп, Топ белән бергә упкынга төшеп китте. Қалганын хәтерләми. Менә иптәшлөре янында аңына килде.

— Күрәсен, дулкын сезне ярга чыгаргандыр, һәм сез үз аягыгыз белән монда килеп житә алгансыздыр. Наб комда сезнең аяк эзләрен күргән.

Сайрес Смит уйчан гына:

— Шулайдыр күрәсен,— диде.— Ә тирә-якта бүтән эзләр күренмәдеме соң?

— Күренмәде, юк,— диде журналист.— Нәкъ кирәк вакытында берәрсе ярдәмгә килеп житкәндер, сезне коткаргандыр дип уйлыйсыз икән, сезне упкыннан чыгаргач, нигә ташлап китәр иде икән ул?

— Әйе шул, хак әйтәсез, хөрмәтле Спилет...— диде инженер. Ул тугъры хезмәтчесенә текәлде: — Наб, әйт әле... коткаручы син түгелме?.. Каушавыннан үзең дә белештермичә, әллә син мине монда... Юк, булмас, сафсата бу... Эзләр әле дә бармы, бетмәгәнме?

— Бар. Кайбер жирдә сакланган, энә, мәгарә авызында, яңгыр, жил тими торган төштә ярылып ята. Ә бүтән жирләрдә ком күмгән, яңгыр тигезләгән.

— Пенкроф, минем башмакны салдырып алып, эзгә бастырып карагыз әле, туры килә микән?

Дингезче инженерның башмагын салдырды да Герберт белән икәүләп Наб артыннан мәгарәдән чыгып киттеләр. Алар күздән югалгач, Сайрес Смит журналистка:

— Ниндидер сер бар монда, күп нәрсәләр аңлашылып житми миңа,— диде.

— Дөрәс әйтәсез, күп нәрсә томанлы.

— Хәзергә башны ватмыйк, хөрмәтле Спилет. Бу турыда соңыннан сөйләшербез.

Берничә минуттан Наб белән Герберт әйләнәп тәкерделәр. Инженерның башмак табаны жирдәгә эзләр белән туры килгән. Шик юк ки, ул Сайрес Смитның үз эзләре булып чыга.

— Ярар, шәп булган. Димәк, Наб түгел, мин үзем саташкан булып чыктым. Топ мине дингез дулкыныннан

сөйрәп чыгаргандыр да табигый сизгерлегенә буйсынып бирегә китергәндер. Топ, кил әле бире! Килче, акыллым, кил!

Акыллы хайван шатлыгыннан чиный-чиный хужасыянына атылды, тегесе аны назлап сыйпарга кереште.

Укучы каршы килмәстер дип уйлыйбыз, Сайрес Смитның ничек котылуын бары шулай гына аңлатып була иде. Топ судан коткаручы батырга әверелде.

Төш вакытларында Пенкроф инженердан кайту юлына кузгалырга рөхсәт сорады. Жавап урынына Смит, бар көчен жыеп, аягүрә торып басты. Әмма хәле юк икән әле, тез буыны сыгылып китте дә, чак егылмыйча калды, әле дә ярый, диңгезченең иңбашына таянып өлгерде.

— Инженер әфәнденең носилкасын китерегез! — диде Пенкроф.

Йомшак мүк, үлән түшәлгән носилканы китереп куйдылар. Сайрес Смит яткач, носилканың бер башыннан Пенкроф, икенчесеннән Наб тотты. Күтәрделәр дә яр буена таба кайтыр якка юнәлделәр.

Сигез миль чамасы кайтасы бар иде. Туктала-туктала, экрен барырга туры килде, кайтып житкәнче алты сәгатъләп вакыт узар дип исәпләделәр.

Кичәге кебек үк көчле жил исә. Бәхеткә каршы, яңгыр туктаган. Терсәгенә таянып, инженер яр буйларын карап барды. Аеруча каршы якны яхшырак карарга тырышты. Сөйләшмәде. Жир өсте төзелешен, калкулык-чокырларны, урман-кырларны, табигать байлыкларын зиһененә сендерә барды. Арыганлык үзенекен итте: Сайрес Смит ике сәгатьтән носилкада килеш йоклап китте.

Кичке алтынчы яртыда отряд гранит стенаның кисек башына кайтып житте, аннан Хәрабәгә ерак калмады. Туктап, носилканы жиргә куйдылар. Сайрес Смит каты йоклый иде, хәтта уянмады да.

Әйләнә-тирәгә күз ташлагач, Пенкроф телсез калды: бу тирәләрне танырлык түгел иде. Кичәге давыл үзәшен эшләгән: кыялар жимерелгән. Яр буенда комда зур-зур ташлар аунап ята, аяк астына ямь-яшел суусемнәре түшәлгән. Күрәсен, океан кечкенә утрауны бөтенләй күмеп, гранит стенаның төбенә үк килеп житкән булгандыр.

Торак авызындагы жир ермачланып беткән. Мөгаен, жөчле дулкын ярып-ярып Хәрабәгә ташлангандыр.

Кинәт Пенкрофның башына шомлы уй китереп сукты. Үз-үзен белештермичә, яшен кебек атылып куышка барып керде. Һәм шунда ук әйләнәп тә чыкты, иптәшләренә текәлгән килеш, телсез катып калды...

Дингез дулкыннары Хәрабәгә бәрәп кәргән, жимереп-талап чыккан! Ут сүнгән. Учак урыны баткакка әверелгән. Ку юкка чыккан иде.

Т у г ы з ы н ч ы б ү л е к

Хәзер Сайрес бар инде.— Пенкроф агачны агачка ышкып ут кабызырга азаплана.— Утраумы, әллә жир кисәгеме? — Инженерның планнары.— «Тын океанның кайсы төшендә без?» — Кара урманда.— Нарат күркәсе.— Су дуңгызын аулау.— Тансык төтен күренде.

Пенкроф үзләре югында биредә котырынган афәтле давилны, аның нинди зыян-зәбер китергәнән кыскачагына аңлатып бирде. Пенкрофның бик борчылып сөйләгән хәбәре иптәшләренә төрлесенә төрлечә тәэсир итте.

Наб хужасын табу шатлыгыннан һаман айнымаган иде әле. Пенкрофның сүзләрен әллә ишетте, әллә юк.

Герберт дингезче белән бергә кайгырышса да, Гедеон Спилет Пенкрофның зарына бер-ике сүз белән тәнә үз фикерен әйтте:

— Мин кайгырырлык сәбәп тапмыйм, Пенкроф, валлаһи!

— Утыбыз сүнгән дим бит!

— Бигрәк зур каза икән!

— Утны ничек кабызабыз, бер нәрсәбез юк бит.

— Булмаса соң!

— Карагыз әле, мистер Спилет...

— Хәзер Сайрес Смит бар инде. Ул ут кабызу әмәлен тапмый калмас!

— Нәрсәдән кабызыр икән соң ул?

— Бернәрсәсез!

Шуннан ары Пенкроф нишләсен соң, телен тешләде, чөнки ул үзе дә Сайрес Смитка табына иде. Инженер могжиза иясә, пәйгамбәр, гыйлем сандыгы. Аңа таянырга мөмкин. Американың иң культуралы, иң зур шә-

Һәрәндә Сайрессыз яшәгәнче, кешесез утрауда Сайрес белән бергә ялгыз калуың хәерлерәк. Ул булганда, мохтажлык кичермәсләр. Ул булганда, өметсезлеккә төшмәсләр. Әгәр дә аларга әйтсәләр: утравыгыз янартау атудан һәлак булачак, аны океан дулкыннары йотачак дисәләр, алар шаккатмаслар иде: «Әнә Сайрес Смит бар. Сайрес белән сөйләшегез!» диярләр иде.

Ә әлегә инженер, озак юл килеп, йончыган, берни сизмиңә йоклап ята, хәзер генә аның ярдәменә өметләнеп торып булмый. Барлы-юклы ризык белән тамак ялгарга кала. Көртлек ите бая ашалып бетте, бүтән ризык эзерләргә ут юк.

Башта Сайрес Смитны уртадагы зур бүлемгә керттеләр. Астына кипкән суусемнәре түшәп, жайлы гына ятак эзерләделәр. Тыныч йокыдан соң аңа хәл керергә тиеш.

Төн житте. Жил төньяк-көнчыгышка борылды, суытты. Хәрабә эчендәге бүлемнәренә дулкын жимереп бетергән, тегеннән дә моннан эче жил өрә, салкын сөяккә үтә. Иптәшләре бар булган киёмнәрен, пинжәкләрен инженер өстенә яптылар, югыйсә аның хәле мөшкел иде.

Кичкә Герберт белән Наб жыеп кайткан әлегә дә баягы литодомнарны ашадылар. Герберт биек кыя арасыннан ашарга яраклы суусемнәре табып кайтты. Фукус семьялыгына, саргасс төренә керә торган суусемнәре иде бу, аларны киптерсәң, азык матдәләренә бай дерелдексыман хәлгә килә. Журналист һәм аның иптәшләре литодомнан соң суусемнәрен авыз иттеләр, ярыйсы тәмле кебек тоелды. Әйтергә кирәк, саргасс Азия яр буйларындагы жирле халыкның төп азыгы санала.

Төнлә тагын да суытты, чыдар чама калмады.

— Мистер Сайреска уянса да бик вакыт инде, эзрәк безгә ярдәм күрсәтер иде, — диде диңгезче.

Аның чынлап эче поша иде; тик тора алмый, ут кабызырга азаплана. Наб, аңа булышырга теләп, мүк жыеп килде дә, чакма чагып, мүккә очкын кабызырга маташты. Эмма дымлы мүк янып китә алмады. Чакма очкыны тимер кабызгычныкы кебек көчле түгел иде.

Пенкроф, кыргый халыклар кебек ике коры агач кисәге алып, бер-берсенә ышкырга кереште. Пенкроф белән Наб түккән көчне жылылыкка әверелдерсәң, паровоз казанында су кайнап чыгар иде инде. Эмма ут-

ның кабынырга исәбендә дә юк иде. Фәкать ике агач кисәге жылынды да ике бичара манма тиргә батты.

Бер сәгать азаплангач, жан тирләре чыккан Пенкроф агач кисәкләрен атып бәрде:

— Моннан соң миңа юкны сөйлесе булмагыз: кыргый халыклар агачка агач ышкып ут таба дисәгез, ышанмыйм. Жәй көне кар яуганга тизрәк ышанырмын. Агачка ут капканчы уч төпләрем пешеп чыга язды.

Хәлбуки, Пенкроф бу ысулны юкка хурлый иде. Кыргый халыклар агачны агачка бик тиз ышкып чыннан да ут табалар. Эмма алар махсус агач кулланалар, шуның өстенә, дәрәсән әйткәндә, әмәлен дә белергә кирәк. Күрәсен, Пенкроф аның әмәлен белеп бетерми.

Диңгезченең ачуы тиз сүрелде. Ул атып бәргән агач кисәкләрен Герберт алып ышкый башлады. Ат кебек көчле диңгезченең кулыннан килмәгән эшнә булдырырга азапланган үсмерне күргәч, Пенкроф ирексездән көлөп жибәрде.

— Алла куәт бирсен! Тырыш, улым, тырыш!

— Тырышам ич,— диде көлөп Герберт.— Суыкка түзәр хәл калмады. Тешем тешкә тими. Синен кебек жылынып булмасмы дим.

Бераздан Герберт та жылынды. Ә ут кабынмады. Ут мәсьәләсен иртәгәгә калдырырга мәжбүр булдылар.

Гедеон Спилет кырыкмаса-кырык тапкыр әйтте инде югыйсә, юкка азапланмагыз, Сайрес Смит уянсын, аның өчен ут кабызу чүп кенә, диде һәм ком идәнгә үз почмагына барып ятты. Герберт, Наб һәм Пенкроф та яттылар. Топ күптән хужасының аяк очында бөгәрләнеп йоклый иде инде.

Иртәгесен, 28 нче мартта, инженер сәгать сизгеләрдә уянып китте, иптәшләре аның тирәсендә уянуын көтеп утыралар иде. Кичәге кебек аның беренче сүзе:

— Утраумы, әллә жирнең берәр кисәгеме? — булды.

Укучы күрәдер, бу сорау аның башыннан бер генә минутка да чыкмый иде, ахрысы.

— Дәрәсән әйтик, без әлегә анысын белә алмадык,— дип куйды Пенкроф.

— Ничек белмәдегез?

— Сез аякка бассагыз, тирә-якта йөрөп әйләнеп кайтырбыз, шунда беленер,— дип өстәде диңгезче.

— Мин аякка баса алам инде,— инженер бик азапланмыйча гына урыныннан торып басты.

Пенкроф куанычыннан:

— Бик шәп! — дип куйды.

— Ач булганга хәлем юк минем. Тамак ялгарга берәр нәрсә бирсәгез, хәл керер иде. Утыгыз бардыр бит?

Пенкроф ни дияргә дә белмичә тотлыгып калды. Ниһаять, тирән көрсенде дә:

— Казалы булдык шул, мистер Сайрес, утыбыз юк! Дөрөсен әйткәндә, элек бар иде, хәзер юк! — диде.

Дингезче элекке көнне афәткә таруларын сөйләп бирде. Сыңар шырпы вакыйгасын, агачны агачка ышкып ут кабызырга азаплану мажарасын ишеткәч, инженерга кызык тоелды.

— Әмәлен табарбыз, — диде ул. — Куга яраклы матдә таба алмасак, ул чагында...

Пенкроф пошынып:

— Ул чагында нишләребез? — дип сорады.

— Шырпы эшләребез.

— Химик ысул беләнме?

— Әйе.

Гедеон Спилет дингезченең жилкәсеннән какты:

— Әйттем бит! Аннан да асат эш юк дидем!

Пенкроф эченнән моның асат эш түгеллеген уйласса да, каршы төшмәде. Барысы да куыштан чыктылар. Көн матур. Дингез өстеннән кояш күтәрелеп килә, гранит таш кырлары зөбәржәт чаткылар чәчеп жемелди.

Инженер әйләнә-тирәгә күз йөгертөп чыкты да кыядан жимерелөп төшкән таш өстенә барып утырды. Герберт аңа бер уч кабырчык белән суусемнәре китереп бирде.

— Бар сыебыз шушы, мистер Сайрес, — диде.

— Рәхмәт, балакаем. Иртәнгә шушысы да житөп торыр. — Инженер булган сыйны тәмләп ашап куйды, елгадан зур кабырчык капкачына салып алып килгән чиста суны эчөп жибәрде. Иптәшләре аны сүзсөз генә карап тордылар. Тамагын ялгагач, инженер кулларын күкрәгенә кушырды:

— Димәк, әлегә кая килөп төшкәнебезне белмисөз?

— Белмибөз шул, мистер Сайрес, — диде үсмер.

— Ярый. Иртәгә белөрбөз. Иртәгә хәтле көтөргә кала.

Пенкроф сүзгә кушылды:

— Тик ни бит...

— Нәрсә «ни»?

— Утны нишлибез соң?

— Борчылма, Пенкроф, утны табарбыз,— диде Сайрес Смит.— Кичә носилкада килгәндә көнбатышта күземә тау чалынгандай булган иде, дөрөсме?

— Әйе, тау бар, шактый биек тау...— диде Гедеон Спилет.

— Менә анысы шәп. Иртәгә иртән тау башына менәрбез дә, шуннан карап, утраумы, жир кисәгеме икәннән белеп төшәрбез. Ә аңарчы бүтән эшебез юк,— диде инженер.

— Ничек булмасын, ә ут? — дип үзенекен тукуды үзсүзле дингезче.

— Ут булыр дидем бит! Сабыр итегез, Пенкроф,— диде Гедеон Спилет.

Пенкроф ана: «Сезгә ялынычың төшсә, ашарсын курдыкны!» дигәндәй сөзеп карап алса да, дәшмәде, тыелып калды.

Сайрес Смит дингезчегә җавап бирмәде. Аңарда ут кайгысы түгел иде, күрәсен. Байтак вакыт уйланып утырганнан соң ул:

— Дусларым, хәлләребез куанырлык булмаса да, һәрхәлдә мәсьәлә ачык,— диде.— Әгәр дә без жирнен берәр кисәгендә булсак, кеше яшәгән төбәкләргә барып житүе әллә ни кыен булмас. Инде утрауда булсак, ул очракта икәннән берсе: әгәр утрауда кеше яшәсә, алар илебезгә кайтырга ярдәм итәрләр; әгәр дә инде кеше яшәмәсә, ул чагында үз көчезгә таянырга кала.

— Һе, алай икән, хәлебез бик җиңелдән икән! — дип куйды Пенкроф.

— Шулай да, давыл безне жир шарының кайсы ягына китереп ташлады икән, ничек дисез, Сайрес,— дип кызыксынды Спилет.

— Тәгаен үк әйтә алмам, алай да барлык мәгълүматларга караганда, без Тын океан уртасында булырга тиешбез. Ричмондтан чыгып киткәндә җил төньяк-көнчыгыштан исә иде, ул һаман көчле исте, димәк юнәлешен үзгәртмәде. Әгәр без, юнәлешне үзгәртмичә, төньяк-көнчыгыштан көньяк-көнбатышка таба очкан булсак, Төньяк Каролина, Көнъяк Каролина, Георгия штатлары өстеннән, Мексика култыгы, Мексиканың иң тар җире өстеннән очып узганбыздыр һәм Тын океанның күпмедер өлешен узганбыздыр. Минем уйлавымча, иң кимен-

дә алты-жиде мең миль юл килгәнбездер. Инде әгәр дә жыл юнәлешен ярты румбка гына үзгәрткән булса да, безне йә Маркиза утрауларына, яки Туамоту утрауларына китереп житкәргәндер. Әгәр дә жылнең көче мин уйлаганнан артык булса, без хәтта Яна Зеландиягә үк килеп житкән булуыбыз мөмкин. Ул очракта илебезгә кайтуы кыен булмас. Инглизләр яки жирле маорилар безгә ярдәм итәр. Инде әгәр Микронезия архипелагының берәр кешесез утравына эләккән булсак (анысын тау башына менгәч, бәлки, ачыкый алырбыз), ул чагында, шушында мәңгегә калырга туры килер.

Гедеон Спилет үз колагына ышанырга теләмәгәндәй:

— Мәңгегә дисезме? — дип шаккатты.

— Яманына алдан хәзерләнә торыйк дим, соңыннан жиңелрәк тоелыр.

— Әйбәт әйттегез. Әгәр дә бу чыннан да утрау икән, өметөбезне өзмик әле, диңгез юлыннан читтә түгелдер. Югыйсә язмыш артык рәхимсез булыр иде, — диде Пенкроф.

— Безгә, озакка сузмыйча тау башына менеп, эшләр кай тирәдә икәннән белеп төшәргә кирәк.

— Иртәгә үк тауга менсәк, сезгә авырлык килмәс-ме соң, өзлекмәссезме, мистер Сайрес? — диде Герберт.

— Әгәр дә Пенкроф белән икәүләп оста сунарчы икәнөбезне исбатый алсагыз, миннән тормас, — диде инженер.

— Ау турында сүз чыккач, әйтим инде: киекне алып кайтуын кайтырбыз, мистер Сайрес, ничек кыздырырбыз соң? — дип әйтеп салды Пенкроф.

— Алып кайтыгыз әле башта, аннары күз күрер.

Инженер белән Спилет Хәрабәдә калырга, яр буйларында йөрөп киләргә, гранит стена өстенә менеп, әйләнә-тирәне күзәтеп төшәргә булдылар. Ә Наб, диңгезче һәм Герберт урманга барып, ягулык алып кайтырга, киек ауларга тиеш иделәр.

Аучылар иртәнгә унда юлга кузгалдылар. Герберт зур өметләр белән дөртләнөп атый, Набның кәефе шөп, ә Пенкроф үзалдына мыгырдана-мыгырдана бара:

— Ут кабыза алмаслар алар. Ничек кабызсыннар? Яшен атып, берәр агачка ут капса гына инде. Югыйсә ут булмаячак.

Аучылар яр өслөп киттеләр. Елга борылышына житкәч, диңгезче иптәшләреннән:

— Нәрсәдән башлыйбыз: ауга керешәбезме, әллә утын жыябызмы? — дип сорады.

— Ауга, — диде Герберт. — Әнә, Топ нидер барын сизде, ахрысы, эзли китте.

— Ярый, әйдәгез, башта ауга барыйк. Кайтышлый чыбык-чабык жыярбыз.

Герберт, Наб һәм Пенкроф чыршыдан саллы гына күсәк сындырып алдылар һәм биек үлән арасында уйнаклап барган Топ артыннан киттеләр.

Бу юлы яр кырыйлап бармадылар, урман эченә таба атладылар. Монда да күбесенчә ылыслы агачлар үсә. Аланлыкта юан, таза наратлар биек булып күккә үрләгәннәр. Бу жир төбәге, инженер чамалаганча, өскерәк киңлектә ята булса кирәк. Сирәк булса да, аланлыклар очрый. Кая карама, черек төпләр, ауган агачлар, корыган ботаклар чәчелеп ята... Ягулыкның биредә очы-кырые юк. Аланлыклар ерып чыккысыз ешлыклар белән аралаша.

Кеше аягы басмаган бу ешлыклардан үтүе ансат булмады. Пенкроф, агач ботакларын сындырып, юлга тамга сала барды. Елга яры буйлап китсәләр, яхшы буласы икән. Бер сәгать буе каңгырып йөрсәләр дә, урманда киек-фәлән очратмадылар. Аскы ботакларга кунган вак кошларны Топ куркытып бетерә. Хәтта курукулар да юкка чыккан. Қире кайтып, беркөнгә кебек, теге сазлыктан көртлек аулаудан хәерлесе булмастыр.

Наб көлемсерәп:

— Һәй, Пенкроф, кая соң син әйткән киек кошлар? Күп итеп алып кайтмакчы идең бит. Болай булса, кыздырырга утның да кирәге булмастыр, мөгаен? — диде.

— Сабырсызланма, Наб, һәрхәлдә кошсыз калмабыз, ә тегеләр нишләр әле, күрербез.

— Син мистер Смитка ышанмыйсыңмыни?

— Нигә, мин аңа ышанам.

— Ут табуына дим мин.

— Ялкын дөрләгәнән үз күзем белән күргәч ышанырмын.

— Хужам сүз биргәч, ут була!

— Күрербез!

Кояш төшлек турысына менеп житмәгән иде әле. Алга баруны дәвам иттеләр. Күп тә үтмәде, бәхетле Герберт ашый торган чикләвек агачы тапты. Бу — Америка һәм Европаның уртача климатлы зоналарында

үсә торган эрбет чикләвеге иде. Чикләвек тәмам тулышып житешкән. Герберт һәм аның иптәшләре туйганчы чикләвек ашадылар.

— Шәп! — диде Пенкроф. — Ипи урынына — суусемнәре; ит урынына — кабырчык; авыз тәмләтергә — чикләвек булды. Кесәсендә сыңар шырпысы булмаган мәхлукларга шуннан артык ни эләксен!

— Наман-наман зарланма инде, — диде Герберт.

— Зарланмыйм мин, балакай, нигә зарланыйм. Ит түгел, ни әйтсәң дә, аларның нинди туклыгы булсын.

Наб:

— Топ нәрсәдер күрдә бугай! — дип кычкырды да ешлыкка ташланды, аннан ярып эт өргәне ишетелде, аңа мырык-мырык иткән ниндидер сәер аваз кушылды.

Герберт белән Пенкроф та шунда йөгәрделәр. Булмаган итне ничек итеп кыздырыйк дип сатулашканчы, башта киекне тотарга кирәк иде.

Ешлыкка барып керсәләр, ни күрсеннәр: Топ ниндидер жәнлекне колагыннан эләктергән дә селки-селки жиргә егарга азаплана. Кабан дуңгызына охшаган дүрт аяклы ят жәнлек карышыпмы-карыша. Озынлыгы ике фут чамасы булыр. Сырты карасу коңгырт сирәк төк белән капланган, корсак асты аксылрак. Тәпиләре тырнаклы, бармак араларын яры каплаган, жиргә ябышып диярлек тора. Герберт аның су дуңгызы икәннен таныды. Ул — кимерүчеләр отрядының иң эресе иде.

Су дуңгызының качарга исәбендә дә юк, май баскан кечкенә күзләрен елтыратып карап тора. Кеше затын беренче тапкыр күрүе булды ахрысы.

Наб күсәген күтәрәп, сугарга дип селтәнүгә, су дуңгызы Топ авызыннан йолкынып, ачы чиный-чиный читкә ташланды һәм ешлыкка кереп качты. Каушап калган Гербертны чак бәрәп екмады.

— Ах, хәшәрәт! — дип кычкырды Пенкроф.

Аучылар өчесе дә Топ артыннан ташландылар. Эт куып житәм дигәндә генә, су дуңгызы йөз яшәр нарат агачлары белән коршалган күлгә кереп чумды. Наб, Герберт һәм Пенкроф каушап калдылар. Топ суга ташланган иде дә, тирәнгә чумлаган дуңгызны күздән жуйды.

— Көтеп торыйк. Сулыш алу өчен аның барыбер өскә чыкмыйча хәле юк, — диде егет.

— Батмасмы соң ул? — дип сорады Наб.

— Юк. Күрмәдегезмени, тәпиләре ярылы иде бит. Ул жир-су хайваны. Каравыллап торыйк әле, чыга ул, чыга,— диде Герберт.

Топ күлдә аркылыга-буйга йөзеп йөри, жәнлекне эзли. Пенкроф, Наб һәм Герберт дунгызга юлны кисәр. өчен күлнең төрле ягына бастылар.

Герберт дәрәс әйткән икән: берничә минуттан су дунгызы өскә чыкты. Топ бер генә сикерде, жылкәсен-нән эләктереп тә алды, суга чумарга ирек бирмичә, ярга сөйрәп чыгарды. Наб күсәк белән бер сугуда су дунгызының башына житте.

— Ура! — дип шатланып кычкырды Пенкроф.— Ут кына булсын, сөякләренә хәтле кимереп бетерербез.

Пенкроф су дунгызын жылкәсенә аркылы салды да, кояшка карап, сәгать икеләр тирәсе икәнән чамалагач, кайтыр юлга борылырга әмер бирде.

Сизгер эт аларны кайтыр юлдан алып китте. Ярты сәгәттән елга тугаена барып та життеләр.

Гәрчә, ут табылырына ышанмаса да, утын жыеп азаплануны кирәксезгә санаса да, теге чактагы кебек, Пенкроф тиз генә сал ясап алды. Ягулык төялгән салны елгадан түбән таба агызып жибәрделәр, үзләре кайтыр якка юнәлделәр. Бер иллеләп адым да китмәгәннәрдер, Пенкроф ура! кычырып жибәрде. Кулы белән Хәрабәгә таба ишарәләде:

— Герберт! Наб! Карагыз әле!

Алда, кыя ташлар арасыннан, куге булып төтен чыга иде!

Унынчы бүлек

Инженер ясаган прибор.— Сайрес Смитны борчыган мәсьәлә.— Тауга менү.— Урман.— Янартау токымнары.— Трагопаннар.— Муфлоннар.— Тауның беренче катындагы мәйдан.— Төн куну.— Тау түбәсендә.

Аучылар дөрләп янган ут каршысына килеп туктадылар. Пенкроф учак каршысында утырган Сайрес Смит белән журналистка сүзсез генә карап алды. Журналист шатланып:

— Менә күрдөңме инде, хөрмәтлем! Ут бит, чып-чын ут! Кигеңне рәхәтләнеп кыздыра аласың хәзер, кичкә бәйрәм ясарбыз,— диде.

— Ә кем кабызды соң? — дип сорады Пенкроф,

— Кояш!

Диңгезче телсез калды, үз күзенә үзе ышанмыйча, карап торды. Дөрләп янган утның чыганагы чыннан да кояш иде.

— Мистер Сайрес, сезнең зурайткыч пыялагыз бар идемени? — дип сорады Герберт.

— Юк иде, балакаем, мин аны үзем ясап алдым.

Инженер Гербертка үзе ясаган приборны күрсәтте. Инженер белән Спилетның сәгать пыяласыннан ясалган, як-ягын балчык белән сылап, уртасына су салынган чын зурайткыч пыяла иде бу. Сайрес Смит аны кояшка тотып, коры мүккә ут кабызган.

Пенкроф, исе китеп, приборга карап торды да сүзсез-нисез инженерга төбәлде. Аның күз карашы тел белән әйткән мактау сүзләреннән күбрәк тәэсирле иде! Смитны ул алла ук булмаса да, пәйгамбәргә тиңләде.

Ниһаять телгә килде, сокланып:

— Мистер Спилет, куен дәфтәрегезгә бу вакыйганы хәзер үк язып куегыз, ишеттегезме! — диде.

— Инде язып куелды, — дип жавап бирде журналист.

Наб белән бергәләп, Пенкроф ут өстенә тагай куйдылар, эче алынган су дунгызын шешкә киертеп, дөрләп янган утка кызарга астылар.

Алар кайтканчы Хәрабә эчен рәткә керткәннәр, жи-мерелгән, ишелгән бүлемнәрне яңадан торгызганнар, таш өеп, ком-балчык белән сылап куйганнар иде; учактан тирә-якка рәхәт жылылык таралган.

Күргәнебезчә, инженер белән Гедеон Спилет көне буге эшлэгәннәр. Сайрес Смитның хәле әйбәтләнгән, көчен сынар өчен ул гранит стена өстенә менеп төшкән. Аннан бик озаклап ерактагы тау түбәсен күзәткән. Аның биеклеге һәм ераклыгын күзләмәгә исәпләп чыгарган: аныча, тауның биеклегенә диңгез өсте тигезлегеннән өч мең биш йөз фут, ә ераклыгы алты миль чамасы. Аның түбәсенә менгәч, тирә-якны, кимендә, илле миль ераклыкка хәтле күзәтергә мөмкин булачак. Димәк, Смитны борчыган мәсьәлә, ягъни утраумы әллә жирнең берәр кисәгеме, анда менгәч һичшиксез ачыкланырга тиеш.

Кичке аш барысының күнеленә хуш килерлек шәп иде: су дунгызының ите тәмле кызган, өстәвенә суусемнәре белән чикләвек тә бар. Ашаганда инженер үзал-

дына уйланып, сөйләшмичә генә утырды. Ул иртәгәгә сәяхәтнең планын уйлый иде. Бер-ике тапкыр Пенкроф: нишләргә икән, дип, сүз кушып караса да, Сайрес Смит баш кына чайкады. Ул, жиренә житкереп уйлап бетермичә, фикерен алдан әйтергә яратмый иде.

— Нишләргә икәннен иртәгә күрербез.

Ашап кузгалгач, учакка тагын бер кочак чыбык-чабык өстәделәр һәм берәм-берәм урыннарына барып яттылар, берәздән бар да тирән йокыга талды.

Төн тыныч узды, бимазалаучы булмады. 29 нчы мартта иртән, тынычлап ял иткән, көч-дәрт жыйган сәяхәтчеләр юлга чыгарга эзер иделәр инде. Бу сәяхәт аларның язмышын хәл итәргә тиеш иде.

Юлга жыенып беттеләр. Су дунгызының калган ите бер тәүлек ашарга житәрлек. Өстәвенә юлда ни дә булса табарбыз дип өметләнделәр. Инженер һәм Гедеон Спилет сәгать пыялаларын киредән үз урыннарына куйдылар. Пенкроф ку ясарга кулъяулыгының калган кисәген корбан итте. Ә чакма ташы аяк асты тулы, кая карама, шунда аунап ята иде.

Күсәкләр белән коралланган сәяхәтчеләр иртән сизгенче яртыда торактан чыгып киттеләр. Пенкрофның тәкъдиме буенча, тауга урман аша таныш сукмактан барырга булдылар, ә кайтканда бүтән яктан кайтырлар. Пенкроф әйткән сукмак иң кыскасы иде. Юлчылар гранит биеклекнең көньяк башыннан әйләнәп үтеп, елганың сул яры өсләп киттеләр һәм елга тугаена житкәч, көньяк-көнбатышка, урманга таба борылдылар. Кичәге сукмак тиз табылды. Сәгать тугызларда инде алар урманның көнбатыш читендә иделәр.

Аяк асты сазлык, юеш, берәз баргач, коры, комлы тигез жир китте. Аннары үр башланды. Ниндидер билгесез жәнлекләр, йөгереп, куаклар арасына кереп качалар. Алар артыннан ташланган Топны Сайрес Смит кире дәшеп ала, чөнки әлегә ау кайгысы түгел. Соңрак — карарлар. Инженер төп максатыннан тайпылырга яратмый. Ул хәтта әйләнә-тирәгә, жир өсте төзелешенә, табигать байлыкларына да игътибар итми. Бердәнбер максаты — тау түбәсенә тизрәк менү, һәм юлыннан тайпылмыйча, ул шунда омтыла.

Сәгать унда берәз туктап, ял итеп алдылар. Урманнан чыгуга, алда тау сырты күренде. Ул йөзтүбән каплап куелган киң авызлы, тар төпле чиләк рәвешендәгә

ике түбәле тау иде. Беренчесенен биеклегә ике мен биш йөз фут чамасы, тирә-ягында алып кош тәпие кебек як-якка тармаклар жәелеп китә. Тау тармаклары арасында тирән тарлавык битләрен агачлар каплаган, агачлар тау башына да менеп үскән. Тауның төньяк-көнчыгыш битендә яшеллек аз, кара-кучкыл тирән сырлар сузылып төшкән, болары каткан лава эзләре.

Беренчесенен яныннан икенче түбә үсеп чыккан, ул баш очына ыңгыр киеп куелган түгәрәк эшләпәнә хәтерлэтә. Тау токымнары тышка чыгып күренеп яталар: кызгылт төстәге ташлар өсте-өстенә өелешкән.

Юлчылар энә шул икенче түбә башына менәргә ниятләделәр. Тау тармакларының чыгынкы ташларына баса-баса менүе әллә ни кыен булмаска тиеш.

— Бу — янартау булган, — диде Сайрес Смит.

Юлчылар, менәр өчен сөзәгрәк тармакны сайлап, әкрен генә өскә күтәрелә башладылар.

Аяк астында жир тетрәгәндә таудан тәгәрәп төшкән йомры ташлар чәчелеп ята, кая карама, базальт кантарлары, пемза, эрегән пыяла кисәкләре ауный. Тегендә дә монда биек агачлар үсеп утыра, алар берничә йөз метр аста, кояш нурлары үтеп керә алмаслык тарлавык төпләрендәге ылыслы агачлар төркеменнән. Тауга күтәрелә башлагач та кыяташларда Герберт киек жәнлек эзләре күреп алды, күптән түгел бу тирәләрдән ниндидер эре жәнлекләр узып киткән. Ерткычлар түгел микән дип шикләнделәр.

— Бу жанварлар үз биләмәләрен ансат кына бирәселәре килмәс әле, — диде Пенкроф.

Кайчандыр Гиндстан юлбасарлары, Африка арысланнары аулаган журналист:

— Килмәсә килмәс инде. Алар белән алышырга гына көчөбез житәр әле. Шулай да әлегә сак булу хәерле, — диде.

Юлчылар әкренләп һаман өскә күтәреләләр. Әледән-әле төрле киртәләр очраганга, урау юлдан барырга туры килә, шуңа озак менелә. Кайвакыт тирән упкын каршысына килеп чыгалар, алга юл бикләнә, кирегә китәргә туры килә, жайлырак сукмак тапканчы байтак вакыт уза, урап йөри-йөри тәмам арып хәлдән тайдылар. Төш турысында кечкенә отряд шарлап аккан тау елгасы буенда киң ябалдашлы чыршылар күлгәсенә тамак ялгарга тукталды. Беренче тауның урталыгына

гына життеләр әле. Караңгы төшкәнче өскә менеп житә алмаслар, мөгаен.

Биредән океан өсте бик еракка хәтле күренә. Әмма ун кул якта көньяк-көнчыгышка таба сузылган очлы борын каплап тора, аның артында жирме, әллә океанмы икәне билгесез. Сул кул якта берничә миль еракка хәтле ачык дингез күренеп ята. Төньяк-көнбатышта тау тармагы каплап тора, аның артында ни икәне күренми иде. Сайрес Смитны борчыган мәсьәлә һаман табышмак көе кала бирде.

Сәгать берләрдә яңадан кузгалып киттеләр. Көнъяк-көнбатышка таба борылып, урман ешлыгына керергә мәжбүр булдылар. Агачларның аскы ботакларында фазаннарның бер төре — трагопаннар очып йөри. Трагопаннар әтәч зурлыгында, алга бүлтәеп торган итләч бүксәле, күз артында нәзек көпшәдәй шешмәге бар. Ана кошның каурайлары коңгырт, ә атасы ак бөрчәк-ле, ялкын кебек кып-кызыл. Саф һавада килә-килә ачыккан Пенкрофның күзен ала алмыйча комсызланып карап торуын күргән Гедеон Спилет фазанга турылап таш атып жибәрде, кош әйләнеп төште.

Урманнан чыккач, юлчылар бер-берсенә кул бирешеп, текә тау битенә үрмәләделәр, йөз фут өстә киң генә тигез мәйданда сирәк агачлар үсеп утыра, аяк асты тулы янартау токымнары... Тагын көнбатышка таба, жайлырак сукмак эзләп, урап узарга туры килде. Тау бите артык текә, аяк басар жир эзләп вакыт уза. Наб белән Герберт юл башында баралар. Пенкроф — койрыкта, Сайрес Смит белән журналист уртадан атлайлар. Күпләгән киек эзләре очрый, кыяларда тау кәжәләре ише көчле, житез киек жәнлекләр яшәгәнлеген беленеп тора. Берничәсе күзгә чалынуга, Пенкроф кинәт:

— Әнә тау тәкәләре! — дип кычкырып жибәрде.

Юлчылар туктап калдылар. Илле адымлап алда кәкрәеп килгән яссы мөгезле, ефәксыман озын соры йонлы бер төркем эре тау тәкәләре басып тора иде.

Болар гади тәкәләр түгел. Жир шарының урта киңлекләрендә биек тауларда яши торган бу тәкәләргә Герберт муфлоннар диде.

— Итен кыздырып ашарга ярыймы соң аларның? — дип сорады Пенкроф.

— Әйе, — диде Герберт.

— Шулай булгач, тәкә булмый, ни булсын.

Муфлоннарның кешене күргәннәре булмаган ахрысы, базальт кантарлары арасында селкенмичә дә карап тора бирделәр. Кинәт күңелләренә курку үрмәләде бугай, таштан-ташка сикерә-сикерә ялт юкка чыктылар.

— Жилләр исте! — дип куйды Пенкроф, чырае шул хәтле көлкә иде, Сайрес Смит, Спилет, Герберт һәм Наб түзә алмыйча шаркылдап көлеп жибәрделәр.

Менүне дәвам иттеләр. Тау битләрендә сыр-сыр булып агып төшкән лава эзләре очрый. Юл өстендә кечерәк-кечерәк янартау авызлары төтәп утыра. Аларны әйләнәп үтәргә туры килә. Кристаллашкан күкерт катламнары очрый. Янартау авызыннан лава белән бергә агып чыккан токымнар: кристаллашкан көйгән туф, кыршпаты, аксыл көл ята.

Икенче тау түбәсе таянып торган мәйданга житәрәк, менүе тагын да авырлашты.

Сәгать дүртләргә өске урман да артта калды. Гарипләнәп беткән кәкре-бөкре ялгыз наратлар гына очрый башлады. Кош та очып менә алмаслык биектә аяусыз жылләргә каршы тору өчен тимер ныклыгы кирәктер ул бичараларга. Сәяхәтчеләрнең бәхетенә каршы, көн матур, жыл юк. Көчле жыл иссә, өч мең фут биектән баруы кыен булыр иде. Күк йөзгә чалт аяз, тирә-як тып-тын. Һава саф. Кояш өске түбә артына керде, түбә көнбатышта ярты офыкны каплап тора. Аның күлэгәсә ярга хәтле барып житкән. Кояш көнбатышка авышкан саен, тауның шыксыз күлэгәсә озына бара. Көнчыгышта үтә күренмәле болыт кояш нурларыннан салават күпергә төсенә кергән.

Сәяхәтчеләр, туктап, тән кунарга исәпләгән мәйданга биш йөз фут калды, әмма урап-сурап бара торгач, ул ике мильгә жыелыр әле. Адым саен аяк астан жир китә: катып калган лава белән капланган текә тау битеннән үрмәләгәндә аяк ычкына да кире шуып төшәргә туры килә.

Сиздерми генә карангы төште. Жиде сәгать буга тау менеп хәлдән тайган сәяхәтчеләр, ниһаять, беренче түбә өстенә менеп життеләр.

Тукталып, йокларга урын көйләү, тамак ялгау мәсьәләсә алга килеп басты. Тирә-якта, өсте-өстенә өелгән кыяташлар арасында, сыеныр почмак табу кыен булмастыр. Ягулык күп түгел. Алай да мүк, коры-сары

жыеп, үсеп утырган куакларны сындырып учак ягарга мөмкин. Пенкроф учакка таш тезә калды, Наб белән Герберт чыбык-чабык жыярга киттеләр. Тиздән, бер кочак утын күтәреп, әйләнәп тә килделәр. Пенкроф чакма чагып, көйгән чүпрәккә очкын үрләтте. Һәм учактагы коры-сарыга ут төртөп жибәрде. Наб кин күкрәген тутырып сулыш өргән уңайга учак дөрләп китте.

Учакны жылыныр өчен генә яктылар. Наб фазанны иртәгәгә калдырды. Элекке көннән калган дунгыз ите, чикләвек белән тамак ялгап, сәгать алтынчы яртыда табын яныннан кузгалдылар.

Сайрес Смит күз бәйләнгәнче өске тау урнашкан мәйданны карап чыгарга уйлады. Әгәр тау бите артык текә булып, өскә менәрлек түгел икән, бәлкем, тау итәгеннән генә әйләнәп узарлыктыр, — ятканчы шуны ачыкларга ниятләде. Тау түбәсе төньякка таба авышып тора, ул яктан урап узып булмавы да мөмкин. Әгәр тауга менә алмасалар, һәм итәгеннән дә әйләнәп узарга мөмкин булмаса, димәк, тауның көнбатыш ягыннан диңгез өстен күзәтеп булмаячак, сәяхәтчеләр максатларына ирешә алмыйлар дигән сүз.

Сайрес Смит, арыган-талган булуын да онытып, төньякка таба кузгалып китте, Герберт аңа иярде. Пенкроф белән Наб йокларга урын эзерли калдылар, журналист көндөз башларынан узган хәлләрне дәфтәренә теркәү белән мәшгуль иде.

Көн жилсез, күк йөзе аяз. Әле караңгы бик куермаган.

Сайрес Смит белән Герберт сөйләшмичә тын гына баралар. Тау итәге әле киңәеп китә, — андый жирләрдән баруы ансат. Әле ташлар ишеләп, тараеп калган. Андый чакта сәяхәтчеләр бик сакланып, берсе эзенә икенчесе басып кына баралар. Егерме минутлап баргач, бөтенләй туктап калдылар. Өске тауның итәге аскы тау битенә тоташып киткән, житмеш градус авыш тау бите буйлап үтәргә мөмкин түгел иде.

Сайрес Смит белән яшь егет тау итәген урап уза алмасалар да, аның каравы өскә менәргә мөмкин икәнлеген белделәр.

Энә, өске тау бите буйлап, аска хәтле тирән ярык күренеп ята. Кайчандыр янар тау аткан чакта ярыктан чыккан кайнар лава ташкыны аска хәтле агып төшкән.

Лава суынып каткан, тырпаеп чыгып калган шлак кантарлары табигый баскыч хасил иткән. Аннан асат кына өскә менәргә мөмкин.

Сайрес Смит, караңгы төшкән булуга карамастан, киң генә «баскычтан» өскә менә башлады. Герберт та аңардан калышмады.

Алда мең фут юл. Янар тауның авызыннан өскә менеп булырмы-юкмы? Тиздән ачыкланыр. Инженер менә алган хәтле менәргә ниятләде. Бәхеткә каршы, лава кратер стенасына борау сыры кебек борылып-борылып каткан иде.

Янар тауның сүнгән булуы шиксез. Бер генә жирдә дә төтен-мазар чыкканы күренми, ялкын күтәрелми. Жир астында тын алганы-гүлэгәне ишетелми. Жирнең үзәгенә хәтле диярлек төшөп житкән караңгы упкын авызы тып-тын. Кратер эчендә күкерт исе сизелми. Янар тауның йоклап кына ятуы түгел, димәк, ул бөтенләйгә тынып калган.

Сайрес Смит өскә менеп булачагына инана бара. Алар Герберт белән һаман югарыга үрмәлиләр. Кратер авызы киңәйгәннән киңәя. Баш очында түгәрәкләнеп күренеп торган күк йөзе зуррак ачыла бара, Көнъяк ярымшарның яңадан-яңа йолдызлары калкып чыга. Әнә түбәдә Чаян йолдызлыгының кызыл Антарес йолдызы күренә, арыдарак жиргә иң якын торган Кентавр йолдызлыгының Фомальгуты, йолдызлар өчпочмагы килеп чыкты. Ниһаять, Төнъяк ярымшардагы Казык йолдызы вазифасын үтәүче, диңгезчеләргә юл күрсәтүче Төре йолдызы балкыды.

Сәгать сигезләргә Сайрес Смит белән Герберт янар-тау өстенә, утрауның иң биек ноктасына менеп життеләр.

Төнлә ике мильдән ары күрөп булыр дип өмет итсә дә түгел. Бу ят төбәкнең тирә-ягы диңгезме, әллә көнбатышта ул жирнең берәр кисәгенә барып тоташамы — анысын әлегә әйтеп булмый. Көнбатышта офык буен болыт каплаган, күк йөзе белән диңгез тоташып капкара булып ята.

Офык буенда болыт аша тонык ай шәүләсе сиземләнә, болытлар өскә үрлэгән саен, ул экрен генә аска таба шуа бара.

Бу баеп барган ай шәүләсе. Өскә үрлэгән болыт арасыннан килеп чыгып, ул бик азга гына офык сызы-

гын яктыртып алды һәм анда шадраланган океан өстендә ай юлы чагылып өлгерде.

Сайрес Смит егетнең кулына ябышты, яңа туган ай ул арада океан суына күмелеп өлгергән иде инде. Инженер:

— Утрау бу! — дип кычкырып жибәрде.

Унберенче бүлек

Сүнгән вулкан өстендә.— Кратер эче.— Әйләнә-тирәдә тик очсыз-кырыйсыз океан сулары.— Кош очып мәнмәслек биектән яр күренеше.— Гидрография һәм орография.— Утрауда кеше яшисе? — Утрауның култык, бухта, борын һәм елга-тугайларына атама кушу.— Линкольн утравы.

Сайрес Смит белән Герберт ярты сәгәттән иптәшләре янына борылып кайттылар. Безне язмыш жылләре юлыктырган бу жир утрау икән, дип игълан итте инженер иптәшләренә. Нишләргә икәннен иртәгә киңәшеп хәл итәрбез, диде. Диңгез өсте тигезлегеннән ике мең биш йөз фут өстә базальт кыя ышыгына ятып, сәяхәтчеләр арып йокыга талдылар. Төн тыныч узды.

Иртәгесен, 30 нчы мартта, иртән торып, учак өстендә кыздырган трагопан белән тамак ялгагач, инженер сүнгән вулкан түбәсенә менәргә кирәген әйтте. Әгәр утрау материклардан еракта һәм Тын океандагы архипелагларга бара торган юлдан читтә урнашкан булса, мәңге шушында әсирлектә калырга туры килчәк, диде ул. Юлдашлары инженер Смиттан калмаска булдылар. Аларның да үзләре яшисе, тормыш итәсе утрауны үз күзләре белән яхшылап күрәселәре килә иде.

Иртәнге сәгәт жиделәрдә Сайрес Смит, Герберт, Пенкроф, Гедеон Спилет һәм Наб базальт кыя ышыгы белән хушлашып, юлга чыктылар. Берсе дә язмыштан сукранмый, үз көчләренә ышанычлары зур иде. Эмма Сайрес Смитның ышанычы иптәшләреннән үзгәрәк иде. Ул килчәккә ышана, чөнки бу кыргый табигатьтән үзенә һәм иптәшләренә яшәр өчен кирәкле барлык нәрсәне яулап алырга көче житәсенә иманы камил. Ә иптәшләре исә тулысы белән Сайрес Смитка таяналар. Гажәп тә түгел! Сүнгән учакны тергезгәннен күргәннән бирле Пенкроф инженерга бөтенләй мәкиббән. Барысы бергә шәп-шәрә кыя башында торып калсалар

да, әгәр яннарында Сайрес Смит булса, Пенкроф анда да өметсезлеккә төшмәячәк.

— Бер дә хафаланмагыз! Төрмәчеләрнең рөхсәтенән башка Ричмондтан качып китә алдык бит әле. Монда сакчы-фэлән юк, бердәнбер көнне алланың бу имин ождамыннан китә алмабыз дисезме?

Сайрес Смит кичәге юлдан алып китте. Вулканның итәгеннән әйләнәп узып, таудагы ярык янына килеп життеләр. Көн чалт аяз. Қояш кыздыра. Тауның көнчыгыш бите қояш нурларында коена.

Озакламый кратер янына менеп життеләр. Сайрес Смит кичә тонык кына күргән кратер авызы гаять зур, өскә таба киңәеп менә. Ул тау итәгеннән мең фут өстә. Ярыкның аскы очыннан тау бите буйлап түбәнгә таба агып төшкән көчле лава ташкыны катып калган, вулкан авызыннан атылган тау токымнары утрауның төньяк очындагы үзәнлеккә хәтле тәгәрәгән.

Кратерның стөнасы утыз биш-қырык градуска авыш, аннан менүе кыен түгел. Стөнада борынгы лава эзләре күренә, лава элек кратер авызыннан тулышып аккан, соңыннан ярык хасил булгач, юлны шуннан салган. Кратерның эчтән тирәнлеген билгеләргә мөмкин түгел, аста упкын каралып ята. Әмма вулканның сүнгән икәнлеген тәгаен әйтергә була.

Иртәнге сәгать сизгизгә Сайрес Смит һәм аның иптәшләре кратерның төньяк читендәге калкулыкка менеп життеләр һәм:

— Тирә-якта океан! — дип аһ иттеләр. Шунның белән утрауда икәнлекләрен тагын бер тапкыр расладылар.

Вулкан өстенә икенче тапкыр менүендә Сайрес Смит, бәлкем, шушы тирәдә генә жир яисә берәр утрау күренмәсме дип өметләнгәндер, кичә қараңгыда, бәлкем, мин аны күрмәгәнмендер дип уйлагандыр. Әмма, күз күреме житкән илле миль әйләнәдә су жәелеп ята. Ник бер қарыш жир күренсен! Ник берәр жилкән күзгә чалынсын! Иксез-чиксез океан сулары уртасында аларның утравы япа-ялгыз иде.

Инженер һәм аның иптәшләре телсез катып калдылар, океанга күз тегәп селкенмицә озак басып тордылар. Күзләре комсызланып офык читләрен қапшады. Әмма иң жете күзле Пенкроф та анда берни шәйләмәде. Югыйсә офыкта бүтән кеше күзенә томан кебек кенә тоелган жир сызыгы шәүләләнсә дә, ул һичшиксез

аны күрөп алган булыр иде, чөнки табигать аңа каш астыннан гына карый торган, телескоп кебек үткер күз биргән.

Океанны озак күзәткәннән соң, алар уч төбөндөгө кебек ялтырап яткан утрауны карый башладылар.

Иксез-чиксез океан сулары уртасында утрау бик тә нәни булып күренә иде.

— Утрауның зурлыгы күпме чамасы икән? — дип кызыксынды Гедеон Спилет.

Сайрес, бик текемләп яр буйларын карап чыкканнан соң үзләре басып торган тауның биеклеген исәпкә алып, үзалдына уйланып торды да:

— Дусларым, утравыбызның яр әйләнәсә йөз мильдән артык булыр дисәм, шәт, ялгышмамдыр, — диде.

— Ә мәйданы күпме булыр?

— Белүе кыен. Жир өсте таулы, чокрылы.

Сайрес Смит ялгышмады, утрауның зурлыгы Мальта яки Урта дингездәге Закинф утравы чамасы булыр. Яр буйлары бик тә бормалы-сырмалы, шул ук вакытта борын, култык, бугаз, бухталары әллә ни күп түгел. Гомуми күренеше гажәп тә сәер. Инженерның кушуы буенча Гедеон Спилет аның рәсемен кәгазьгә төшереп алды. Ул Тын океан уртасында йоклап яткан канатлы аждаһага охшаган.

Укучыларны журналист сызган карта белән таныштырсак, шәт, зыян булмастыр.

Сәяхәтчеләребез һава шары белән жиргә егылып төшкән турыда иркен генә бухта бар. Аны көньяк-көнчыгыштан очлы борын чикләп тора. Пенкроф беренче сәяхәте вакытында аны күрмәгән иде. Төньяк-көнчыгышта исә янәшә ике озынча борын сузыла, алар уртасында, акула авызына охшап, тар култык ята.

Төньяк-көнчыгыштан көньяк-көнбатышка таба яр буе ерткыч жанварның тар маңгае кебек дингезгә сөзеп кәргән. Эчтәрәк сүнгән вулкан бөкре кебек калкып күренә. Төньяктан көньякка хәтле яр сызыгы хәйран тигез сызылып бара, урта тирәдәрәк кечерәк бухта уелып кәргән. Аның артында, гигант крокодил койрыгы сыман бөгелеп, кыя-таулы борын сузыла. Ә аста, көньякта ярымутрауның яры салмак кына эчкә баткан, ачык култык хасил иткән.

Утрауның иң тар жире — Хәрабә белән көнбатыш ярдагы бухта арасы — ун мильдән артмас. Иң киң

жире — төньяк-көнчыгыштагы акула башына охшаган борын белән көньяк-көнбатыштагы борын арасы — утыз миль.

Утрауның өске төзелеше гаять бай. Тау битләреннән башлап, диңгез яр буйларына хәтле калын урман каплап алган. Утрауның төньягында сусыз ком чүле жәелеп ята. Сайрес Смит һәм аның иптәшләре тау белән көнбатыш яр арасындагы куге яшеллек эчендә күл күрөп хәйран калдылар. Югарыдан караганда ул океан белән бер тигезлектә яткан кебек күренсә дә, инженер аның өч йөз фут өстөрәк икәнлеген чамалады, чөнки ул океан яры буйлап сузылган гранит стенаның дәвамы булган яссы тау өстенә урнашкан иде.

— Ә суы төче микән? — дип сорады Пенкроф.

— Төче, әлбәттә, — диде инженер. — Аны тау елгалары туендыра булырга тиеш.

— Карагыз әле, әнә кечерәк кенә елга күлгә коя, — диде Герберт. — Елга тауның көнбатыш тармагынан агып төшсә кирәк.

Сайрес Смит егетнең сүзен раслады:

— Дөрөс әйтәсең. Елга күлгә коя. Күлнең диңгезгә караган ягында ермак булырга тиеш. Артык суы шунан диңгезгә агып төшә торгандыр. Кире кайтканда күрербез әле.

Сәяхәтчеләр әлегә утрауда ике елга барлыгын белделәр: берсе — әлегә кызу агымлы бормалы-сырмалы тау елгасы һәм икенчесе — беренче көнне үк Пенкроф тапкан елга. Утрауның өчтән ике өлешен каплап алган калын урманнар эчендә, һичшиксез, башка елгалар да агадыр. Шулай дип уйларга сәбәп бар, чөнки утрауның урманлы өлешләре гаять ундырышлы, үсемлек төрлеренә бай. Утрауның төньягында елга-фәлән барлыгы сизелми. Утрауның төньяк-көнбатыш борыны сазлы, гомумән ул төшләр утрауның бай табигатьле башка яклары белән чагыштырганда кискен аерылып тора: табигате ярлы, кыргый, ком-ташлы жирләр, торгын сулар...

Утрауның төньяк-көнбатыш яр буена якынрак булган вулкан гүя капма-каршы табигатьле ике төрле зонаны аерып тора.

Көнъяк-көнбатышка, көньякка, көньяк-көнчыгышка таба сузылып төшкән тау тармаклары тоташ яшеллек эчендә. Ә төньяк тау тармаклары шәп-шәрә, каралып

ята, итәкләре ком чүленә барып терәлә. Борынгы заманнарда, янар тау аткан чакта, утлы ташкын төньякка таба киң булып агып төшөп, утрауның төньяк-көнчыгыш борынына хәтле барып житкән, калын катлау булып каплап алган.

Сайрес Смит һәм аның иптәшләре тау түбәсендә, әйләнә-тирәне күзәтеп, бер сәгәттән артык басып тордылар. Утрау алар күз алдында буяулы карта кебек жәелеп ята: урманнары ямь-яшел, ком чүлләре — сары, елга-сулары зәңгәр. Утрауның бөтен өсте уч төбөндәгедәй аермачык күренә, тик калын кара урманнарда, тирән тарлавыкларга, иң аста, ерактагы күлэгәле үзәннәргә генә күз карашы үтеп керә алмый.

Һәлакәткә очраган аэронавтларның язмышын хәл итә торган тагын бер сорауны ачыклайсы калды.

Утрауда кеше яшиме-юкмы?

Беренче булып бу сорауны журналист искә төшерде. Тау түбәсеннән бик текемләп утрауны күзәткәннән соң «юк!» дияргә генә мөмкин иде.

Бер генә жирдә дә кеше кулы төзегән әйбер-кара күренми: ник берәр авыл, ялгыз алачык, көймә заты, балык жәтмәсе ише нәрсәләр булсын. Ник берәр кайдан төтен чыксын. Хәер, көньяк-көнбатыштагы крокодил койрыгына охшаган озынча борын биредән бик еракта, утыз миль чамасы ары, хәтта Пенкрофның үткен күзедә анда кеше торагы барын-югын күрә алмас иде. Утрауның дүрттән өч өлешен каплап алган урманнар арасында кеше яшәгән төбәкләр юкмы — булса, белүе шулай ук кыен. Хәер, Тын океан уртасында адашып калган утрауларның халкы гадәттә торакларын яр буена коручан, ә бу утрауның ярлары буп-буш.

Кыскасы, киләчәктә ныклап өйрәнгәнгә кадәр утрауны кешесез дип уйларга мөмкин.

Әгәр күрше утрауларның жирле халкы бирегә килгәләп йөри торган булса? Әлегә бу сорау да ачыкланмыйча кала. Офыкка хәтле күренгән илле миль әйләнә-тирәдә утрау барлыгы сизелми. Малайялыларның праосы яки Полинезиялеләрнең зур каеклары белән илле миль араны йөзеп узуы әллә ни кыен түгел түгелен. Тик утрау кайда урнашкандыр бит, берәр архипелаг янәшәсендәме, әллә океан уртасында япа-ялгызымы? Сайрес Смит утрауның кайсы киңлектә, кайсы озынлыкта урнашканлыгын приборсыз гына белә алыр-

мы? Күрәсез, әлегә билгесез мәсьәләләр бик күп, шуңа күрә күрше утраулардан кыргыйлар килеп чыкса-нитсә, сак булу хәерле.

Утрау турында гомуми мәғлүматлар булды: яр буйларын, жир өсте төзелешен күрделәр, мәйданын исәпләделәр, гидрография һәм орографиясен билгеләделәр. Журналист ашыгыч кына кулдан карта сызып, урманнарны, тигезлекләрне күрсәтте. Хәзер таудан төшөп, утрауның минераль байлыklarын, үсемлек һәм хайваннар дөньясын өйрәнәргә кирәк иде.

Сайрес Смит түбәнгә төшкәнчә иптәшләренә берничә сүз әйтәргә кирәк тапты. Гадәтенчә үзен гаять тыныч тотып, җитди рәвештә сүз башлады:

— Дусларым! Ходай рәхмәте белән безгә шушы кечкенә генә утрауга юлыгырга насыйп булды. Безгә монда озак яшәргә туры килмәгәе. Уйламаганда-көтмәгәндә берәр ярдәм килеп чыкмаса, мәңге шушында калуыбыз да ихтимал... Белмәсәң, бәлкәм әле берәр очраклы кораб алып китмәсә... «Очраклы» дим, чөнки утравыбыз кечкенә, кораб килеп туктарлык табигый гаване юк. Кораблар йөри торган юлдан читтә урнашкан түгел микән ул. Минемчә, ул Тын океандагы архипелагларга бара торган юлдан көньяктарак булса кирәк, ә Горн борынын урап узучы, Австралиягә баручы кораблар юлыннан исә төньяктарактыр. Безнең хәлләр бик үк уңайдан түгел, дусларым. Чынлыкны сездән яшереп каласым килми, белеп торыгыз диюем...

— Яшермичә дәрәсәң әйтүегез өчен рәхмәт, хөрмәтле Сайрес,— диде журналист.— Без барыбыз да ирегетләр. Безгә һич шикләнми таяна аласыз. Без сезгә язмышыбызны ышанып тапшырабыз. Дәрәсәң әйтәмме, дусларым, сез ни дисез?

Герберт инженерның кулын кысты:

— Мин сезнең һәр боерыгыгызны үтәргә әзер, мистер Сайрес.

— Мин сезнең арттан теләсә кая барырга риза, хужам! — диде Наб.

— Ә мин әйтәм, Пенкроф эштән беркайчан баш тартканы юк. Әгәр теләсәгез, без бу утрауны кече Америка ясарбыз! Шәһәрләр төзәрбез, тимер юллар салырбыз, телеграф үткәрербез. Бер дә бер көнне танымаслык булып үзгәргән мәдәниләшкән утравыбызны туган иле-

безнең хөкүмәтенә бүләк итәрбез. Тик минем бер үтенечем бар...

— Нинди үтенеч ул? — диде журналист.

— Әйдәгез, үзебезне һәлакәткә дучар булган мескен бәндәләр дип түгел, бәлки, утрауны үзләштерү максаты белән килеп төшкән кешеләр дип хис итик, ягъни колония төзүчеләр дип.

Сайрес Смит боекмас рухлы диңгезченең сүзеннән көлмичә тыелып кала алмады. Диңгезченең тәкъдимен бертавыштан кабул иттеләр.

— Миңа ышаныч белдерүегез өчен рәхмәт, — диде инженер. — Шигем юк ки, сез булышырсыз, киләчәктә дә сезнең ярдәмгә таянам.

— Инде кайтырга вакыттыр! — диде Пенкроф.

Инженер кайтырга дип кузгалган иптәшләрен юлынан бүлдерде:

— Бер генә минутка туктагыз әле. Утрауга исем кушарга кирәк бит. Елгаларга, борын, култыкларга исем табарга кирәк.

Журналист та аның тәкъдимен хуплады:

— Әйбәт булыр. Берәр урын турында сүз чыкканда исемен әйтеп сөйләшсәң, жайлырак та булыр, тизрәк тә аңлашылыр.

— Дөрөс, дөрөс. Берәр жиргә барганда яисә кайтканда, фәлән жиргә барам яки кайтам дип әйтсәң, юньле жирдә яшәгән кебек булырбыз, — диде Пенкроф.

Герберт көлеп жибәрде:

— Хәрабәне әйтәсеңме әллә?

— Ә нигә? Исемә жисеменә бик туры килә бит. «Хәрабә» дип атарга ничек башыма килде әле. Мистер Сайрес, сез каршы түгелме, әйдәгез, беренче торагыбызның исеме «Хәрабә» булып калсын.

— Мин каршы түгел. Сез тапкан исем калсын.

Диңгезче дәртләнеп китте:

— Бүтән жирләргә дә исем табу кыен булмастыр ул. Әйтик, Робинзон турындагы китаптан исемнәр алырга мөмкин. Хәтерлисез микән: анда «Язмыш бухтасы», «Қашалотлар борыны», «Алданган өметләр борыны» дигән атамалар бар. Герберт миңа ул китапны берничә кат укыган иде.

— Юк, алар кирәкми. Без үзебез табыйк, — диде Герберт. — Әйдәгез, мистер Смит, мистер Спилет, Наб исемнәрен кушабыз...

Наб ап-ак тешлэрен ялтыратып көлөп жибәрде:

— Минем исемне дэме?

— Э нигэ синең исемне кушмаска? — диде Пенкроф. — Мәсәлән, «Наб бухтасы» булса, әллә начармы? Әйтик, «Гедеон борыны»... Шәп бит!

— Минемчә, туган илебезне хәтерләтә торган исемнәр табарга кирәк, — дип киңәш итте Гедеон Спилет.

Сайрес Смит та аның фикерен хуплады.

— Дөрөс әйтәсең, дустым, төп бухталарга, култыкларга шундый исемнәр кушарга кирәк булыр. Мәсәлән, көнчыгыштагы зур бухтаны *Берләшү бухтасы* дип, көньяктагы иркен бухтаны *Вашингтон бухтасы* дип атарбыз. Э бу тауны *Франклин тавы* диярбез. Алдыбызда яткан күл *Грант күле* булыр. Сөз ризамы, дусларым, әйбәт бит! Алар безгә туган илебезне һәм Ватаныбыз данын мәңгеләштергән мөхтәрәм ирләрөбезне искә төшереп торырлар, ә елгаларга, кечкенә култыкларга, борыннарга, кыяларга исемне берәр үзенчәлегенә яисә тышкы рәвешенә карап кушарбыз. Андый исемнәр тиз хәтердә кала. Утравыбызның өске төзелеше гажәеп кызыклы, канатлы исемнәр табуы әллә ни кыен булмастыр. Э әлегә күзгә күренмәгән елга, култыклар, бухталарга исемне табылган саен бирә барырбыз. Минемчә, калын урманнар каплап торган елгаларны, бухталарны әле без сәяхәт вакытында шактый очратырбыз. Ничек уйлыйсыз, дусларым, дөрөс әйтәмме?

Инженерның тәкъдимен бердәм кабул иттеләр. Күз алдында ачык карта кебек жәйрәп яткан утрауның һәр борыны, һәр култыгы, һәр үренә исем кушып, аларны Гедеон Спилет кәгазьгә терки барды. Утрауның географик исемлегә төзелде. Инженер тәкъдим иткән Берләшү бухтасын, Вашингтон бухтасын, Франклин тавын исемлеккә беренче итеп язып куйдылар.

— Әнә тегендә, көньяк-көнбатышта, бормаланып яткан ярымутрауны мин *Бормалы* дип атарга тәкъдим итәм, ә аның очындагы борын *Елан борыны* булсын. Чөнки ул чыннан да елан койрыгына охшаган.

— Кабул иттек, — диде инженер.

— Утрауның икенче очындагы култык акула авызына охшаган. Әйдәгез, *Акула култыгы* дип атыйк, — диде Герберт.

— Әйбәт исем таптың, молодец! — диде сокланып Пенкроф. — Тукта әле, без дә синнән калышмыйк. Бух-

таның очындагы борынга *Казна борыны* дип кушыйк, чөнки ул теш казнасына охшаган.

— Анда ике борын бит,— диде журналист.

— Булса соң, берсен — *Төнъяк казна*, икенчесен — *Көнъяк казна* диярбез.

— Язып куйдым,— диде Гедеон Спилет.

— Көнъяк-көнчыгыш ярдагы очлы борынга да исем табарга кирәк,— дип искә төшерде Пенкроф.

Герберт сорады:

— Берләшү бухтасы янындагы борынны әйтәсеңме?

Набның да исем кушу йоласыннан читтә каласы килмәде, ашыгып әйтте:

— *Тырнак борыны*.

Наб тапкан исем жисеменә бик тә туры килә иде: чыннан да ул әкияти аждаһаның тырнагына охшаган.

Хыял очышына чиксез мөмкинлекләр биргән бу кызыклы шөгылъ Пенкрофка ошап китте. Яңадан-яңа исемнәр телгә килә торды.

Торак яныннан агып узучы елганы *Рәхмәт елгасы* дип атадылар. Күрсәткән игелеге өчен аңа рәхмәтләре чиксез иде. Нава шары белән килеп төшкән кечкенә утрауга *Котылу утравы* дип исем куштылар. Яр буйлап сузылган гранит стена өстендәге яссылыкны *Күзәтү яссылыгы* дип атадылар, чөнки алар беренче тапкыр шунда менеп әйләнә-тирәне күзәткәннәр иде бит! Ниһаять *Бормалы ярымутрауны* каплап алган иксез-чиксез калын урманнар *Ерак Көнбатыш урманнары* булды.

Кыскасы, утрауның күзгә күренеп яткан һәр урынына исем кушылды. Ә киләчәктә тагын да яңадан-яңа урыннар табылыр, яңа исемнәр тагын да артыр...

Инженер кояшка карап утрауның тарафларын билгеләде: Берләшү бухтасы һәм Күзәтү яссылыгы көнчыгыш тарафында иде. Иртәгә кояшның чыккан һәм баеган вакытын төгәл күзәтеп, кояшның чыкканнан алып баеганчы узган юлының урталыгын билгеләргә һәм төнъяк тарафның кайсы якта икәннән белергә ниятләде. Чөнки Көнъяк ярымшарда кояш, Төнъяк ярымшардагының киресе буларак, төнъякта була.

Ниһаять, әйләнә-тирәне күзәтү, өйрәнү тәмамланды; утрау хужаларына Франклин тавыннан төшеп, Хәрәбәгә кайтырга вакыт житте. Шул чак кинәт Пенкроф:

— И-их без, ачык авызлар! Пешмәгәннәр! — дип кычкырып жибәрде.

Куен дэфтәрен кесәсенә салып, юлга кузгалырга жыенган жиреннән Гедеон Спилет туктап калды.

— Нигә? — дип сорады.

— Утрауга исем кушарга оныттык бит!

Герберт утрауга Сайрес Смит исемен кушыйк дип әйтергә генә жыенган иде, инженер:

— Дусларым! Әйдәгез, утрауга Америка республикасының ихтирамга лаеклы кешесе, Ватаныбыз бердәмлегә өчен көрәшүче Линкольн исемен бирик, — диде. — Бу жир моннан соң Линкольн булыр!

Сайрес Смит тәкъдимен алкышлап каршы алдылар, тирә-якны яңгыратып ура! кычкырдылар.

Кич буге туган илләрен искә төшереп сөйләшәп утырдылар алар. Ватандашларын канга батырган сугышка нәфрәт белдерделәр. Тиздән Көнъяк жиңеләчәк, Грант һәм Линкольн житәкчелегендә Төнъяк штатларының гадел эше жиңеп чыгачак дигән өмет белән әңгә-мәне төгәлләделәр.

Бу 1865 нче елның 30 нчы марты иде. Уналты көннән соң Вашингтонда жомга көнне Авраам Линкольн канга сусаган бер явызның кулыннан һәлак булыр дип аларның башына да килмәде.

Уникенче бүлек

Сәгатъне дәрәсләү.— Пенкроф рухланган.— Шикле төтен күренә.— Кызыл инеш.— Линкольн утравында үсемлекләр.— Хайваннар дөньясы.— Тау фазаннары.— Көнгәрә аулау.— Америка куяннары.— Грант күле.— Торакка кайттылар.

Линкольн утравының хужалары әйләнә-тирәгә соңгы тапкыр күз ташладылар да, кратерны әйләнәп узып, аска төшә башладылар, ярты сәгатътән тауның беренче катына, кичә төн кунган мәйданга төшәп життеләр.

Пенкроф, тукталып тамак ялгарга тәкъдим итте. Шул уңайдан Сайрес Смит белән Гедеон Спилет сәгатъләренең дәрәсләген тикшерергә булдылар.

Әйтергә кирәк, Гедеон Спилетның сәгатенә, бәхеткә каршы, су кермәгән иде, чөнки ул һава шары белән корыга килеп төште. Сәгатенең механизмы шәп, ышанычлы, төгәл йөри. Ул көн саен сәгатен борырга онытмый.

Сайрес Смит исә ком көртендә һушсыз яткан чакта сәгатен бора алмады. Менә хәзер сәгатен әйбәтләп борды да, кояшка карап телен тугызга күчереп куйды.

Гедеон Спилет та сәгатен тугызга күчермәкче иде, Смит аның кулыннан тотты.

— Тукта, ашыкма, хөрмәтлем, кагылмый тор. Синен сәгать Ричмонд вакыты белән куелгандыр бит?

— Әйе, Сайрес.

— Димәк, ул Ричмонд меридианы буенча йөри, ә Ричмонд меридианы Вашингтон меридианына туры килә.

— Әйе.

— Күчермәгез. Шул килеш йөри бирсен. Тик көн саен иртән борырга онытмагыз. Безгә кирәк булачак әле ул.

Дингезче «Нигә икән?» дип уйлап куйды.

Сәяхәтчеләр калган барлык ризыкларын тәмләп ашап куйдылар. Пенкроф жәлләп тормады инде, — бетсә-бетәр, юлда берәр киек-мазар ауламый калмабыз әле, дип үзен юатты. Топ үзенә тигән өлештән барыбер канәгать булмагандыр, урманда кош-корт эзәрлекләми калмас. Житмәсә, Пенкрофның башына бер кызыклы фикер дә килде: Смиттан берәр пар ау мылтыгы эшләп бирүен үтенмәкче. Аныңча, инженерның кулыннан килмәстәй эш түгел бу.

Юлга кузгалыр алдыннан Сайрес Смит өйгә башка яктан кайтырга тәкъдим итте. Тирә-юненә соклангыч матур булып агачлар үскән Грант күлен янына ук барып күрәсе килде. Менә алар тау тармагының кәрнизләренә басып түбән таба төшә башладылар. Күлгә коя торган елга шушы тау тармагынан башлана булса кирәк. Юлда утрау турында сөйләшә-сөйләшә төштеләр, үзләре кушкан исемнәрне телгә алгач, сүзнен нәрсә турында баруы тизрәк аңлашыла иде. Беркатлы Пенкроф белән малайлыктан чыгып житмәгән Герберт табигать манзарасына сокланып туя алмадылар. Дингезче кинкиң адымнар белән атлап барган жайга очынып-очынып сөйләнде:

— Шәп бит, ә, Герберт! Хәзер инде юри теләсән дә адаша алмыйсың, балакай! Телисән икән, Грант күле буйлап бар; телисән икән, Ерак Көнбатыш урманы аша Рәхмәт елгасына чык, — юлын барыбер Күзәтү яссылы-

гына илтәчәк, димәк, Берләшү бухтасына ерак түгел дигән сүз.

Юлчылар төркем-төркем кайтырга булдылар, алай да бер-берсеннән еракка китмәскә сүз куештылар. Мондый кара урманнарда ерткычларга юлыгуың мөмкин, һәр даим сак булырга кирәк. Пенкроф, Герберт, Наб алдан юл ярып бардылар. Топ һәр куак төбен исни-исниң алдан элдертә. Геден Спилет белән Сайрес Смит янәшә атлыйлар,— журналистның кулында әлегә дә баягы куен дәфтәре,— ул һәр яңалыкны терки бара. Янәшәдән тын гына атлап килгән инженер аяк астынан берәр тау токымы табып ала, яисә үсемлек-мазар өзеп, сүзсез генә кесәсенә салып куя.

— Нәрсә жый ул? Кайчаннан бирле күземне жиргә текәп барам, бер юньле нәрсә очратмыйм. Ә ул жыйен юк-барны иелеп алырга ничек иренми,— дип сөйләнде Пенкроф.

Иртәнге уннар тирәсендә кечкенә отряд тауның аскы катыннан төшөп килә иде инде. Тау битендә сирәк-мирәк куаклар, ялгыз-ярым агачлар гына үсеп утыра. Тау итәгенә төшөп житкәч, юл бер миль чамасы үзән аша уза. Алда ямь-яшел урман күренә. Аяк асты ташлы-чокырлы, ут ялап узгандай сәер саргылт төстә. Янартау атканда атылып чыккан зур-зур базальт кантарлары чәчелеп ята. Галим Бишофның әйтүенчә, жир кабыгында базальтның суынуы өчен өч йөз илле миллион ел чамасы вакыт кирәк булган. Аяк астында каткан лава эзләре күренми, чөнки лава вулканның төньяк бите буйлап аккан. Сайрес Смит үзәнне чыгып житкәч, урман авызында елга агарга тиеш дип чамалады, анда хәтле ул-бу булмас дип уйлаган иде. Кинәт каршыга тыны бетеп йөгереп килгән Герберт күренде. Наб белән Пенкроф кыя-таш артына күмелгәннәр, күренмиләр.

— Нәрсә булды, балакай? — дип сорады Геден Спилет.

— Төтен күрдәк! Йөз адымлап алда кыя арасыннан төтен чыга! — диде сулышы капкан Герберт.

Журналист каушап калды:

— Димәк, монда кешеләр яши икән?

— Кемнәр икәннен белмичә торып, күзләренә чалын-маска кирәк, сак булыгыз,— дип кисәтте инженер.— Бәлкәе, утрауда кыргыйлар яшидер. Алар белән очрашу хәвефле. Топ кайда?

— Алга чапты.

— Өрмиме?

— Юк.

— Өрмөвө сээр. Аны дөшөп кире кайтарырга кирэк.

Гедеон Спилет, инженер, Герберт иптәшләре янына барып життеләр һәм, базальт ташлар артына ышыкланып, алга күз салдылар.

Алда аермачык булып һавага саргылт төтен күтөрелә.

Инженер сак кына сызгырып этне үз янына чакырды, эт чабып килеп тә житте. Смит, иптәшләренә көтеп торырга кушып, кыя ташларга ышыклана-ышыклана алга таба китте.

Сагаеп көтеп торганда Сайрес Смитның аларны үз янына дөшөп кычкырганын ишеткәч, дүртесе дә алга ташландылар һәм минут эчендә инженер янына барып життеләр. Тирә-якка таралган борынны яргыч ачыскә тончыгып аптырап тордылар.

Сайрес Смит шушы ис буенча баягы хәвәфле төтеннең нинди төтен икәннен тиз төшенеп алган иде.

— Әлегә төтен табигатьнең үзенеке, дөресе төтен түгел ул, күкертле чишмәдән чыккан пар бу. Берәрегеzneң тамагы авыртмыймы, әгәр авыртса, рәхим итегез, дөвалый аласыз.

— Ичмасам салкын да тимәгән! Их, әрәм була инде! — диде Пенкроф.

Юлчылар жирдән бу чыккан турыга киттеләр. Кыя арасыннан мул сулы күкертле чишмә чылтырап агып ята, аның суыннан тирә-якка һавадагы кислород белән кушылган әче күкерт исе таралган.

Сайрес Смит кулын суга тыккан иде, майланып кулына ягылды. Учына су чумырып алып, татып карады, баллырак икән дигән фикергә килде. Жылылыгы Фаренгейт буенча туксан биш градус (йөз градуслы шкала буенча 35 градус). Герберт анысын ничек белдең соң дип кызыксынгач:

— Кулымны суга тыккач, салкын булып та, кайнар булып та тоелмады. Димәк, тән жылысы гына, ягъни Фаренгейт буенча туксан биш градус, — диде.

Әлегә кирәге чамалы булган күкерт чишмәсен картага төшергәч, утрау хужалары йөз адымлап алда күренгән урманга таба киттеләр.

Инженер фараз иткәнчә, чыннан да урман буенда

елга агып ята, суы саф, төбе үтә күренә. Биек ярларының кызгылт төстә булуы токымнарында тимер барлыгы турында сөйли. Ярының төсенә карап аңа *Кызыл инеш* дип исем бирделәр. Елга кояш нурларында жем-жем уйнаклап, таудан сикерә-сикерә, ашкына-ашкына агып төшә дә, үзәнгә житкәч, тынычланып кала, йокыга талгандай була; иренеп кенә агып килә дә, юлын бүлгән ташларга ачу итеп, тагын ярсырга, шауларга керешә, шарлавыктан түбән таба омтыла һәм түбәндә янә тынычланып кала, төбөндәге комнарын ялтыратып, тын гына күлгә таба юлын дәвам итә. Аның киңлеген утыз фут чамасы, урыны-урыны белән кырык футка да житә, ә озынлыгы бер миль ярымнар булыр. Суы эчәргә яраклы, димәк, күлнең дә суы төче булырга тиеш. Әгәр күл тирәсендә кереп сые-нырлык берәр уңайлы почмак та табылса, яшәү өчен моннан да хозур урынны эзлесе дә юк...

Елганың ике ягында да куге булып агачлар үсә, алар Австралия һәм Тасманиянең урта киңлекләрендә киң таралган агачлар төренә керәләр; утрауның моңарчы танышкан төбәкләрендә — Күзәтү яссылыгынан берничә миль ары үсә торган ылыслы агачларга охшамаган. Елның шушы вакытында да яфракларын коймаганнар. (Көнъяк ярымшардагы апрель ае безнең октябрьга туры килә.) Күбесе казуарин һәм эвкалипт агачлары. Арада язын манный ярмасына охшаган баллы ярма бирә торган агачлар да күренә. Аланнарда киң ябалдашлы эрбет агачлары жәелеп утыра, алар тирәли Австралиянең «тус-сок» дигән биек үләнә үскән. Тын океан архипелагларында киң таралган кокос пальмасы никтер күренми, — димәк, утрау тропиктан шактый ерак урнашкан булып чыга.

— Их, кокос пальмасы очрасын иде! Бик файдалы агач бит ул, чикләвеге дә тәмле була. Күренми шул, — дип куйды Герберт.

Урман тулы кошлар сирәк яфраклы эвкалипт, казуарин ботакларында иркенләп очып йөриләр. Ак, кара, соры какадулар, кызыл бүреккә жете яшел, зәп-зәңгәр тутый кошлар, аллы-гөлле салават күперен хәтерләтеп, тирә-якны бизәп, чыр-чу тавышлары белән урманны яңгыраталар.

Кинәт ешлыктан чәчләр үрә торырлык сәер тавышлар ишетелде: әле кош сайраганга охшаган, чокы-чокы килә; әле мәче кебек мыраулап тора; әле ерткыч жанвар кебек

ырылдап куя; эле тел шартлаткан кебек була... Бу тама-шага хэйран калган Наб белэн Герберт, сак булырга кирэген дә онытып, куаклыкка ташландылар. Бэхеткә каршы, анда куркыныч ерткыч та, кыргый кеше дә булып чыкмады, дөнъяның иң гөнаһсыз мәхлуклары — «тау фазаннары» икән. Агачка кунаклаганнар да, төрле тавышлар чыгарып үртәшә-үртәшә, жыр сузалар. Дөнъяларын онытып, жыр белэн мавыгып утырган ачык авызларны утрау хужалары, сиздермичә арттан килеп, күсәк белән бәрәп төшерделәр, көндөзгә ашка менә дигән кош ите булды.

Герберт агачка кунган кыргый күгәрченнәргә төртөп күрсәтте. Ләкин купшы бүреккә, яшькелт түшлө, көмеш канатлы мут кошлар аучыларны якын да китермәделәр, пырылдап көтүләре белән һавага күтәрелделәр. Мылтык булса кырып салырга булыр иде дә, мылтык юк шул, хәтта аучыларыбызның ук, сөңгә, таш аткыч ише гади кораллары да юк; хәер, булса да, алар белән ни эш кыра алырлар иде икән. Үзләренен чарасызлыгын күрәп, тагын бер тапкыр офтанырга туры килде аларга.

Кинәт күз ачып йомган арада яннарыннан ниндидер дүрт аяклы жәнлекләр чабып узды. Куш аяклап сикереп-сикереп бардылар да, кинәт, аркаларына канат үсеп чыккандай, утыз фут араны очып диярлек үттеләр. Һәм, агачтан агачка сикереп барган тиеннәр кебек, тиз арада урман эченә кереп тә югалдылар.

— Көнгерәләр бит болар! — дип аһ итте Герберт.

— Алар ашарга яраклымы соң? — диде әсәрәнгән Пенкроф.

Гедеон Спилетның:

— Әкрән утта парландырып пешерсән, кош итең бер читтә торсын! — диюе булды, Пенкроф, Наб һәм Герберт көнгерә артыннан ташландылар. Сайрес Смитның юкка йөрисез дигәнән колакка да элмәделәр. Тик көнгерә тоттырамы соң инде: резина туп кебек атына-атына биш минуттан куаклар артына кереп тә күмелде. Әлсерәгән аучылар кул селтәп туктап калдылар. Топ та жил куып әйләнәп килде.

Смит белән Спилет алар артыннан житкәч, Пенкроф чын-чынлап зарланырга тотынды:

— Мистер Сайрес, менә күрдегезме инде, мылтыксыз булмый бит, ике кулсыз бит без. Мылтык эшли алырбыз микән соң?

— Киләчәктә карарбыз. Әлегә жәя белән ук ясый торырга кирәк булыр. Башта Австралия аучылары кебек оста мәргән икәнегезне күрсәтегез әле.

Пенкроф борын астыннан сукранып алды:

— Жәя белән ук бала-чага уенчыгы бит ул!

— Һай тәкәббер үзен, дустым! Кешелек жәмгыяте ничә гасырлар буе ук-жәя кулланган, шуның белән дөньяны канга батырган. Әле дарыны уйлап тапканга күптәнме, ә сугышлар, бәхетсезлектә каршы, кешеләр белән бергә яралган бик борынгы нәрсә.

— Дөрөс әйтәсез, мистер Сайрес. Валлаһи дөрөс! Минем уйламыйча әйтеп ташлый торган гадәтем бар, зинһар кичереgez!

Табигать жанлы Герберт сүзгә тагын көңгерәгә борды:

— Дөрөсөн әйткәндә, без тоттырмый торган көңгерәгә тап булдык. Ул күпереп торган көлсү йонлы эре көңгерә төрөннән иде. Ялгышмасам, көңгерәләрнең тагын кара йонлысы, кызгылт йонлысы була; тау көңгерәләре, күсе-көңгерәләр була. Аларын тотуы әллә ни кыен булмас иде. Жир йөзүдә барысы уникаль төр көңгерә бар...

— Минем өчен дөньяда бары бер генә төр көңгерә бар: «Кыздырылган көңгерә». Шунысы безгә тәтемәде,— диде Пенкроф.

Иптәшләре Пенкроф уйлап тапкан яңа фәнни атамандан рәхәтләнеп көлештеләр. Самими Пенкроф жырчы фазаннар белән генә канәгатьләнәргә туры килә икән дип чын-чыннан көенгән иде дә, язмыш аларга тагын бер тапкыр рәхим-шәфкатен күрсәтте.

Топ, үз өлеше дә киселгәнән сизгәнгә, куактан куакка ташланып исәнәп йөри иде. Ачлык чыбыркылаганга түзмичә бар көченә чапкан этнең авызына берәр киек эләксә, аучыларга тәтемәячегә көн кебек ачык иде. Наб шуңа күрә аны күз уңынан ычкындырмады.

Көндөзгә сәгать өчләр тирәсендә Топ кинәт куе куаклыкка ташланды. Һәм аның ырылдый-ырылдый ниндидер жәнлек белән талашканы ишетелде.

Наб атылып килеп житкәндә, Топ жәнлекне ботарлап ята иде инде. Ун минуттан ул аны ялмап йотачак, аның ни ашаганын да белеп булмаячак. Бәхеткә каршы, Топ кимерүче жәнлекләр оясына тап булган икән, буып ташланган икәве жирдә ята.

Наб ике кулына ике жәнлек күтәреп тантана белән

куак арасыннан килеп чыкты. Жәнлекләр кыр куяныннан бераз гына эрерәк, сары тиреле, яшькелт таплы. Коерыгы бик кыска, төер генә.

Кушма Штатларда туып-үскән аучыларыбыз анын нинди жәнлек икәнән шундук танып алдылар: болар агутларның бер төре, Америка куяннары; аларның ике якта да бишәр урт теше бар, шуның белән агутлардан аерылалар.

— Ура! — кычкырды Пенкроф. — Куырдыкка ит булды! Өйгә кайтырга да оят түгел!

Сәяхәтне дәвам иттеләр. Сәяхәтчеләр Кызыл инешнең яры буеннан баралар. Ике яклап үскән казуарин, банксий, гигант каучук агачларының ботаклары су өстенә үк салынып төшкәннәр. Егерме фут биекlege лалә гөлләре, ниндидер таныш булмаган агач сыман куаклар, бер-берсе белән үрелеп, шаулап аккан елга өстенә яшел чатыр корганнар.

Су күзгә күренеп киңәя барды. Елга тамагына житәбез ахрысы дип уйлады Сайрес Смит. Чыннан да, урман ешлыгыннан килеп чыгуга, алда Кызыл инешнең тамагы күренде.

Менә сәяхәтчеләр Грант күленең көнбатыш ярына килеп життеләр. Күл сокланып туя алмаслык матур булып ялтырап ята. Әйләнәсе жиде миль, мәйданы ике йөз илле акр чамасы булыр. Тирә-ягына төрле-төрле агачлар үскән. Көнчыгыш тарафта агач арасыннан диңгез суы жемелдәп күренә. Күлнең төньяк яры, киресенчә, биек, ташлы-кыялы. Онтарио күленең кечкенә игезәге булган бу күлдә төрле-төрле су кошлары жыелган. Көнъяк ярдан берничә йөз фут эчкәре су төбеннән кыя калкып тора. Кушма Штатларның Грант күлендә исә андый утраулар меңләгән. Кыяга дистәләгән төр «балыкчы» кошлар оялаган. Су читендәге таш өстенә мәгъруранә менеп баскан кошлар селкенмичә дә балык сагалап торалар. Балык күренүгә, чияк-чияк кычкырып суга ташланалар да, күз ачып йомганчы балык эләктереп, һавага күтәреләләр. Яр буйларында, утрау эчләрендә мәһабәт пеликаннар, кыр үрдәкләре, су тавыклары, чүрәкәйләр, жилпәзә койрыклы кошлар йөри.

Күлнең суы төче, саф, төсе зәңгәр; төптән күтәрелгән куыклар, су өстендәге түгәрәк алкалар балыкның күплеген раслый.

Гедеон Спилет күкрәк түреннән ургылган соклану хисен тыеп кала алмады:

— Ah, гүзәл күл! Шушы тирәдә яшәсәң иде! — диде.
— Яшәрбез! — диде Сайрес Смит.

Торакка кайтырга якынрак булыр дип сәяхәтчеләр күлнең көньяк ярына таба киттеләр. Көньякта күл очлаеп сузылган, ярга таба почмакланып кереп тора. Үз гомерендә кеше аягы басмаган ешлыкны көч-хәл белән ерып, алар Күзәтү яссылыгына таба юнәлделәр. Ике миль чамасы узгач, агачлыктан килеп чыгуга, алда ямь-яшел үлән белән капланган Күзәтү яссылыгы күренде, тагын да арыдарак иксез-чиксез океан киңлегә жәелеп ята.

Торакка кайту өчен Күзәтү яссылыгын кисеп чыгарга да Рәхмәт елгасы тугаена табигый таш баскычтан түбәнгә төшәргә кирәк иде. Ләкин инженер башта күлнең артык суы кайдан агып чыкканын белергә теләде. Нәм сәяхәтчеләр урман авызыннан бер ярым миль төньякка таба киттеләр. Чыннан да, күлнең кайдадыр океанга агып чыга торган юлы булырга тиеш; мөгаен, гранит стенаның берәр жирендә тарлавык бардыр. Күл бихисап зур таш табакны хәтерләтә, Кызыл инеш көн-төн агып, аны тутыра тора; димәк, артык суның океанга чыкмый хәле юк. «Кайдадыр шарлавык булырга тиеш, әгәр булса, аның моңарчы эрәм яткан көчен үзебез өчен файдаланырга мөмкин булыр», дип фикер йөртте инженер. Грант күленең яр буйларын тикшерүне дәвам иттеләр. Яссылыктан төньякка таба тагын бер ярым миль чамасы барсалар да, көткәннең киресе буларак, су юлы табылмады.

Инде сәгать бишенче ярты булды. Торакка кайтып, кичкә ашарга эзерләргә вакыт иде. Сәяхәтчеләр кире борылдылар. Рәхмәт елгасының сул яры буйлап ниһаять Хәрабәгә кайтып керделәр.

Учак тергезеп жибәргәч, Наб белән Пенкроф жиң сызганып эшкә керештеләр: берсе, негрларга хас булганча, аш-су пешерүгә оста, ә икенчесенен, диңгезче буларак, теләсә нинди эшкә кулы ята иде. Ике пешекче тиз арада телеңне йотарлык куырдык өлгерттеләр, иптәшләре рәхәтләнеп тамак туйдырдылар.

Ашаганнан соң ятарга жыенгач, Сайрес Смит кесәсеннән төрле таш кисәкләре чыгарып, берәм-берәм аңлатырга кереште:

— Менә карагыз, дусларым, бу — тимер рудасы, монысы — пирит, ә бусы — кызыл балчык, менә бу — ақташ, монысы — ташкүмер. Болар утрауның табигый хәзинәләре, утрауның безнең гомуми эшкә керткән өлеше. Қалганы үзебездән тора.

Унөченче бүлек

Топның муенчагы.— Жәя һәм уклар.— Кирпеч заводы.— Чүлмәк миче.— Савыт-саба ясау.— Пешкән шула.— Әрем.— Көнъяк Тәре йолдызы.— Мәһим астрономик күзәтү.

Иртәгесен йокыдан торгач та Пенкроф:

— Иә, эшне нидән башлыйбыз, мистер Сайрес? — дип сорады.

— Иң баштан башлыйбыз, — дип җавап бирде инженер.

Чыннан да, утрау хужаларына тормышны «иң баштан башларга» туры килде. Аларның көнкүреш кирәк-яракларын ясарлык та эш кораллары юк иде. Һәм табигатьтән дә үрнәк ала алмыйлар, чөнки табигатьнең вакыты иркен, шуңа күрә ул ашыкмый, көчен саклый. Ә аларның вакытлары юк; әгәр яшибез дисәләр, хәзер үк күп нәрсәне үз кул көчләре белән булдырырга тиешләр; адым саен яңа ачыш ук ясамасалар да, һич югында, кешелек ирешкән тәҗрибәне файдаланырга туры килчәк. Тимер һәм корыч әлегә — руда хәлендә, савыт-саба — кызыл балчык хәлендә, ә киём-салым өчен яраклы материалны эзләп табасы бар.

Ә безнең дуслар Кеше иделәр, Чын Кеше дигән исемгә лаек иделәр. Инженер Смит булдыклы, акыллы, ихлас күңелле дуслары булуы белән бәхетле иде. Ул аларның һәрберсенең нинди сәләте, нинди һәвәсlege барлыгын белә иде.

Гедеон Спилет — талантлы журналист, хәбәрләрен төпле язар өчен заманында күп укыган; утрауда тормышны җайга салыр өчен акыл көче белән дә, кул көче белән дә ярдәм итәчәк. Ул оста аучы да. Моңарчы ауга күңел ачу өчен генә йөргән булса, моннан соң ау аның төп вазыйфаларынан берсенә әверелер.

Герберт — табигать өлкәсендә зур мәгълүматлы, акыллы егет; аның гомуми эшкә ярдәме санап бетергесез булачак.

Наб — иптәшләренә тугрылыгы белән һәркемгә үрнәк; акыллы, уңган егет, ат кебек таза, көчле, тимерче эшенә сәләтле. Иң файдалы кул көче булачак, әлбәттә.

Пенкроф — барлык океан-диңгезләрдә йөзгән, Брунклинда кораб төзү эшендә балта остасы, дәүләт корабльләрендә тегүче ярдәмчесе булган, өенә ялга кайткан араларда бакча үстөргән, иген иккән, — кыскасы, диңгезчеләргә хас булганча, житмеш төрле һөнәр иясе.

Кыскасы, бишесе дә язмышны көрәшеп жиңәргә сәләтле кешеләр; юри сайлап жыйсаң да болай ук туры килер иде микән...

«Иң баштан башлыйбыз», — диде Сайрес Смит. Бу — табигать биргән чималны эшкәртү өчен башта жайланма төзөргә кирәк дигән сүз иде. Чималны эшкәрттер өчен, әлбәттә, югары температура кирәк. Ә утрауда ягулык житәрлек, утын да бар, ташкүмер дә бар. Димәк, мич салырга гына кала.

— Мич нигә кирәк? — дип сорады Пенкроф.

— Чүлмәк ясарга. Ә чүлмәк савыт-саба безгә бик кирәк, — дип жавап бирде инженер.

— Мичне нәрсәдән салырбыз соң?

— Кирпечтән.

— Ә кирпичне нәрсәдән эшләрбез?

— Кызыл балчыктан. Әйдәгез, юлга кузгалдык, дусларым. Чималны бирегә ташып азапланмас өчен, мастерскойны кызыл балчык чыккан жирдә генә ясарбыз. Наб безгә азык-төлекне китереп торыр, ашарга шунда пешерербез, ут житәрлек.

— Ут житәрлек, сүз юк, тик азык-төлеген генә ничек юнәтербез? Ауга йөрергә мылтыгыбыз юк бит, — диде журналист.

Пенкроф көрсенеп куйды:

— Гап-гади пычак кына булса да ярап куяр иде әле!

— Нишләр идең? — дип сорады Сайрес Смит.

— Нишләр идемме... Күз ачып йомганчы ук белән жәя ясап алыр идем. Табынга жаның теләгән хәтле кош ите өеп куяр идем!

Сайрес Смит уйга бирелеп үз алдына сөйләнде:

— Дөрөс әйтәсең... пычак булса шәп булыр иде... Инич югы берәр үткер әйбер табылса да, ярап торыр иде әле.

Кинәт аның күзенә яр буенча чабып йөргән эт чалынды һәм йөзгә балкып китте.

— Топ, Топ! — дип чакырды ул.

Атылып килеп житкән этнең башын ике куллап тотты да муенчагын салдырды һәм аны урталай сындырып Пенкрофка сузды:

— Мә, дустым, менә сиңа ике пычак!

Диңгезче шатлыгыннан «ура!» кычкырды.

Топның муенчагы юка корычтан ясалган иде. Аны ташка ышкып үткерләсәң һәм аннары комташ белән ышкып жибәрсәң, менә дигән үткен пычак булачак. Ә комташ диңгез буенда аяк асты тулы. Һәм күп тә үтмәде, утрауда ике үткен хәнжәр пәйда булды, аларга сап кую әллә ни кыен эш түгел иде.

Беренче коралны алкышлап каршы алдылар. Бу — аларның зур жиңүе иде, нәкъ кирәк вакытында ирешелгән жиңү иде.

Юлга кузгалдылар. Сайрес Смит иптәшләрен күл буена алып китте. Күлнең көнбатыш ярында кичә ул кызыл балчык катламы күргән иде, үрнәген кесәсенә салып алып та кайтты. Башта Рәхмәт елгасының яры буйлап бардылар, аннары Күзәтү яссылыгын кисеп үттеләр. Биш миль юл узгач, Грант күленә ике йөз адым кала бер аланда туктадылар.

Герберт юлда килгәндә жәя ясарга яраклы агач тапты. Пальманың бер төре булган, жимеше ашарга яраксыз «крехимба» дигән бу агачтан Көнъяк Америка индустлары жәя ясыйлар. Пенкроф озын төз ботаклар кисеп алды, кабыгын каезлап, баш-башларын юнды, ә уртасын юанрак итеп калдырды. Хәзер жәя керешенә яраклы үсемлек табасы гына калды. Анысы да табылды: тырнак гөлләр семьялыгына керә торган, сүсе терлек сеңгеренә дә бирешмәслек үсемлек иде ул. Һәм Пенкроф тиз арада менә дигән жәя ясады, ук кына ясыйсы калды. Укны да шул ук агачның туры төз ботакларынан эшләргә мөмкин иде, тик очына куяр өчен тимерне алыштырырдай берәр материал табарга кирәк иде, ә аны табуы асат булмастыр. Пенкроф хәленнән килгәнән эшләде, калганын күз күрер дип вөжданын тынычландырды.

Утрау хужалары кичә кызыл балчык күргән жиргә килеп життеләр. Кызыл балчык кирпич сугарга, чирәп ясарга яраклы иде. Кул көче житәрлек. Кирпеч сугуның әллә ни кыенлыгы юк: кызыл балчыкка ком кушып изәргә дә, кирпич ясап, кызу утка куеп кыздырырга кирәк.

Гадәттә кирпичне калып белән сугалар. Эмма безнең дусларга кирпичне кул белән генә ясарга туры килде.

Ике көн бую иртә таңнан алып кара төнгә хәтле алар аяк белән дә, кул белән дә кызыл балчык изделәр. Аннары измәне тигез кисәкләргә бүлөп чыктылар. Тәҗрибәле эшче уника сәгать эчендә кул белән ун меңгә хәтле кирпич суга ала, ә Линкольн утравының биш остасы ике көнгә жәмгысы өч меңләп кирпич ясадылар, чи кирпичләрне рәт-рәт итеп жиргә тезеп куйдылар, утта кыздырганчы аларны шунда килеш ике-өч көн киптерергә булдылар.

Икенче апрельдә көндөз Сайрес Смит утрауның тарафларын билгеләргә ниятләде.

Элекке көнне ул кич белән кояшның баю вакытын төгәл билгеләп калган иде (әлбәттә, рефракция күренешен дә искә алырга онытмады). Икенче апрельдә иртән кояшның чыгу вакытын искәрде һәм кояш баеганнан алып чыкканчыга хәтле уника сәгать тә егерме дүрт минут узганын исәпләп чыгарды. Димәк, алты сәгать тә уника минуттан кояш утрауның нәкъ меридианы өстеннән узарга тиеш¹, шул чакта кояшның күктәге ноктасына карап төньякның кайсы якта икәннән белергә мөмкин булачак.

Сайрес кояшның күктәге ноктасын искәреп, шул турыдан жиргә таба күңеленнән сызык төшерде һәм ике агач арасына утрауның меридианын билгеләп куйды, ул аңа киләчәктә дә даими рәвештә астрономик күзәтүләр алып барырга кирәк булачак иде.

Шуннан соң алар кирпич яндырып өчен ике көн бую ягулык эзерләделәр. Алан тирәсеннән ауган агачларны ташып куйдылар, корыган ботакларны сындырып өйдәләр. Бер юлы шунда кош-корт та ауладылар. Пенкрофның хәзер очлы башлы берничә дистә угы бар иде. Укның очына куярдай нәрсәне әлегә дә баягы тугры Топ табып китерде: ул урманнан дикообраз тотып чыкты. Ите ашарга ярамаса да, бу әкәмәтнең энәләре ук очына куярга бик шәп булды. Укның икенче башына, очкан чакта тигезлекне саклау өчен, попугай каурые кададылар. Герберт белән журналист тиз арада жәядән оста атарга өйрәнделәр. Торакта төрледән-төрле кош-корт, киек жәнлек ите ишәя торды: су дунгызы дисеңме, кыр

¹ Чыннан да елның бу вакытында кояш әлегә кинлектә иртән 5 сәгать 53 минутта чыгып, кичке 6 сәгать 17 минутта байый. (Автор искәртмәсе.)

күгәрчене, көртлек, куйаң дисеңме — жаның ни тели, бар да бар... Бигрәк тә Рәхмәт елгасының сулъяк ярында, беренче тапкыр жакамар очраткан урманда киек күп иде, андагы аудан гел баеп кайталар иде. Ул урманга Жакамар исеме куштылар.

Кошларны кыздырып ашадылар, кабан дунгызының итен, арасына хуш исле үләннәр кыстырып, учак өстендә төтендә ысладылар. Кыскасы, утрау хужаларының ашавы хәзер әйбәтләнде, туклыклы иде, тик бертөрле булуыгына ошап бетми, гел ит тә ит аларны тәмам туйдырды. Их, рәхәтләнеп бер шулпа ашарга! Учак өстендә бокыр-бокыр кайнаган аш күз алларына килеп авыз суларын котырta... Аш пешерергә әлегә савыт-сабалары юк шул. Чүлмәк ясаганчы, аны кыздырыр өчен башта мич салырга кирәк.

«Кирпеч заводы»ның тирә-ягында сәяхәттә йөргәндә аучылар ниндидер көчле тырнаклы эре жәнлек эзенә юлыктылар. Бу хәбәрне ишеткәч, Сайрес Смит аучыларга: зинһар сак йөрегез, ходай күрсәтмәсен, усал ерткычларга юлыгуыгыз ихтимал дип кисәтте.

Шикләнүе юкка булмаган икән. Бервакыт Гедеон Спилет белән Герберт ягуарга охшаган жәнлек күрдөләр. Әле дә ярый бәхетләре бар икән, ерткыч боларга тимәде, югыйсә хәлләре мөшкел иде. Кайчаннан бирле Пенкрофның мылтык даулавы юкка түгел икән: әгәр мылтыкка ирешсәк, ерткыч жанварларга каршы көрәш ачып, утрауны алардан арындырмыйча торып жаныматынгылык тапмаячакмын, дип ант итте журналист.

Бу көннәрдә алар иске торакны рәтләргә вакыт әрәм итмәделәр, чөнки инженер жайлырак бүтән торак тапмабызмы дип өметләнделәр. Әлегә ком идәнгә коры яфраклар, мүк түшәп канәгәтләнделәр. Йока ястык теләми дигәндәй, арып-алжып кайткан эшчеләр шактый каты ятакта да тәмләп йокыга китәләр иде.

Линкольн утравына килеп төшкәннән бирле ничә көн узганын исәпләп чыгардылар. Моннан соң көннәргә санап барырга булдылар. Бишенче апрельдә, ягъни чәршәмбе көнне, бу утрауда яши башлаганнарына унике көн тулган икән инде.

Алтынчы апрельдә иртүк алар кирпеч тезелгән аланга жыелдылар, кирпечне утта кыздырып чыныктырырга вакыт житкән иде.

Кирпеч яндырырга мич юк, шуңа күрә кирпечне ачык

жирдә әрдәнәләп өйгән килеш кенә яндырырга булдылар. Уртага коры утын өйделәр, аның әйләнә-тирәсенә кипкән кирпичләрне тезеп менделәр, төтен өчен юллык калдырдылар, бу үзенә күрә зур мич кебек булып чыкты. Аны өю өчен бөтен көн китте, тик кич белән генә утынга ут кабызып жибәрделәр.

Төне буге берсе-бер йокламыйча утка чыбык өсти-өсти өзлексез ягып чыктылар.

Кирпечне тоташ ике тәүлек буге яндырдылар. Хәзер кирпич суынырга тиеш иде. Ә ул арада Сайрес Смит Наб белән Пенкрофка ботаклардан носилка үреп, күлнөң төньяк ярыннан ак таш ташып куярга кушты. Ак ташны утта кыздырсаң, уала торганга әйләнә, сүнмәгән известь барлыкка килә, ә известьне суга салсаң, чыжлап сүнә, күпереп чыга. Шуңа ком кушсаң, мич чыгару өчен менә дигән измә була.

Тугызынчы апрельдә Смитның карамагында берничә мең кирпич, байтак измә бар иде инде.

Утрау хужалары, вакытның бер минутын әрәм итми-чә, чүлмәк савыт-саба яндыра торган мич чыгарырга керештеләр. Әллә ни кыен эш түгел икән мич чыгару. Биш көннән мичкә ташкүмер ташып өйделәр. Шунысы да әйтик, Сайрес Смит Кызыл инеш тамагында ташкүмер ятмасы тапкан иде. Менә егерме фут озынлыгы моржадан беренче төтен күренде. Аланлык «чын» заводка әверелде. Пенкроф исә бу мичтә хәзерге заман промышленносте эшләп чыгара торган барлык төр әйберләрне эшләргә мөмкин дип ышанырга әзер иде.

Башта аш-су пешерергә яраклы иң гади чүлмәк ясадылар. Аны берәз известь һәм кварц кушып кызыл балчыктан ясарга Сайрес Смит өйрәтте. Измәдән эресеннән-вагынан төрле-төрле чүлмәкләр, жамаяклар, тэлинкәләр, чокырлар, хәтта су салырга зур-зур чаннар хасил булды. Калып вазыйфасын таш уентыклары үтәде. Күрер күзгә бик тупас, чалыш-чолыш булса да, кызу утка куеп кыздырганнан соң, иң затлы нәфис фарфорга да биргесез савыт-саба килеп чыкты.

Әле шунысы да бар: Пенкроф кызыл балчыктан тәмәке төрөпкәсе ясап була микән дип, берничә төрөпкә әвәләп ташлады. Карап торырга шыксыз булса да, диңгезченең күңеле күтәрелеп китте. Их, тартырга тәмәкесе булсын иде аның! Юк шул, утрауда моңарчы тәмәкегә

юлыкмадылар. Пенкрофның йөрәк ярасы сызласа да, бер дә өметсезлеккә төшми үзе:

— Зыян юк! Тәмәкесе дә булыр! Барысы да булыр әле,— ди.

Чүлмәк ясау эше 15 нче апрельгә хәтле сузылды. Алар ихлас салып эшли торгач оста чүлмәкчегә әверелделәр. Әгәр Сайрес Смит аларга шушы минутта ук ти-мерче булыгыз дисә, ике дә уйламастан, ти-мер эшенә чын күңелдән тотынырлар иде. Эмма иртәгә 16 нчы апрель — якшәмбе көн, житмәсә пасха, шуңа күрә ял итәргә булдылар. Алар бишесе дә дингә ышаналар, библия кануннарына буйсыналар. Бигрәк тә хәзерге хәлләрендә алла кодрәте аларга бердәнбер таяныч иде.

15 нче апрельдә кич белән, чүлмәк мичен сүндереп, барлык савыт-сабаларны алып, безнең дусларыбыз Хәрабәгә кайтырга чыктылар. Юлда Сайрес Смит табышлы булды: ку өчен яраклы үсемлек тапты. Үзегез беләсез, болыт сыман күзәнәкле, хәтфәдәй йомшак куны Polурога-сеае семьялыгына керә торган гөмбә йомшагынан киптереп ясыйлар. Аңа дары сендерсәң, нитратка яки кали хлоридына салып кайнатсаң, очкын төшүгә гөлт итеп кабынып китә торган куга әверелә. Эмма әлегә сәяхәт-челәр куга ярардай гөмбә таба алганнары юк иде. Ә менә бүген инженер әрем төренә керә торган бер үсемлек тапты. Үләнне йолкып алып Пенкрофка сузды:

— Мә, Пенкроф. Бу үлән синең күңеленә хуш киләчәк.

Сабагы ефәк сыман озын төк белән капланган, яфраклары аксыл бәрхеттәй йомшак бу үләнне Пенкроф бик жентекләп карарга кереште.

— He! Нәрсә соң бу, мистер Сайрес? Әллә тәмәкеме?

— Юк, дустым. Галимнәр телендә бу — артемизия дип атала, ә гади халык аны кара әрем ди, ә безнең өчен ул — ку.

Чыннан да, кипкәннән соң тиз кабынып китүчән кара әрем утрау кешеләренә ку өчен ярап куйды. Сонрак инженер нитрат, ягъни селитра тапкач, әремне шуңа манып киптерделәр дә менә дигән кулы булдылар.

Ул кичне утрау хужалары, Хәрабәнең урта бүлмәсенә жыелып, хәйран тәмле кичке аш ашадылар. Наб агут шулпасы пешергән, икенчегә хуш исле үлән белән тәмләткән, ысланган кабан дунгызы ите бирде, аның янына *saladium macrohizum* дигән үсемлекнең бүлбесен пеше-

реп куйды. Тропикта агач кебек биек үсүчө ароидлар семьялыгына керэ торган бу үсемлекнең бүлбөсө бик тәмле, туклыклы була, Англиядә сатыла торган «Портланд саго»сын хәтерләтә; бу бүлбө күпмедер дәрәжәдә ипине алыштыра ала, ә Линкольн утравы кешеләренен, үзегез беләсез, әлегә ипиләре юк иде.

Табын янынан кузгалгач, Сайрес Смит һәм анын иптәшләре диңгез буена саф һавага чыктылар. Кичкә сәгать сигезләр тирәсе иде. Аяз матур төн житеп килә. Биш көн элек тулышкан ай әле чыгып өлгөрмәгән. Офыкта көмеш сыман алсу шәфәкь жәелгән, бу — ай шәфәгы. Күк йөзен йолдызлар чуарлаган, арада яп-якты Көнъяк Тәре йолдызлыгы балкый. Сайрес котып йолдызлыгына сокланып карап тора: өстә һәм аста беренчел зурлыктагы ике йолдыз, сулда — икенчел зурлыкта, ә унда — өченчел зурлыкта йолдызлар жемелди.

Сайрес уйланып торды да:

— Герберт, бүген безнең унбишенче апрельме әле? — дип сорады.

— Әйе, мистер Сайрес.

— Әгәр ялгышмасам, иртәгә чын вакыт белән уртача вакыт тәңгәл килә торган дүрт көннең берсе, ягъни төш турысында кояш нәкь утрау меридианын кисеп чыгачак. Әгәр иртәгә ходай кушып көн аяз булса, утрауның кайсы озынлыкта урнашканлыгын белергә мөмкин булыр.

— Приборсыз-нисезме, секстан булмаса дамы? — дип сорады Гедеон Спилет.

— Әйе, — диде инженер. — Әгәр бүген төнлә күк йөзен болыт капламаса, Көнъяк Тәре йолдызының офыктан күпме биектә икәнлеген исәпләп, утрауның кайсы киңлектә ятканлыгын да белергә тырышырмын. Үзегезгә мәгълүм, дусларым, монда озак яшәргә туры килсә, зур эшләр кузгатырдан алда, утравыбызның Америка, Австралия һәм Тын океандагы төп архипелаглардан еракмы-юкмы икәннен тәгаенләргә кирәк.

— Сез хаклы, дустым, — диде Гедеон Спилет. — Әгәр дә безнең утрау кешеләр яши торган жирдән берничә миль генә ераклыкта урнашкан икән, өй салганчы, безгә кораб төзү хәерлерәктер.

— Шуңа күрә дә бүген төнлә Линкольн утравының кайсы киңлектә урнашканлыгын белергә телим дә инде. Ә иртәгә төш вакытында озынлыкны исәпләрмен.

Почмакча ераклыкны үлчәү приборы секстан булса,

эш жиңелээр иде. Кичтэн офык өстендө котыпнын биек-легенэ, э иртэгэ төш вакытында кояшнын утрау меридианын кисеп чыгуына карап утраунын координатларын белүе ансат булыр иде. Эмма секстан юк, шуңа күрө бүтөн ысул табарга кирэк.

Сайрес Смит, Хэрабэгэ кайткач, учак яктысында бертигез озынлыкта ике линейка юнды, аларнын бер башын акация чэнечкесе ярдэмендэ бергэ беркетте һәм жэзба сыман нэрсэ килеп чыкты. Аны алып дингез буена китте. Офык өстеннэн котыпнын биеклеген исэплэп чыгарырга телэде. Моның өчен офыкнын ачык күренүе кирэк иде. Эмма көньякта офыкны Тырнак борыны каплап тора. Бүтөн урын эзлэргэ туры килэ. Иң эйбэте көньяк ярга ук барып житү дэ бит, моның өчен Рэхмэт елгасын кичэргэ кирэк, э елга тирэн; аннан соң да баруы жиңел булмаячак.

Төрлөчэ уйлап карагач, Сайрес Смит Күзэтү яссылыгына менэргэ булды. Исэплэу вакытында анын биеклеген искэ алырга туры килер. Анысын геометрия теорияләре нигезендэ иртэгэ исэплэп чыгарыр.

Рэхмэт елгасынын сул ярыннан барып, утрау хужалары Күзэтү яссылыгына менделэр. Анын елга яры буйлап тезелеп киткэн экэмэт рэвешле кыя ташлар өстенэ таба чыгып торган маңгаена килделэр. Яссылыкнын бу турысы елганың уң ярындагы биеклектэн илле футка биек, утраунын Тырнак борыныннан алып Елан борынына хэтле батынкы яры аермачык күренеп тора. Яңа чыгып килгэн ай яктысында көньяк офык тип-тигез булып сызылып ята, төгэл исэплэргэ берни комачауламый.

Көньяк Тэре йолдызлыгы Төньякнын Казык йолдызы белэн чагыштырганда котыптан ераграк тора. Көньяк Тэре йолдызлыгынын альфасы белэн котып арасындагы почмак егерме жиде градус чамасы. Сайрес Смит моны белэ иде. Ул Көньяк Тэре альфасынын утрау меридианы турысыннан үткэнен көттө.

Агач жэзбэнен бер очын офыкка төбэде, э икенче очын альфага юнэлтте. Ике оч арасы альфа белэн офык арасындагы градусны күрсэтергэ тиеш. Жэзбэнен очлары ялгыш урыныннан күчмэсен өчен, Сайрес Смит аркылыга ярдэмче линейка куеп, чэнечкелэр белэн беркетте.

Хэзер почмакнын ничэ градус икэнен белэсе калды, тик Күзэтү яссылыгынын биеклеген алып ташларга оныт-маска кирэк. Чөнки котып белэн офык арасы утраунын

географик киңлегенә тиң. Ягъни жирнең теләсә кайсы ноктасының географик киңлеген белергә теләсәң, офык белән котып арасын үлчәргә кирәк.

Анысын иртәгә исәпләп бетерергә карар кылып, утрау хужалары сәгать унда йокларга яттылар.

Ундүртенче бүлек

Гранит стенаның биекlege.— Өчпочмаклар теоремасы.— Утрауның географик киңlege.— Утрауның төньягына сәяхәт.— Устрица сайлыгы.— Киләчәккә план.— Кояш утрау меридианы аша үтә.— Линкольн утравының координатлары.

Иртәгесен, 16 нчы апрельдә, якшәмбе көнне атрау хужалары, иртүк торып, өс-башларын рәтләргә, карарга ниятләделәр. Эчке күлмәкләрен юып элделәр, тышкыларының тузанын кагып, чистарттылар. Инженер сода яисә поташ һәм туңмай яки үсемлек мае тапкач, сабын кайна-тырбыз диде. Өс-башны бөтәйтүне дә беразга чигереп торырга мөмкин. Чөнки киёмнәре әлегә таза; авыр, кара эш эшләгән тәкъдирдә дә ярты елга чыдарлык. Әлегә ин мөһиме, утрауның кешеләр яши торган жирләрдән күпме ерак икәннән белү. Әгәр көн бозылмаса, алар аны бүген үк белергә өметләнәләр.

Кояш чыгып килә, көн аяз булырга охшаган. Көзнен иң матур, жылы көннәре, гүя жәй саубуллашып китәр өчен юри кире әйләнәп кайткан диярсен.

Кичәге күзәтүләргә исәпләп чыгару өчен Күзәтү яссылыгының биеклеген белергә кирәк.

— Кичәге кебек берәр үлчәгеч кирәктер инде сезгә?— дин сорады Герберт инженердан.

— Юк, улым, бу юлы бүтән алым кулланабыз.

Герберт — һәр яңалыкны белергә омтылучан тынгысыз жан. Инженерга иярәп ул да китте. Пенкроф, Наб һәм журналист торакта калдылар.

Сайрес Смит гранит стена буеннан диңгезгә таба китте. Унике фут озынлыгы таяк алды (аны үз буе белән үлчәде), Гербертка шакул тоттырды; анысы — сыгылмалы лиана очына бәйләнгән гап-гади таш кисәгә иде. Гранит стенадан илле адымлап киткәч, диңгез читенә егерме адымлап кала туктады да озын таякны комга кадап куйды. Аны шакул белән тигезләде, офыкка карата перпендикуляр итеп турылады.

Аннары аннан читкә китеп жиргә ятты да таякның очы белән гранит стенаның кәрнизге тәңгәл килерлек итеп билгеләгәч, шул турыга жиргә казык кагып куйды. Һәм Герберттан:

— Син геометрияне беләсеңме? — дип сорады.

— Бераз беләм, мистер Сайрес, — диде диюен егет, тик үзе оятка калмагаем дип сагайды.

— Охшаш өчпочмакларның үзлеген хәтерлисәңме?

— Әйе. Охшаш өчпочмакларның ян-яклары пропорциональ була.

— Менә кара, балакай, монда минем бер-берсенә охшаган туры почмаклы ике өчпочмак бар; берсе — кечерәк: аның бер ягы комга кадалган озын колга, икенче ягы колгадан алып казыкка хәтле булган ара, ә гипотенузасы — минем күз карашы; ә икенчесенең яклары: гранит стенаның биеклегенә һәм казыктан алып стена төбенә хәтле булган ара, ә гипотенузасы — минем күз карашы, ягъни беренче өчпочмак гипотенузасының дәвамы.

— Анладым, мистер Сайрес! Анладым! — дип кычкырды Герберт. — Қазыктан колгага хәтле ара белән казыктан стена төбенә хәтле булган ара пропорциональ; ә колганың биеклегенә белән стена биеклегенә пропорциональ.

— Дөрөс, Герберт. Колганың озынлыгы билгеле, казыктан алып колгага хәтле һәм стенага хәтле араларны үлчибездә, пропорцияне чишәбездә һәм стенаның биеклеген табабыз. Стенаның үзен үлчәп торуның кирәге калмый.

Ике өчпочмакның да нигезен колга озынлыгы белән үлчәп чыктылар, колганың комнан өстәгә өлеше ун фут иде; казыктан алып колгага хәтле ара — унбиш фут икән, ә казык белән стена арасы — биш йөз фут.

Үлчәп бетергәч, Сайрес Смит белән Герберт торакка кайтып киттеләр.

Анда аның бер тапкыр сәяхәттән табып алып кайткан яссы сланец ташы бар иде, аңа кабырчык очы белән тырнап цифрлар язарга мөмкин иде. Шул кара тактага ул пропорцияне язды:

$$15 : 500 = 10 : X$$

$$500 \times 10 = 5000$$

$$\frac{5000}{15} = 333,33$$

Димәк, гранит стенаның биеклеге 333 фут¹.

Аннары Сайрес Смит үзе ясаган жазбәне алды; анын ике очы арасы Көнъяк Төре альфасы белән офык арасындагы почмакны күрсәтә иде. Түгәрәк сызып, аны 360 тигез кисәккә бүлдө, альфа белән офык арасындагы почмакны түгәрәккә билгеләде, ул ун градус булып чыкты. Альфа белән Көнъяк котып арасының 27 градус икәнлеген алдан белә иде ул, аны һәм яссылыкның биеклеген исәпкә алгач, утыз жиде градус килеп чыкты. Шулай итеп, Сайрес Смит: Линкольн утравы көнъяк киңлекнең утыз жиденче градусына урнашкан дигән фикергә килде. Исәпләүләренен бигүк төгәл булмавын исәпкә алганда, биш градус чамасы ялгыш киткән дип фараз итсәк, димәк, утрау утыз бишенче параллель белән кырыгынчы параллель арасында урнашкан дигән нәтижә чыгарырга мөмкин.

Хәзер утрауның кайсы озынлыкка урнашканын беләсә калды. Төш вакытында кояш утрауның меридианын кисеп чыгачак, шунда озынлыкны исәпләргә мөмкин булыр.

Бүген алар утрауга сәйранга чыгарга уйладылар, ягъни күлнең төньяк яры белән Акула култыгы арасындагы жирләрне йөрөп кайтырга булдылар. Көн матур торса, Көнъяк Казна борынына хәтле үк барып житәрләр. Төшнең ком чүлендә ашарлар, кичкә Хәрабәгә әйләнеп кайтырлар.

Иртәнге сәгать тугызынчы яртыларда сәяхәтчеләр Коткару утравы турысына життеләр. Утрауның яр кырыенда чулак кешеләр сыман кыска канатлы пингвиннар бик эре кыяфәттә бүксә киереп, жайга гына алпан-тилпән атлап йөриләр. Диңгезгә төшөп чумлылар, кызу-кызу йөзөп китәләр, ишәк кычкыруына охшаган имәнеч тавышлары ишетелә торган. Пенкроф аларга фәкать итче күзгә белән карады; ите, гәрчә кара булса да, ашарга яраклы икәннән белгәч, күңеленә хуш килде.

Су читендә үк команда эре жәнлекләр шуыша, тюленьнәр булса кирәк. Тюлень итен ашау турында уйлыйсы да юк, аның чат май симез ите тәмсез. Тик нигәдер Сайрес аларны бик текемләп карый-карый узды, нинди максатны күздә тоткандыр, анысын әйтмичә генә, иптәшләренә: озакка сузмыйча утрауга чыгып керергә кирәк булыр, диде.

Яр буйларын бихисап кабырчыклар чуарлаган; ка-

¹ Англия футы утыз сантиметрга тигез. (Автор искәр.)

бырчыкларны өйрәнүче зоолог, монда кайбер үзе белмәгән яңа төр кабырчыклар очратып, шатланыр иде. Арада бораулаучылар, фазиионелла, тигония дигәннәре бар. Аерата куанычлысы шул булды: Хәрабәдән дүрт йөз миль киткәч, су чигенгәндә өскә чыгып калган ташлар арасыннан Наб устрица сайлыгы тапты.

Дингезгә таба сузылып кERGән комлыктан күзен ала алмыйча, Пенкроф егетне мактарга кереште:

— Наб молодец ул, вакытын бушка эрәм итми! — дип сокланып сөйләнде.

Журналист та аңа өстәп жибәрде:

— Дөрес әйтәсен, дуcтым, шәп нәрсәгә юлыктык без, бәхетле табышка тап булдык. Бер устрица елына иллә-алтмыш мең уылдык чәчә дип ишеткәнем бар. Шул сүз хак булса, монда бетмәс-төкәнмәс хәзинә тупланган.

— Устрица туклыклы ризык түгел лә ул, — дип куйды Герберт.

Сайрес Смит та аның фикерен куәтләде:

— Устрицада аксым аз, әлбәттә. Аның үзен генә ашасаң, тамак туйдырыр өчен көнгә унбиш-егерме дистә ашарга кирәк.

— Исең киткән икән, ашарбыз! Йөзәрләп ашасак та, бу устрица оясы бетәрлек түгел әле. Әллә төшкә берничә дистәсен ала китәбезме?

Жавап көтеп тормастан, Пенкроф белән Наб, таштан устрицаларны кубарып, гибиск үләне сүсеннән үрелгән букчаларына, төшкә ашарга дип алган башка ризыклар янына, тутырдылар. Нәм юлчылар ком көртләре ягасыннан ары киттеләр.

Сайрес Смит төш вакытында ниятләгән күзәтүгә соңармагаем дип әледән-әле сәгатенә карап ала.

Яр буйлары шәп-шәрә, кыргый, кысыр жирләр. Берләшү бухтасы очындагы Көнъяк Казна борынына хәтле әйләнә-тирәдә ком да таш, аяк астында тик кабырчыклар гына... Күңелсез манзара. Пенкрофның аучылык дәртен кузгатып, баш очында кыр үрдәкләре, давыл кошлары, бакланнар очып йөри. Ул түзмичә жәядән атып караган иде дә, уклары гына эрәм китте. Очкан шәпкә тидерүе кыен, ә кошларның жиргә кунакларга исәпләре күренми. Дингезче янә инженерга зарланып алды:

— Мистер Сайрес, менә күрдегезме инде, мылтык ничек кирәк. Ике генә мылтык булсын иде, һич югы берәү дә житә. Коралмыни соң болар...

Гедеон Спилет та сүзгә кушылды:

— Мылтык булса шәп инде! Үзегезгә тырышлык күрсәтергә туры килә: көпшәсен, тәтесен ясарга корыч, дарысына — селитра, күкерт, агач күмере, ә кабызгычына терекөмеш, нитрат кислотасы тапсагыз, һәм ядрәгә — кургаш тапсагыз, Сайрес сезгә менә дигән мылтык ясап бирер.

— Ул нәрсәләрне безнең утрауда табарга мөмкин, дөрес әйтәсең, дустым. Тик ату коралын ясау, ай-һай, җиңел булмас, — яхшы эш кораллары, төгәл приборлар кирәк. Хәер, киләчәктә карарбыз анысын да... — диде Сайрес Смит.

Инженердан өметле сүз ишеткәч:

— Их, мылтыкларны, эш коралларын ник кенә кәризиннән диңгезгә ыргытып бетердек икән, — дип үкенде Пенкроф. — Хәтта пәкегә хәтле ташладык бит!

— Әгәр аларны ташламасак, үзебез суга бата идек, — диде Герберт.

— Бата идек шул, балакай, бата идек. Шуны уйлыйм әле: Джонатан Форстер белән дуслары иртән торып чыккач, һава шарының юклыгын күреп нишләделәр икән? Кыяфәтләрен бер күрәсе иде.

— Нишләмәгәйләре. Ул әфәнделәрнең кайгысы түгел әле монда! — диде журналист.

— Аларның шарына утырып качыйк дигән фикер кемнең башына килде, ә? Минекенә! — дип мактанды Пенкроф.

Гедеон Спилет көлеп җибәрде:

— Әйтерен бармы, синең шәп фикерең аркасында менә кешесез утрауга килеп каптык инде!

— Фетнәчеләр кулында интеккәнче, кешесез утрауда калуыбыз мең хәер! Мистер Сайрес табылганнан бирле, кешесез утрауда булуыбызга мин бер дә үкенмим.

— Мин дә үкенмим ул анысы, валлаһи. Нәрсә җитми безгә? Бар да бар бит, — диде журналист.

Пенкроф кычкырып көлдә генә:

— Бер нәрсәбез дә юк, диген. Киресенчә, коры кул белән утырабыз бит. — Иңнәрен кагып куйды да: — Әй, нигә алдан кайгырабыз соң, иртәме-соңмы, барыбер моннан китү җаен тапмый калмабыз!

— Әгәр Линкольн утравы кеше яши торган җирдән әллә ни ерак булмаса, өметләнгәннән иртәрәк тә китмәбезме әле. Бераз сабыр итик инде, бер сәгәттән утравы-

бызның кай тирәдә икәнлеген белербез. Миндә Тын океан картасы юк-югын, шулай да көньяктагы жирләрне мин әйбәт беләм. Иртән утрауның кайсы киңлектә икәнлеген белдек; ул көнбатышта Яңа Зеландияне, ә көнчыгышта Чилине кисеп үтә торган параллельгә урнашкан. Аларның икесенең арасы алты мең миль. Безнең утрау кайсы ноктададыр, — анысын географик озынлыкны ачыклагач белербез.

— Ул киңлектә урнашкан Туамоту архипелагы безгә иң якыны түгел микән? — дип сорады Герберт.

— Әйе, — диде инженер, — тик икесенең арасында мен ике йөз миль...

Аларның әңгәмәсен дикъкать белән тыңлап торган Наб кулы белән көньякка ишарәләде:

— Ә тегендә нәрсә?

— Анда берни юк, бушлык, — диде Пенкроф.

— Чынлап та бушлык, — дип, диңгезченең сүзен җөпләде инженер.

— Әгәр дә Яңа Зеландия яисә Чили белән Линкольн утравының арасы ике йөз — өч йөз миль генә булса, ул чакта нишлибез?

— Ул чакта йорт салып азапланмыйбыз, корабль төзибез дә, капитан Пенкроф безне илебездә алып кайта...

— Мин риза, мистер Сайрес, — диде диңгезче куанып. — Дулкын өстендә батмаслык корабль төзи алсагыз, капитанга мин дә ярап торырман!

— Кирәге чыкса, кораблен дә төзәрбез, нигә төзмәскә, — диде Сайрес Смит.

Бер генә минутка да икеләнүне, шикләнүне белмәгән, киләчәккә гел өмет кенә баглаган бу кешеләр әңгәмә куерткан арада, төш вакыты якынлашты. Герберт приборсыз килеш Сайрес Смит кояшның утрау меридианы өстеннән узганын ничек белер икән дип түземсезләнеп көтә иде.

Сәяхәтчеләр инде Хәрабәдән алты мильләп киттеләр һәм теге чакта серле рәвештә исән калган Сайрес Смитны тапкан ком көрте турысына життеләр. Шунда туктап, көндезгә ашарга эзерләргә булдылар. Чөнки сәгать уникенче ярты иде инде. Герберт, Наб алып килгән чүлмәкне тотып, елгага суга йөгерде.

Сайрес Смит күзәтү өчен кирәкле нәрсәләрне эзерләргә кереште. Яр буенда су чигенгәннән соң такыраеп калган урынны сайлады. Вак ком көзгә кебек шома бу-

лып елтырап ята. Хәер, аның тигез булу-булмавының ул хәтле әһәмияте юк. Сайрес Смит комга алты фут озынлыгы таяк кадады, таякның перпендикуляр булуы да ул хәтле әһәмиятле түгел. Киресенчә, таякның очын берәз көньяккарак авыштырды әле. Линкольн утравы көньяк ярымшарда урнашканлыктан, кояш төньяктан яктырта иде.

Кояшның күктәге иң биек ноктасын, ягъни утрау меридианы өстеннән узган мизгелен Сайресның ничек белергә ниятләгәнән Герберт шундук төшенеп алды. Сайрес Смит аны комга кадалган таякның күлэгәсе кыскаруга карап билгеләргә ниятли икән. Кирәкле приборлары булмаса да, шушы гап-гади ысул белән төш вакытын шактый дөрес белергә мөмкин.

Чыннан да, төш вакытында күлэгә иң кыска була. Күлэгәнәң әкрәнләп кыскара баруын карап торып, тагын озыная башлау мизгелен искәреп калырга кирәк. Таякны кояшка арты белән авыш итеп кадап, инженер аның күлэгәсен озынайта төште, чөнки озын күлэгәнәң үзгәрүе ачыграк беленә. Искәргәнәгез бардыр, сәгать теле озын булган саен, аның циферблат өстендә күчүе әйбәтрәк күренә. Таякның күлэгәсе дә әйләнә буенча күчеп баручы сәгать теленә охшаган.

Сайрес Смит күзәтүне башлады: ул комга тезләнде дә таяк күлэгәсе кыскарганын жиргә кечкенә казыклар кагып билгели барды. Иптәшләре, жиргә иелеп, дикъкаты белән аны күзәтеп торалар иде.

Журналист кулына үз сәгатен тоткан, күлэгәнәң иң кыска вакытын билгеләргә әзер тора. Бүген уналтынчы апрель — чын вакыт белән уртача вакыт туры килгән көн. Гедеон Спилетның сәгате Вашингтон вакытын күрсәтә, шуңа карап мондагы озынлыкны исәпләп чыгарырга мөмкин булачак.

Кояш әкрән генә югары үрмәли, таяк күлэгәсе кечерәйгәннән-кечерәя. Күлэгәнәң озыная башлавын сизүгә, Сайрес Смит:

— Сәгать ничә? — дип сорады.

— Алтынчы бер минут, — диде Гедеон Спилет.

Хәзер исәпләп чыгарасы гына калды. Линкольн утравында хәзер төш вакыты, ә Вашингтонда кичке биш. Димәк, Вашингтон меридианы белән Линкольн меридианы арасында биш сәгать аерма бар дигән сүз. Кояш жир шары тирәсендә дүрт минут саен бер градуска авыша,

ягъни бер сэгать эчендә унбиш градус уза; Гедеон Спилет унбишне бишкә тапкырлап, аерманың 75 градус икәнен белде.

Вашингтон Гринвич меридианыннан (инглизләр белән америкалылар озынлыкны исәпләгәндә Гринвич меридианын үзәккә алалар) $77^{\circ}3'11''$ көнбатышта урнашкан, түгәрәкләп алганда, 77° ; шулай булгач, Линкольн утравы Гринвич меридианы буенча житмеш жиде градус (Вашингтон озынлыгы) плюс житмеш биш градус — ул була йөз дә илле ике, ягъни утрау көнбатыш озынлыкның йөз илле икенче градусына урнашкан булып чыга.

Күзәтү вакытында берәз төгәлсезлек китү мөмкинлеген искә алсак, Линкольн утравы көньяк киңлекнең утыз бишенче параллеле белән утыз жиденче параллельләре арасында һәм көнбатыш озынлыкның йөз илленче меридианы белән йөз илле бишенче меридианнары арасына урнашкан, дип игълан итте Сайрес Смит иптәшләремә.

Аны якынча биш градуска ялгышкан дип уйласак (бер градус алтмыш мильгә туры килә), утрау Сайрес Смит исәпләгәннән өч йөз миль читтәрәк булуы мөмкин.

Әмма андый гына кечкенә ялгыш хәлне үзгәрттерлек түгел иде монда. Чөнки Линкольн утравы кеше яши торган җирләрдән бик ерак булып чыкты, көймә белән ул араны узып булыр дигән уйны башка да китерерлек түгел иде.

Исәпләгән координатлар буенча, Линкольн утравы Таити һәм Туамоту архипелагы утрауларыннан бер мең ике йөз миль, Яңа Зеландиядән бер мең сигез йөз, ә Америкадан дүрт мең ярым миль ераклыкта урнашкан.

Сайрес Смит географиядән элек белгәннәрен ни хәтле исенә төшерергә тырышса да, Тын океан уртасында Линкольн утравы кебек берәр утрау барлыгын хәтерли алмады.

У н б и ш е н ч е б ү л е к

Утрауда кышларга туры килә.— Корыч кою турында әңгәмә.— Коткару утравына сәяхәт.— Тюлень аулау.— Сәер җәнлек.— Коала.— «Каталония ысулы» белән ти-мер эретү.— Корычны ничек коярга?

17 нче апрельдә, дүшәмбе көнне иртән торгач, Пенкроф Гедеон Спилеттан туп-туры сорады:

— Йә, әйтеп жибәр әле, мистер Спилет, бүген без кем булабыз инде? Нинди һөнәр ияләре димәкче буламы?

— Анысын әнә Сайрес Смит әйтер.

Бүген алар кирпичедән, чүлмәкчедән тимерчегә әверелергә тиешләр икән.

Кичә алар әле сәяхәтне төштән соң да дәвам иттеләр һәм Хәрабәдән жиде миль ераклыктагы Казна борынына хәтле үк барып життеләр. Анда ком көртләре бетеп, вулкан токымнарыннан торган кыялар тезелеп киткән иде. Болар күзәтү яссылыгындагы кебек яссы өсле гранит ташлар түгел, тар бухтаны ике яклап өсте өстенә өелгән әкәмәт рәвешле очлы кыялар китереп кыскан. Анда житкәч, сәяхәтчеләр кирегә борылдылар һәм төнгә генә торакка кайтып киттеләр. Ләкин Линкольн утравыннан китәргәме-юкмы дигән мәсьәләне хәл итмичә йокларга ятмадылар.

Туамоту архипелагына хәтле ара бик ерак иде — бер мең дә ике йөз миль. Андый еракка көймәгә утырып юлга чыгып булмый, бигрәк тә хәзер көз көне бу турыда уйларга да ярамый, диде Пенкроф. Иң гади көймә ясым дигән дә, чүкеч, балта, пычкы, борау, ышкы ише эш кораллары кирәк. Ә аларның эш кораллары юк, тиз генә ясап та булмый. Димәк, утрауда кыш чыгарга туры килә. Шуңа күрә беренче чиратта Хәрабәдән уңайлырак, кышлар өчен жылырак торак табарга кирәк.

Утрауның төньяк-көнчыгышында теге вакытта инженер тимер рудасы күргән иде, аны эшкәртеп, тимер яисә корыч табарга мөмкин.

Жир кабыгында гадәттә металллар саф килеш очрамый. Күбесенчә аларны кислород яисә күкерт белән химик реакциягә керткән хәлендә табалар. Сайрес Смитның Хәрабәгә алып кайткан руда үрнәкләре икесе дә кушылдыклар иде: берсе — углеродсыз магнитлы тимер, икенчесе — пирит, ягъни тимер колчеданы. Беренче руданы эшкәртүе ансатрак, аны ташкүмер белән бергә кыздырып, кислородтан арындырсан, саф тимер барлыкка килә. Кислородтан арындыру өчен руданы ташкүмер белән аралаштырып югары температурага житкәнче кыздырырга кирәк. Аның ике ысулы бар. Берсе — гап-гади «каталония ысулы», ул бер генә процесстан тора. Икенчесе — домна миче; анда башта чуен коялар, аннары чуенны өч-дүрт процент углеродтан арындырып, тимер табалар.

Ә Сайрес Смитка иң тиз ысул белән чуен табарга кирәк; ул очраткан руда тимергә бай, бу — көлсу төстөгә көпшәк катлам хәлендә очрый торган тимер оксиды; аның тузаны кара төстә, ә кристаллары сизгез кырлы була; кайчагында ул табигый магнит хасил итә. Тимер оксиды Европада иң яхшы сыйфатлы корыч кою өчен чимал исәпләнә; Швеция, Норвегия шуның белән дан тотта. Линкольн утравында руда ятмасыннан ерак та түгел ташкүмер ятмасы бар. Руданы эшкәртү өчен кирәкле элементларның бер төбәккә тупланган булуы эшне жеңеләйтә. Кушма Штатларда ташкүмер ятмасының руда белән янәшәдә булуын бик оста файдаланалар.

— Мистер Сайрес, без хәзер тимер коярга керешәбез-мени? — дип сорады Пенкроф.

— Әйе, дустым. Аның өчен башта, әгәр сездән рөхсәт булса, Коткару утравына тюлень ауларга барабыз.

Дингезче аптырап журналистка карады:

— Тюлень аулайбыз диме? Руданы эшкәртү өчен тюлень кирәкмени?

— Сайрес әйткәч, димәк, кирәктер! — дип җавап бирде журналист.

Инженер торактан чыгып киткән иде инде. Пенкроф, сорагына төпле җавап алмаган килеш, тюлень ауларга әзерләнәргә тотынды.

Сайрес Смит, Герберт, Геденон Спилет, Наб һәм дингезче озакламый кечкенә утрау каршысындагы ярга җыелдылар. Су чигенгәндә саегып кала торган турыдан утрауга чыгарга ансат иде. Хәзер су кимеп туктаган вакыт, сәяхәтчеләр, тездән су ерып, утрауга чыктылар.

Сайрес Смит бу утрауга беренче тапкыр аяк басты, ә бүтәннәрнең утрауны икенче тапкыр күрүләре иде. Нава шары белән теге чакта алар шушында егылып төшкәннәр иде бит.

Яр буена тезелеп утырган йөзлөгән пингвин аларга дустанә карап торалар. Сәяхәтчеләр кулларындагы саллы күсәкләр белән бу ачык авызларны йөзәрләп кыра алган булырлар иде дә, әмма әлегә тимәделәр, берничә кабельтов читтә яткан тюленьнәрне куркытасылары килмәде. Бигрәк тә гарип инде бу мәхлуклар: кыска канатлары балык йөзгече кебек яссы, каурайлары да сирәк, балык тәңкәсенә охшаган.

Сәяхәтчеләр утрауның төньягына таба киттеләр. Ярдагы чокыр-чакырларга кошлар оялаган. Дингез эчендә

кара таплар йөзеп йөри, алар су астыннан калкып чыккан ташларга охшаган.

Болар — тюленьнәр. Сәяхәтчеләр шуларны аулар өчен килделәр. Күе кыска төкле, орчык сыман озынча гәүдәле тюленьнәр гаять кызу йөзәләр, суда аларны тотуы кыен, ә жиргә чыккач ярылы кыска тәпиләре белән бик авыр йөриләр. Шуңа күрә аларның ярга чыкканын көтәргә кирәк. Ярга чыгып, кызынырга ятмыйча торып, Пенкроф ауны башламаска кушты. Қояшта тюленьнәр бик тиз йоклап китәләр, йокылары каты була; диңгезгә чигенә торган юлларына аркылы төшөп, аларның маңгаена күсәк белән сугып үтерергә мөмкин.

Аучылар, яр буенда чәчеләп яткан зур-зур ташлар артына ышыкланып, көтә башладылар.

Берәр сәгать үткәч, тюленьнәр қояшка кызынырга чыктылар. Алар алтау иде. Пенкроф белән Герберт, ташлар артына кача-поса, комлыкны әйләнөп уздылар да тюленьнәрнең чигенү юлына аркылы бастылар. Ә ул арада Сайрес Смит, Гедеон Спилет һәм Наб, қыя артыннан шуышып барып, көрәш мәйданына килеп чыктылар.

Қинәт яр буенда Пенкрофның озын гәүдәсе калкып чыкты, ул иптәшләрен көрәшкә өндөп аваз салды. Инженер, журналист һәм Наб тюленьнәрнең диңгезгә таба чигенә торган юлына ташландылар. Ике тюленьне күсәк белән бәрөп үтерделәр, ә калганнары ыгы-зыгыда диңгезгә барып житеп, дулкын эченә керөп күмелделәр.

Пенкроф инженер янына килде:

— Рәхим итегез, тюленьнәр сезнең карамакта, мистер Сайрес! — диде.

— Шәп булды бу. Без аларның тиресеннән тимерче күреге ясарбыз!

— Тимерче күреге? Шуның өчен тырыштыкмыни без? — дип хәйран калды Пенкроф.

Чыннан да, тюлень тиресеннән инженер тимер эреткәндә утны кыздырып өчен өрдөрә торган тимерче күреге ясарга исәпләде. Тюленьнәр уртача зурлыкта, авырлығы алты фут чамасы бардыр, танаулары этнекенә охшаган.

Аларны торақка алып қайтырга авыр иде, Наб белән Пенкроф тиреләрен шунда қилеш кенә тунарға булдылар. Ә ул арада Сайрес Смит белән Гедеон Спилет утрауны әйләнөп қайтырга дип киттеләр.

Пенкроф белән Наб өч сәгать эчендә ике тюленьне

тунап өлгерттеләр. Сайрес Смит тиреләрне иләп тормыйча гына күрек ясарга булды.

Һәм сәяхәтчеләр, су кимегән арада теге якка чыгып, Хәрабәгә кайтып киттеләр.

Тиреләрне агач рамга киереп киптерүе, тишекләренән һава үтмәслек итеп нәзек лиана белән тегүе ансат булмады. Кат-кат сүтеп тегәргә туры килде. Сайрес Смитның эт муенчагыннан ясаган ике корыч пычактан гайре эш коралы юк иде. Аның каруы кулы алтын иде. Иптәшләре дә бик тырышып булыштылар. Өч көннән утрауда тагын бер эш коралы барлыкка килде: руда эреткәндә һава өрдерә торган тимерче күреге булды, ансыз тимер эретү эше алга бармаячак иде.

Журналист үзенең көндәлегенә: «Егерменче апрельдә иртән утрауда «металлургия чоры» башланды», — дип язып куйды. Алда әйткәнәбезчә, инженер тимерне ташкүмер белән руда чыккан жирдә эретергә ниятләде. Ул тапкан ятма Хәрабәдән алты миль ераклыкта Франклин тавының төньяк-көнчыгыш тармагында урнашкан. Төн кунарга торакка кайтып йөрсәләр, озакка китә, тәүлек буге туктатмас өчен, «металлургия» агач ботакларынан шалаш ясап, алмашлап йокларга булдылар.

Шундый карарга килгәч, алар иртән эшкә чыгып киттеләр. Наб белән Пенкроф чыбыктан үрелгән зур кәрсингә булган азык-төлекне салдылар һәм, тимерче күрекләрен өскә куеп, икесе күтәрәп алдылар. Юлда барган уңайга тагын киек-мазар аулап булмасмы дип өметләнделәр.

Жакамар урманы аша барырга туры килде. Аны көньяк-көнчыгыштан төньяк-көнбатышка таба кыеклап кисеп, ешлык аша юлны әрчи-әрчи уздылар. Бу юл соңыннан Күзәтү яссылыгыннан Франклин тавына бара торган иң кыска юлга әверелде. Тирә-якта гасырлар буге кеше кулы тимәгән биек агачлар үсеп утыра. Герберт моңарчы утрауда очратмаган үсемлек төрләрен күрде. Арада драцена дигән Пенкроф, көлеп, «мактанчык суган» дип атады. Чөнки драцена, агач кебек биек булып үсүгә карамастан, суган, спаржа кебек үк, лаләләр төркеменә керә. Драценаның суганын пешереп ашыйлар, ул бик тәмле була. Сыгынтысын әчетеп, эчемлек ясыйлар. Сәяхәтчеләр, драцена суганын казып, берәз үзләре белән алдылар.

Урман эчләп көне буге бардылар. Юлда утрауның

үсемлек һәм хайваннар дөньясы белән таныша бардылар. Топны күбрәк хайваннар дөньясы кызыксындыра, ул үлән араларын, куак эчләрен актарып, нинди киек очраса, шуны урыныннан куптара. Герберт белән Гедеон Спилет жәядән ике көнгә дә, кайбер ягы белән керпегә, ә кайбер яклары белән кырмыскаашарга да охшаган бер сәер жәнлек аттылар. Ул энәләрен тырпайтып, башын, аякларын эчкә яшереп, йомгак булып уралуы белән керпене, ә сукур тычканныкы кебек үткер тырнаклары, томшык сыман очлы танавы, чебен-черки тоту өчен жайлашкан чәнечкеле озын теле белән кырмыскаашарны хәтерләтә иде.

Бу әкәмәт тә сәер жанварга карап-карап торды да Пенкроф түзмәде:

— Ашка салсаң, нәрсәгә охшар иде икән бу? — дип куйды.

— Бер калжа сыер итенә, — диде Герберт.

— Шунысы бик житкән безгә, калганы ниемә хажәт соң аның, — диде Пенкроф.

Каршыга кабан дуңгызлары да очрады, тик аларның сәяхәтчеләргә һөжүм итәргә исәбендә дә булмады. Урманда аларны куркытырдай ерткычлар очрарга жыенмый иде бугай. Кинәт ешлыкта журналист бер агачның аскы ботагында утырган йөнтәс жанварны күреп алды. Ул аны аю дип белеп, тиз генә дәфтәренә рәсемен ясарга кереште. Гедеон Спилетның бәхетенә каршы, арт аягына басып йөрүче усал аю бабай булып чыкмады ул, югыйсә эше харап иде.

«Ялкау» дигән яманаты чыккан гап-гади коала икән ул. Озын көрән йонлы, агач башына менәргә жайлашкан озын каты тырнаклы, олырак эт зурлыгындагы юаш бу жәнлек агач яфрагы белән туклана. Карандаш белән рәсемен ясаган уңайга Гедеон Спилет, сорашып, аның нинди жәнлек икәннен ачыклагач, рәсем астындагы «аю» дигән сүзне бозып ташлап, «коала» дип язып куйды.

Бераздан янә алга кузгалып киттеләр.

Кичке сәгать биштә Сайрес Смит ялга туктарга рөхсәт итте. Бу вакытта сәяхәтчеләр урман авызына чыгып житкәннәр иде инде. Алда Франклин тавының көнчыгыш тармагы күренде. Берничә адым гына ары Кызыл инеш агып ята иде. Суга барып йөрисе түгел.

Сәяхәтчеләр жиң сызганып эшкә тотындылар. Берәр сәгать уздымы-юкмы, урман авызында, биек агачлар

ышыгында, ботаклардан лиана белән үрөп, балчык сылап ясалган менә дигән алачык-шалаш калкып чыкты. Жир ятмаларын эзләүне иртәгәгә калдырдылар. Шалаш каршына учак ягып, киек кыздырып ашадылар. Сәгать сизгездә юлчыларыбыз тирән йокыга талган иде инде. Ерткыч-фәлән килсә, уттан курыксын дип, учакны сүндермичә төнә буге ягып чыгарга берәүне сакка куйдылар.

Иртәгесен, 21 нче апрельдә, Сайрес Смит Гербертны ияртеп тимер рудасы тапкан борынгы калкулыкны эзләргә китте. Ул ятма төньяк-көнчыгыш тармакларның берсендә жир өстендә үк күренеп ята иде. Тиз эрүчән бу руда тимергә бай; Корсикада киң кулланыла торган «каталония ысулы» белән эретергә яраклы иде. Сайрес Смит аны шушы иң гади ысул белән эретергә уйлады. «Каталония ысулы» белән эреткәндә чынлыкта зур эретү мичләре һәм тигель дигән махсус савытлар кирәк; мичкә руда белән ташкүмерне чиратлаштырып катлам-катлам итеп салалар, тимер эреп төшкәч, шлактан арындыралар. Эмма Сайрес Смит зур мичләр салып азаплан-маска булды. Ул руда белән күмерне кат-кат итеп эрдәнәләп өеп менәргә дә уртасына күректән һава өрдере-п яндырырга исәпләде. Борын-борын заманда Библия китабында язылган Тувалкаин һәм беренче адәм балалары, мөгаен, шушы ысулны кулланганнардыр. Адәм балалары башлаган һәм руда белән ташкүмергә бай якларда хәзер дә дәвам иткән ысулны, шәт, Линкольн утравы шартларында да куллану гөнаһ булмастыр.

Ташкүмер шалаш корган жирдән ерак түгел, жир өстендә үк ята иде.

Руданы вак-вак кисәкләргә бүлеп, комнан, балчыктан арындырдылар да ташкүмер белән аралаштырып, бер кат руда, бер кат ташкүмер итеп өеп менделәр. Күмер яндыручылар да күмер яндырганда утынны шулай эрдәнәләп өяләр. Күрек белән өрдергән һава тәэсирендә ташкүмер башта икеле оксидка, ә аннары углерод оксидына әверелә, анысы үз чиратында тимер оксидына тәэсир итеп, аның кислородын үзенә ала.

Сайрес Смит барысын да жиренә житкере-п эшләргә тырышты. Руда белән ташкүмер өеме янына тюлень тиресеннән тегелгән күрекләрне китереп куйды; кызыл балчыктан махсус көпшә ясап, чүлмәк мичендә утта кыздырганнан соң, аны күректә беркетте, һава шуннан өрдере-ргә тиеш иде. Күректен хәрәкәтләнүче рамына тагылган

баудан тартуга, көпшәдән көчле һава агымы бәреп өем-дәге утны көчләрәк үрләтеп жибәрә һәм, руда белән күмерне кыздырып, тимер барлыкка килү процессын көчәйтә.

Тимер эретү бик катлаулы эш иде. Безнең дуслар көчләрән аямыйча, бик тырышып эшләделәр. Ниһаять, жинүгә ирештеләр: шадра өсле беренче тимер кантары хасил булды. Тик аны әле өстенә ябышып каткан шлактан арындырырга кирәк иде. Өйрәнчек тимерчеләребезнең тимер чүкәргә чүкәчләре юк иде, аларга тагын борынгы металлурглардан үрнәк алырга туры килде.

Беренче табылган тимер кисәгенә сап бәйләп, чүкәч ясадылар. Икенче кисәк тимерне гранит сандалга салып әлегә чүкәч белән чүкәгәч, тупас булса да, төрле әйбер ясарга яраклы тимергә әверелде.

Ничә көннәрдән бирле азаплана торгач, ниһаять, 25 нче апрельдә берничә тимер кисәгә эзер булды. Аңардан кыскыч, келәшчә, кәйлә, лом ясадылар. Пенкроф белән Наб аларны горур рәвештә олы хәзинә дип атадылар.

Хәлбуки, аларга саф тимергә караганда корыч кирәгрәк иде. Корыч — ул тимер белән углеродның кушылмасы; аны ике төрле ысул белән табарга мөмкин: артык углеродын аерып алып чуеннан яки житмәгән углеродны өстәп тимердән табалар. Беренчесе борынгырак ысул.

Ә Сайрес Смит корычны икенче ысул белән табарга тели иде, чөнки аларның инде саф тимерләре бар. Кызыл балчыктан тигел ясадылар, тимерне төелгән ташкүмер белән аралаштырып тигелгә салдылар, шунда эреттеләр.

Корычтан кыздырып та, салкын килеш тә көнкүрештә кирәкле әйберләр ясап була иде. Сайрес Смит өйрәтеп торды, Наб белән Пенкроф балта ясадылар, аны утта кыздырып, салкын суга чумырып чыныктырдылар; менә дигән балта килеп чыкты.

Тимерчеләребез, гәрчә тупас булса да, ышкы пычаклары, балта, пычкы, кайчы, кәйлә, көрәк, лом, чүкәч, кадаклар һәм балта остасына кирәкле башка кирәк-яраклар ясадылар.

Бишенче майга «металлургия»нең беренче баскычы төгәлләнде. Һәм тимерчеләребез Хәрабәгә кайтып киттеләр. Анда аларны бүтән кәсепләр көтә иде. Шулай итеп яңадан-яңа һөнәрләре арта торды.

Уналтынчы бүлек

Торак мәсьәләсе икенче тапкыр көн тәртибенә куела.— Пенкрофның хыяллары.— Утрауның төньягына сәяхәт.— Яссытауның төньяк чите.— Еланнар.— Күлнең аргы яры.— Топ нигәдер борчыла.— Топ күлгә ташланды.— Су астындагы көрәш.— Дюгонь.

6 нчы май да житте, ул Төньяк ярымшардагы 6 нчы ноябрьга туры килә иде. Берничә көннән бирле күк йөзе болытлап тора, кышка әзерләнәргә кирәк. Дөрөс, әлегә әллә ни суытмады, әгәр Линкольн утравында градусник булса, аннан карап, утрауда 10—12 градус жылы икәнлеген белергә мөмкин иде.

Гажәп тә түгел, Көнъяк ярымшарның утыз бишенче параллеле белән кырыгынчы параллельләре арасына урнашкан Линкольн утравының климаты Сицилия белән Грециянекенә туры килә. Туры килүен килә дә, тик Греция белән Сицилиядә дә каты суыткан, кар яуган очраklar бар. Димәк, Линкольн утравында да кыш уртасы суык булуы мөмкин, шуңа күрә алдан хәзерлек күрергә кирәк.

Һәрхәлдә, кышкы салкыннар бусага төбенә килеп житкән, хәзер үк көннәр яңгырга китәргә тора. Котырынган давыл оясы булган Тын океан уртасында адашып калган ялгыз утрауда кыш чыгуы жиңел булмаячак.

Утрау хужалары Хәрабәгә караганда уңайлырак торак табарга кирәген тагын бер тапкыр искә төшерделәр, моны озакка сузарга ярамый иде.

Килеп төшкән беренче көннәрендә үзе тапканга күрәдер, Хәрабәдәге торак Пенкрофка аеруча газиз иде, әмма ул да жылырак, уңайлырак торак кирәген аңлый.

Укучы хәтерли торгандыр, океан дулкыннары, Хәрабәгә бәрәп кереп, бер тапкыр аның эчен кыдырып чыкканнар иде инде, тагын икенче тапкыр һөжүм итмәс дип ничек ышанмак кирәк.

Сайрес Смит иптәшләре белән гәпләшкәндә, читтән берәрсә һөжүм итмәгәе дип тә шикләнүен яшермәде, сакланарга кирәк диде.

— Нигә? Утрауда кеше яшәми бит! — диде журналист.

— Яшәмидер анысы. Тик без утрауның бар жирен дә әйләнәп чыкмадык бит әле. Кеше яшәмәсә дә, ерткыч хайваннар юк дип әйтә алмыйбыз бит. Усал ерткычларны куркытыр өчен төне буге учак ягып чыгарга, чиратла-

шып сакта торырга туры килә. Аннары Тын океанның бу тирәләренә Малайя пиратлары килеп чыгуы ихтимал.

— Жәһәннәм читендәге утрауга дамы? — дип шаккатты Герберт.

— Бер дә гажәпләнәсе юк, — диде инженер. — Пиратлар — кыю дингезчеләр алар, рәхим-шәфкәтне белми торган башкисәрләр. Аларга юлыкмау хәерле.

— Ярар алайса. Ике аяклы һәм дүрт аяклы ерткычлар һөжүменнән саклану өчен ныгытма төзәрбез, — диде күндәм Пенкроф. — Мистер Сайрес, без утрауны әйләнәп чыгыйк, шуннан соң нишләргә икәнән күз күрер.

— Эчә торган су яныннан ерак китмәскә иде. Франклин тавы түбәсеннән караганда утрауның көнбатышында бер генә инеш тә, елга да күзгә чалынмады. Ә безнең монда бер ягыбызда Рәхмәт елгасы, икенче ягыбызда — Грант күле. Без урталыкта утырабыз. Шунның өстенә бу яр төньяк-көнбатыштан исүче пассат җилләреннән ышыкланган.

— Мистер Смит, әйдәгез күл буена өй салабыз. Хәзер кирпич бар, эш коралларыбыз бар. Моңарчы без кирпич суктык, чүлмәк ясадык, корыч койдык, хәтта тимерче дә булдык; йорт төзү әллә кулыбыздан килмәсме?

— Нигә килмәсен, килә әлбәттә. Төзәргә керешкәнче, башта эзләп карыйк әле, бәлкем, табигать тарафыннан төзелгән эзер торак табарбыз. Әгәр тапсак, зур мәшәкатьтән котылыр идек. Утрауда яшеренгән, яисә океаннан килеп чыккан дошманнарның күзенә чалынмаска шәп булыр иде.

— Әйе шул, — диде журналист. — Әмма яр буйлап сузылган гранит стенаны буйдан-буйга карап уздык бит инде моңарчы, бер генә куыш та, бер генә ярык та тапмадык!

— Якын-тирәдә мәгарә юк шул! — диде Пенкроф та. — Их, гранит стенаның эченә чокып үзебезгә торак ясасак! Андый биеккә астан берәү дә һөжүм итә алмас иде. Вәт шәп булыр иде! Алты-жиде бүлмәле шәп торак, тәрәзәләре дингезгә карап тора...

— Зур тәрәзәләрдән мул булып яктылык керә... — дип өстәде көлеп Герберт.

— Баскычы да бар ди... — дип дәвам итте Наб.

Пенкроф үпкәләде:

— Нигә көләсез? Булдыра алмабызмы әллә? Кәйлә белән, лом белән чокып гранит стена эченә торак эшли.

алмабызмы? Бәлкем әле Сайрес дары ясый алыр? Ул чагында мина куеп стенаны шартлатыр идек. Дөрес әйтәмме, мистер Сайрес? Кирәк булса, дары эшли алырсызмы?

Сайрес Смит Пенкрофның эшкә ашмастай хыялый планнарын көлмичә дикъкать белән тыңлап торды. Гранит стенаны дары белән шартлатып куыш ясау өчен алыптар көче кирәк шул. Эмма Сайрес Смит Пенкрофның рухын төшерәсе килмәде, гранит стенаны елга тамагынан төньяк башына хәтле жентекләп карап-тикшереп чыгыйк дип киңәш итте.

Разведкага юнәлгән сәяхәтчеләр гранит стенаны бик жентекләп карый-карый ике миль чамасы жир киттеләр, тик аның шоп-шома текә битендә бер генә уентык та күрмәделәр. Өстә очып йөргән кыя күгәрченнәре дә буйдан-буйга кикрик сыман сузылган кәрниз ярыкларына оялаганнар.

Ни аяныч! Табигый мөгарә табылмады! Ә гранитны кәйлә белән чокып, яисә дары белән шартлатып куыш ясау — буш хыял иде. Нихәл итмәк кирәк, язмыш аларга бу ярда Хәрабәдән башка бүтән почмак эзерләмәгән, — тик алар хәзер бу бердәнбер почмакны да ташлап китәргә мәжбүрләр.

Утрау хужалары гранит стенаның төньяк башына хәтле барып життеләр.

Моннан соң сөзәк тау китә, ул утрауның көнбатыш очына кадәр кырык биш градус авышлык ясап аска таба төшә. Таш белән аралашкан комлы-балчыклы тотрыксыз тау битен кәрлә агач тамырлары, куаклар, үләннәр генә ныгытып тоталар. Йомшак балчык арасынан урыны-урыны белән гранит ташлар төртеп чыккан. Тау битендә баскыч-баскыч булып агачлар, ямь-яшел куе үлән үсә. Диңгез ярына төшөп житәрәк, үсемлекләр азая, диңгезнең буеннан-буена такыр комлык сузылып ята.

Кайдадыр шушы тирәдә Грант күленең диңгезгә агып төшә торган шарлавыгы юк микән дигән шик килде Смитның күңеленә. Кызыл инеш көне-төне туктаусыз агып күлне тутыра тора, күлнең артык суы кайдандыр агып чыгарга тиеш. Сайрес Смит моңарчы Кызыл инеш тамагынан алып Күзәтү яссылыгына хәтле күлнең яр буен карап килгәне бар, анда шарлавык очрамады.

Ул хәзер яр битеннән өскә менеп, Хәрабәгә Күзәтү яссылыгынан кайтырга булды. Юл уңаенда күлнең

төнъяк һәм көнчыгыш яр буйларын карый кайтырбыз, диде иптәшләренә.

Аның тәкъдимен хуплап каршы алдылар, Наб белән Герберт шундук яр башына менеп киттеләр. Сайрес Смит, Гедеон Спилет, Пенкроф ашыкмыйча гына арттан иярделәр.

Яр читеннән ике йөз футлап киткәч, агач ботаклары арасыннан ялтырап күл суы күренде. Алда соклангыч манзара ачылды. Күл читенә тезелгән агачларның яфракларына күз явын алырлык матур булып саргылт, кызгылт төсләр ингән. Аяк астына хәтфә үлән түшәлгән, ямь-яшел үлән жирлегендә әле анда, әле монда рәхимсез вакыт тәэсиренә бирешеп аска ауган мәһабәт агачларның көүсәләре генә каралып күренә. Аллы-гөлле салават күпере төсен хәтерләтеп ботактан ботакка очып йөргән тутыйлар чыр-чуыннан тирә-як яңгырап тора. Бу әкияти почмакка кояш та, соклануына түзә алмыйча, үзенен нурын уйнатыр өчен генә үтеп кергәндер кебек тоела.

Сәяхәтчеләр төнъякка таба китмәделәр, бәлки Күзәтү яссылыгыннан урап, Кызыл инеш тамагына хәтле барып житәргә һәм аның сулъяк ярына чыгарга булдылар. Алар бер миль ярым урау бирделәр, ләкин баруы кыен булмады, урман сирәгәйде, агач араларыннан иркенләп узарга мөмкин иде. Рәхмәт елгасыннан алып Кызыл инешкә хәтле сузылган ундырышлы жирләр артта калды, биредә туфрак ундырышсыз иде.

Утрауның бу яклары әлегә таныш түгел, шуңа күрә сәяхәтчеләр тирә-якка карана-карана, сакланып кына баралар. Ни әйтсәң дә, кулларында кораллары мактанырлык түгел: жәя белән ук та, тимер белән тышланган күсәкләр генә... Хәер, каршыга ерткыч хайваннар очрамады. Алар утрауның көньягындагы кара урманнарда йөрүне артыграк саныйлар иде ахрысы. Эмма көтмәгәндә бер күңелсезлек булып алды. Топ ундүрт-унбиш фут озынлыгы елан каршысында катып калды. Моңы күргән Наб атылып килде дә еланны күсәк белән бәрәп үтерде. Сайрес Смит үлгән еланны жентекләп карагач, агулы түгел, диде. Ул Яңа Көнъяк Уэльсның жирле халкы ашый торган «алмаз» еланы булып чыкты. Шик юк ки, монда агулы еланнар да бардыр: мәсәлән, кинәт аяк астыннан атылып чыгып бөтерелеп өскә ташлана торган аеры койрыклы «астыртын кара елан»; сыртындагы ике үркәче ярдәмендә корбанына яшен тизлегендә атыла торган

«канатлы елан»нар булуы мөмкин. Алар кешене чагып үтерә торган еланнар. Куркуыннан айныгач, Топ ярсып-ярсып еланнарны куалый башлады. Хужасы борчылып әледән-әле аны янына дәшеп ала иде.

Озакламый сәяхәтчеләр Кызыл инеш тамагына жит-теләр, инешнең аргы ягына чыктылар. Анда Франклин тавы башыннан төшкәндә күргән таныш жирләр башланды. Кызыл инешнең суы шактый мул, аңлашыла ки, табигать артык судан арыныр өчен юл ярырга тиеш, югыйсә күл суы тулып ташыр иде. Кайда икән соң ул су юлы? Аны тапсалар, су көчен үз файдаларына жигерләр иде.

Сәяхәтчеләр берничә төркемгә бүленделәр, бер-берсеннән ерак китмичә, күлнең текә яры буйлап алга таба атладылар. Күлдә балык күп булырга тиеш, Пенкроф, киләчәктә жайланмалар ясап, балык тотарга исәпләп куйды.

Башта күл буйлап төньяк-көнбатышка таба бардылар. Төньякта күл очлаеп килә, яссытауның читенә үк килеп житә яза, байтак билгеләргә караганда күлнең суы шушы яктан агып чыгарга тиеш. Эмма алай булып чыкмады, күлнең яры төньякта дуга ясап борылды да диңгез белән янәшә сузылды. Бу як ярда агачлар сирәк, иркенәеп үсеп утыралар, Грант күленең өсте бөтенләе белән күренеп ята. Жил исми, күл суы көзгә кебек тигез, ник бер шадра күренсен. Топ куаклар арасында кошларны пыр туздырып очарлатып йөри; Гедеон Спилет белән Герберт, шуны гына көтеп торгандай, ук белән бер-бер артлы кошларны атып төшерәләр. Аучы егетнең угы тигән бер кош күл эчендәге камыш арасына барып төште. Топ күлгә ташланды, чем-кара су кошын авызына кабып алып чыкты. Кош кыска томшыклы, тупыйк маңгайлы, тәпи ярылары тел-тел телгәләнгән, канат очлары ап-ак. Зурлыгы эре көртлек чамасы булыр. Герберт аны озынаеклылар белән ярылы тәпилеләр арасындагы кашкалак дигән кош, диде. Ите тәмсез, каты булса да, хужаларына караганда талымсызрак Топка кичкә ашарга ярар, диделәр.

Сәяхәтчеләр көнчыгыш ярдан баралар, элек тикшереп узган жиргә якынлашып киләләр инде, эмма, гажәпкә каршы, күл суының диңгезгә агып чыккан юлы табылмады. Бу хәлгә Сайрес Смит бик аптырады, ул үз халәтен Гедеон Спилет белән Пенкрофтан да яшермәде.

Хужасы алдыннан чабып барган Топ кинәт суда ни-

дер барлыгын сизгэндэй борчылырга тотынды: күл читендә гасабиланып әле тегеләй, әле болай атылып-бәре-леп чабып йөрде дә, кинәт бер аягын күтәргән килеш суга төбәлеп катып калды. Бераздан ярып өрергә тотынды. Кинәт тагын тынды.

Топның бу кыланышына Сайрес Смит та, аның иптәшләре дә башта игътибар итмәгәннәр иде, әмма Топ котырып өрә башлагач, инженер сагаеп:

— Нәрсә бар соң анда, Топ? — диде.

Эт аның янына чабып килә башлаган иде, ярты юлдан кире борылды да кинәт суга ташланды.

Сайрес Смит таныш булмаган күлгә керүнең хәтәрлеген уйлап алды, тизрәк этен кире чакырды:

— Топ, Топ, бире кил!

Пенкроф та күлгә төбәлде:

— Нәрсә бар соң анда?

— Топ ниндидер су хайваны барлыгын сизде бугай, — диде Герберт.

— Әгәр крокодил-аллигатор булса! — диде журналист.

— Юктыр, булмас. Аллигаторлар түбәнрәк киңлекләрдә яшиләр, — диде Сайрес Смит.

Топ хужасының әмеренә буйсынып судан чыкты, әмма һич тынычлана алмады. Су астында күзгә күренмичә ниндидер хайван йөзеп йөргәнлеген сизгэндэй, биек үлән арасынан ярып-ярып су читенә таба ыргыла иде. Ә су өсте тыныч, тигез, ник кенә бер дулкын сизелсен. Сәяхәтчеләр берничә тапкыр туктап дикъкәт белән суга карап тордылар, әмма суда бер нәрсә дә күренмәде. Шулай да бу сәер хәл инженерны аптырашта калдырды.

— Күзәтүебезне дәвам итәбез, — диде ул.

Ярты сәгәттән сәяхәтчеләр күлнең көньяк-көнбатыш читенә барып життеләр һәм тагын Күзәтү яссылыгы каршысына килеп чыктылар. Күлне тирәли әйләнәп чыксалар да, артык суның кайдан акканын белә алмадылар.

— Кайдадыр су юлы булырга тиеш, — дип үз сүзен тукуды Сайрес Смит. — Жир өстендә булмагач, димәк, ул кайдандыр астан, гранит стена аша тишеп чыга.

— Су юлының кайдалыгын белү бик хажәтмени соң безгә? — дип сорады журналист.

— Әйе шул, аны белү бик мөһим. Су гранит стена

аша үзенә юл ерган булса, суны башка якка борып жибереп, мөгарәне торыр өчен файдалана алыр идек.

— Ә су күлнең төбеннән жир астындагы юл белән диңгезгә акса? — дип сорады Герберт.

— Бик мөмкин. Ул очракта өйне үзебезгә салырга туры килә. Табигать бу юлы безгә ярдәм итәсе килмәгән дигән сүз.

Кичке сәгать биш житкән иде инде. Сәяхәтчеләр кайтырга жыендылар, әмма шул чак Топ тагын әсәренеп әрле-бирле чабаланырга тотынды, ярсый-ярсый өрә башлады. Хужасы тыярга өлгергәнче, янә суга ташланды.

Барысы да яр буена йөгереп килделәр. Эт яр читеннән егерме футлап эчкәре йөзеп кERGән иде инде. Кинәт судан ниндидер хайванның дәү башы калкып чыкты: күл төбе ул турыда сай иде. Орчык башы сыман очлы башлы, акай күзле, озын мыеклы шыксыз бу хайванны Герберт танып алды:

— Ламантин! — дип кычырып жибәрде.

Әмма бу ламантин түгел, имезүче су хайваннарының башка бер төре, борын тишеге танавының өске ягына урнашкан дюгонь иде.

Коточкыч зат эткә ташланды. Топ аны артыннан житкermәскә теләп ярга таба ашыгып йөзә башлады. Әмма эт ерак китә алмады, дюгонь аның аркасыннан эләктереп су астына алып төшеп китте. Хужасы этенә ярдәм кулы суза алмады, Гедеон Спилет белән Герберт та укларын төбәп атарга өлгерә алмый калдылар.

Тимер белән тышланган күсәген тотып Наб этне коткарырга ташланмакчы иде, инженер аның кулыннан тотып калды:

— Юк, Наб, жибәрмим! Хәтәр!

Эт су астында андый көчле дошманга каршы тора алмас, һәлак булыр бичара. Әмма су астында көрәш бара, рәхимсез көрәш бара, үлем көрәше, суның асты-өскә айкала. Күбекләнеп айкалган турыдан кинәт этнең гәүдәсе өскә атылып чыкты. Ниндидер күренмәс көч аны ун фут биеккә чөйгәндәй булды. Киредән суга килеп төшкәч, Топ ашыга-кабалана ярга таба йөзә башлады. Һәм тиздән судан килеп чыкты. Этнең исән калуы бер могжиза иде һәм тәнәндә бер генә жәрәхәтә дә юк иде.

Сайрес Смит һәм иптәшләре бу хәлгә аптыраудан

телсез калдылар. Тагын да шаккатырганы шунысы булды — су астында көрәш гүя дәвам итә иде. Дюгоньга үзеннән көчлерәк дошман һөжүм иткән булса кирәк, шуңа күрә ул этне ычкындыргандыр, хәзер үзе котылу өчен көрәшәдер.

Көрәш озакка сузылмады, су өстенә кып-кызыл кан таплары тибеп чыкты, берәздән дюгоньның жансыз гәүдәсе өскә калыкты. Күп тә үтми, дулкын аны күлнең көньяк ярына кагып чыгарды.

Сәяхәтчеләр аны карарга йөгерделәр. Дюгонь үлгән. Ул коточкыч зур, озынлыгы унбиш-уналты фут чамасы бардыр, авырлыгы өч-дүрт мең кадак булыр. Муенында пычак белән суеп жибәргәндәй зур яра ачылып тора.

Дәһшәтле дюгоньны нинди су хайваны жиңә алды икән? Андый коточкыч жәрәхәтне ничек ясады икән? Бу сорауларга берәү дә җавап таба алмады. Әлегә серле табышмак торакка кайткач та аларга тынгылык бирмәде.

У н ж и д е н ч е б ү л е к

Сайрес күлне өйрәнә.— Күлнең көчле агымы кая юнәлсөң? — Сайрес Смит план кора.— Дюгоньның маен файдаланырга булалар.— Күкерт колчеданы.— Тимер сульфаты.— Глицеринны ничек ясыйлар? — Сабын.— Селитра.— Сульфат кислотасы.— Нитрат кислотасы.— Шарлавик.

Иртәгесен, 7 нче майда, Сайрес Смит белән Гедеон Спилет Күзәтү яссылыгына юнәлделәр. Наб торакта ашарга эзерләргә калды. Герберт белән Пенкроф елганың югары ягына утын жыярга менеп киттеләр.

Сайрес Смит белән журналист күлнең көньяк читенә, кичә дюгонь гәүдәсен ярга дулкын кагып чыгарган турыга тиз барып життеләр. Дюгонь гәүдәсе өстендә кошлар өере әйләнә иде инде. Аларны ташлар атып куып жибәрделәр. Инженер дюгонь маен кирәк-яракка тотарга карар итте. Дюгоньның ите бик тәмле, рәхәтләнеп ашарга мөмкин. Малайяның кайбер төбәкләрендә хәтта аны кабилә башлыкларына гына ашаталар. Хәер, бу эшләрне Наб ихтыярына калдырдылар. Сайрес Смит үз мәшәкатенә чумды. Кичәге табышмак һич тынгылык бирми иде аңа. Су астындагы көрәшнең

серен беләсе килә. Дюгоньны үтерерлек жәрәхәтне нинди су хайваны ясый алды икән?

Инженер күл суына текәлеп озак басып торды. Күл суы тыныч, саф, төбө үтә күренеп тора. Қояшның чыгып килгән нурлары су өстендә жемелдәп уйный.

Дюгонь гәүдәсе яткан төштә күл төбө комлы, сай, эчкәре кәргән саен тирәнәя. Күлнең уртасы бик тирәндер мөгаен. Күл тирән эчле таш табакны хәтерләтә. Кызыл инешнең суы туктаусыз агып, күлне тутырып тора.

— Нәрсәне бик текемләп карыйсыз, Сайрес? Минемчә, күлдә шикләнерлек нәрсә күренми бугай,— диде журналист.

— Югын юк та, дустым, тик кичәге хәл бик сәер тоела миңа, нәрсәгә юрарга икән аны?

— Дөрөсен әйткәндә, миңа да бик гажәп тоела ул. Жәрәхәте дә гадәти түгел. Топны нинди көч өскә атып бәрде икән? Кемнендер көчле кулы этне алып ташлады бугай, миңа шулай тоелды, валлаһи. Шул кул хәнжәр белән дюгоньның бугазына сызып жибәргән булса кирәк.

Сайрес Смит уйчан тавыш белән:

— Әйе шул. Ниндидер аңлашылмастай нәрсәләр бар монда. Хөрмәтле Спилет, әйтегез әле, океан упкыныннан минем ничектер исән котылып калуым сәер тоелмыймы сезгә? Кем мине ком көртенә китереп салды икән? Мин дә бик аптырыйм ул хәлләргә. Ниндидер сер бар кебек тоела миңа да. Без аны кайчандыр бер ачыкларбыз ачыклавын. Әлегә гел күзәтә торырга, бик сак күзәтергә кирәк. Тик иптәшләргә бу хәлләрдән шикләнүебезне әйтми торыйк. Үз алдыбызга гына күзәтик, сер саклыйк.

Укучыга мәгълүм, Сайрес Смит күлнең артык суы кая киткәнен әле һаман белә алмады. Жир өстендә су юлы булмагач, димәк, юл кайдадыр аста булырга тиеш. Шул чак кинәт Сайрес Смит күл суында көчле агым барлыгын сизеп алды. Агач ботакларын сындырып, суға ташлаган иде, алар күлнең көньяк читенә таба агып киттеләр. Үзе дә агымга ияреп түбән таба төшеп китте һәм күлнең көньяк читенә килеп чыкты. Ә анда күл ничектер аска иңгәндәй тоела, гүя суы ниндидер күзгә күренмәгән ярык эченә агып төшеп китә.

Сайрес Смит ярга йөзтүбән ятты да, колагын суга тидерә язып, дикъкаты белән тыңлап тора башлады. Һәм кинәт суның җир астына шаулап төшөп киткәнән ишеткәндәй булды.

— Алай икән! — дип куйды. Аягүрә торып басты. — Күлнең суы менә кайда китә икән! Су гранит аша үзенә юл тапкан, мәгарә ясап кайдандыр диңгезгә агып чыга. Без аны алдап, мәгарәне үзебезгә тартып алырбыз! Йә әле сынап карыйк!

Сайрес Смит озын чыбык кисеп алды, яфракларын сындырып төшерде дә чыбыкны күлнең аска иңгәндәй тоелган турысына суга батырды. Һәм бер фут тирәндә чыннан да зур тишек барлыгын белде. Кайчаннан бирле тырышып эзләгән су юлы табылды. Агым шул хәтле көчле иде ки, инженер кулындагы чыбыкны аска агызып алып кереп китте.

— Шик калмады, күл астында юлы бар. Аны өскә чыгарырга кирәк, — диде Сайрес Смит.

— Ничек итеп? — дип сорады Гедеон Спилет.

— Күлнең суын өч футка түбән төшерәм.

— Нәрсә белән төшерәсең аны?

— Башка җирдән моннан киңрәк итеп су юлы ачам.

— Кайдан, Сайрес?

— Күзәтү яссылыгының читенә үк килеп җиткән ярдан.

— Анда каты гранит бит.

— Булса ни. Гранитны шартлатам, су шунда ыргылачак һәм күлнең суы кимеп, астагы тишек ачылып калачак...

— Су шарлавык булып океанга агып төшәчәк, — дип өстәп җибәрде журналист.

— Әйе, шарлавык барлыкка киләчәк! Ә без аның көчен эшкә җигәрбез. Әйдәгез тизрәк кайтыйк!

Инженер, иптәшләрен ашыктыра-ашыктыра, зур-зур атлап кайту ягына китте. Журналист Сайрес Смитның үз хыялларын эшкә ашырачагына һич тә шикләнмәсә дә, бу план артык дәрәжәдә кыю кебек тоелды. Гранит стенаны ничек ватмак кирәк? Үзләре генә ясаган әрле-бирле кораллар белән, дарысыз-нисез бу какшамас кыяны ничек урыныннан кузгатасың? Инженер Смит көченнән килмәстәй эшкә тотынырга уйламый микән?

Сайрес Смит белән Гедеон Спилет кайтып житкәндә, Герберт белән Пенкроф салдан утын бушатып яталар иде.

Пенкроф көлеп сүз кушты:

— Урман кисүчеләрнең хәзер эшләре бетә, әгәр сезгә ташчылар кирәк булса...

— Ташчылар кирәкмәс, ә химиклар булса, зыян итмәс иде.

— Утрауны шартлатмакчы булабыз,— диде журналист.

Пенкроф тынсыз калды:

— Утрауны?

— Һәрхәлдә утрауның бер өлешен! — дип дәреләде журналист.

Инженер иптәшләренә үзе ачкан серне сөйләп бирде. Аның уйлавынча, Күзәтү яссылыгы астындагы гранит стенада зурмы-кечкенәме мәгарә булырга тиеш. Сайрес Смит шунда керергә тели. Моңың өчен күл суының беразын агызып, гранит стенадагы тишекне өскә чыгарырга кирәк. Аны ничек итеп өскә чыгарырга мөмкин соң? Аны бик ансат эшләп була: бүтән жирдән кичрәк юл ачасың да күлнең суын шуннан агызасың. Аның өчен шартлагыч матдә генә кирәк. Сайрес Смит табигать хәзинәләреннән шартлагыч матдә әзерләргә исәпли.

Әйтүнең кирәге бар микән, бу планны барысы да хупладылар, аерата Пенкрофка ошады ул. Зур кыюлык бәрабәренә эшләнә торган бу эш — гранитны шартлату, шарлавык ясау — дингезченең йөгәнсез табигатеңә бик тә хуш килә иде! Инженер Смитка химик кирәк икән, ул ике дә уйламыйча химик булырга риза. Әгәрәнки биюләр өйрәтүче, хәтта әдәп кагыйдәләрен өйрәтүче бул дисә, анысына да риза мин, диде ул Набка.

Наб белән Пенкрофка иң элек дюгонь түшкәсен тунарга, бөтен маен кисеп алып, итен кара көнгә салып куярга кушылды. Алар артыгын төпченеп тормадылар, шундук күл буена юнәлделәр. Сайрес Смит кузгаткан эшкә шик белдерергә кирәк дигән уй башларына да кереп чыкмады.

Берничә минуттан Сайрес Смит, Герберт һәм Гедеон Спилет та юлга кузгалдылар. Зур гына кәрзин алып, алар елга буйлап югарыга таба, ташкүмер чыккан

жиргә киттеләр. Анда күкерт колчеданы да күп иде, ул ташкүмергә караганда соңрак дәвердә хасил булган. Сайрес Смит аның үрнәген дә алып кайткан иде. Өчәүләп алар көне буге Хәрабәгә пирит ташыдылар, кичкә берничә тонна пирит өеп куйдылар.

Икенче көнне иртән, 8 нче майда, дүшәмбе көнне, инженер тәжрибәне башлады. Пиритлы сланец нигездә углерод, кремнезем, алюминий оксиды, тимер сульфатыннан тора. Анда иң күбе тимер сульфаты. Пириттан тимер сульфатын аерып алып, тимер купоросына әверелдерергә кирәк. Ә тимер купоросыннан сульфат кислотасы табарга мөмкин. Сайрес Смит үз алдына шундый бурыч куйды.

Сульфат кислотасы бөтен дөньяда халык хужалыгында киң кулланыла; аны производства куллану күләме теләсә кайсы илдә житештерүнең үсеш дәрәжәсен билгели. Сульфат кислотасын безнең дуслар да киләчәктә шәм ясаганда, тире илөгәндә һ. б. эшләр башкарганда файдаланачаклар, ә әлегә ул инженерга бүтән максат өчен кирәк иде.

Хәрабә артындагы бер урынны тигезләп, учак урыны әзерләделәр, анда коры ботак-сатак өйделәр, аның өстенә арасында һава йөрерлек итеп тимер колчеданы кисәкләре тезделәр, иң өскә чикләвек зурлыгы итеп вакланган күкерт колчеданын сибеп чыктылар.

Учакка ут төртеп жибәрделәр, сланец кызгач, ялкынланып янып китте, чөнки аның составында углерод белән күкерт бар иде. Өскә янадан да берничә кат итеп вакланган күкерт колчеданы өстәделәр һәм әлегә зур өемне, агач күмере яндыргандагы кебек итеп, жир белән каплап чыктылар, берничә урында төнлек калдырдылар.

Аста әкренләп утын һәм минераллар янып ятарга, химик процесс барырга тиеш; колчедан башта тимер сульфатына, аннары тимер купоросына һәм шулай ук алюминий оксиды — алюминий сульфатына әверелсен өчен кимендә ун-унике көн кирәк. Тимер купоросы белән алюминий сульфаты икесе дә суда эри, ә көлгә әйләнгән кремнезем һәм углерод эреми.

Өемдә химик процесс барган арада Сайрес Смит һәм аның иптәшләре көнне бушка уздырмадылар, бүтән эшләр белән шөгыльләнделәр. Алар тырышып эшлә-

деләр дию генә аз, ничектер ашкынып, зур дәрт белән эшләделәр.

Наб белән Пенкроф дюгоньның барлык маен тунап зур чүлмәккә тутырдылар. Майдан глицерин аерып алырга кирәк иде. Моның өчен майны известь яисә сода белән эшкәртәргә кирәк. Нәтижәдә сабын хасил була һәм Сайрес Смитка кирәкле глицерин аерылып чыга. Безгә мәгълүм, утрауда известь житәрлек, әмма майны известь белән эшкәртсәң суда эреми торган файдасыз сабын хасил була, ә сода белән эшкәртсәң, суда эри торган, көнкүрештә кирәкле сабын барлыкка килә. Сайрес Смит файдалы якны күздә тотып эш йөртүче кеше буларак, майны сода белән эшкәртәргә исәпли иде. Соданы табуы әллә ни кыен түгел. Диңгез дулкыннары яр буена төрле суусемнәре: диңгез мүкләре, кремнеземлы суусемнәр, фукоидларны чыгарып ташлый. Шуларны жыеп киптерделәр дә, чокырга тутырып, яндырып жибәрделәр. Ул берничә көн янды, кызуы гаять көчле иде, хәтта көле эреде, нәтижәдә көлсу төстә тоташ масса барлыкка килде, бу — чын сода иде.

Хәзер Сайрес Смит майны сода белән эшкәртеп, глицерин аерып чыгара һәм сабын таба ала иде.

Әмма алар гына житми иде әле. Сайрес Смитка нитрат кислотасы тозы, ягъни селитра кирәк иде. Аны табу өчен поташны (карбонат тозын) нитрат кислотасы белән эшкәртәргә кирәк иде. Поташны үсемлек көленән табарга мөмкин. Ә нитрат кислотасы әлегә Сайрес Смитта юк. Кыскасы, эш килеп терәлде, бүтән бер төрле чара табарга мөмкин түгел кебек иде. Бәхеткә каршы, Сайрес Смитка табигать үзе ярдәм кулы сузды: Герберт утрауның төньягында, Франклин тавы итәгендә, табигый селитра ятмасы тапты, аны жыеп, чистартасы гына бар иде.

Бу эшләр бер атнага сузылды, тимер сульфаты тимер купоросына әверелеп өлгергәнче төгәлләнде. Утрау кешеләре утка чыдам балчык савытлар ясадылар, тимер купоросын куар өчен махсус мич салдылар. Болар һәммәсе 18 нче майга өлгерде, шул көнгә химик процесс та төгәлләнә язды. Гедеон Спилет, Наб һәм Пенкроф инженер кул астында менә дигән химикка әверелделәр. Хәер, кирәк тирәкне ега дигәндәй, кирәк өйрәтә ул.

Өемдәге колчедан янганда, химик процесслар нәтижәсендә,— тимер купоросы, алюминий сульфаты, кремнезем, күмер һәм көл аерылып чыкты. Боларның барысын да сулы зур чүлмәккә салып болгаттылар, төпкә утырганын көтеп тордылар. Сыеклык тоныклангач, аны агызып алдылар. Ул тимер купоросы белән алюминий сульфаты кушылмасы иде, ә кремнезем, көл, күмер савыт төбендә утырып калды. Сыеклыкны берәз кайнаткач, тимер купоросы кристаллары оешты, аны аерып алдылар, ә сыеклыкта алюминий купоросы гына калды.

Сайрес Смитның хәзер тимер купоросы булды, аннан сульфат кислотасы табарга кирәк иде.

Промышленностьта сульфат кислотасы табу өчен кыйммәтле жайланмалар кулланыла. Ак алтыннан ясалган савытлары, химик реакция бара торган кургаш камералары (кургаш кислотага бирешми) булган заводлар, лабораторияләр кирәк. Сайрес Смитның аңдый жайланмалары төшенә дә керми, әлбәттә. Әмма ул белә: кайбер илләрдә, мәсәлән Богемиядә, сульфат кислотасын гади ысул белән табалар, эш нәтижәсе хәтта әле яхшырак та була, кислотаның концентрациясе көчлерәк килеп чыга. Аерып әйткәндә, Нордхаузен кислотасы энә шундый гади юл белән табыла.

Сайрес Смитка сульфат кислотасын коры килеш куу юлы белән табарга туры килә: ябык савытта тимер купоросы кристалларын кыздырсаң, сульфат кислотасы пар хәлендә аерылып чыга, ә парны куертып, сыек сульфат кислотасы табыла.

Моның өчен утка чыдам балчык чүлмәкләр һәм махсус салынган мич эзер иде. 20 нче майга Сайрес Смит, тимер купоросы кристалларын кудырып һәм парны куертып, менә дигән көчле реактив табуга иреште.

Сульфат кислотасы нәрсәгә кирәк иде соң аңа? Беренче чиратта нитрат кислотасы табу өчен кирәк иде. Аны табу хәзер әллә ни кыен түгел: селитраны сульфат кислотасы белән эшкәртсән, дистилляция юлы белән нитрат кислотасын табарга мөмкин.

Ә нитрат кислотасы Сайрес Смитка нигә кирәк? Монысын әлегә иптәшләре белми иде, инженер соңгы максатын әле аларга әйтмәде.

Инженер, ниһаять, үз максатына якынлашып килә,

кайчаннан бирле күпме көч куеп эзлэгән матдәсен ул соңгы тәҗрибә вакытында табуга иреште. Кайнап торган су эченә савыт белән глицеринны куеп, берәз куерткач, нитрат кислотасы белән бергә кушты, нәтиҗәдә сары төстәге майсыман сыеклык килеп чыкты.

Сайрес Смит бу эшне Хәрабәдән шактый ерак китеп берүзе башкарды. Чөнки нитрат кислотасы белән глицеринны кушканда саксызлык күрсәтсәң, шартлавы мөмкин иде. Менә ул сары төстәге майсыман сыеклыкны иптәшләренә алып кайтты һәм ике генә сүз белән аңлатты:

— Менә нитроглицерин!

Чыннан да, ул тапкан матдә дарыга караганда ун тапкыр көчлерәк шартлый торган матдә иде, һәм ул дөньяда күпме бәхетсезлек китерде. Дөрәс, химиклар аны динамитка әверелдерү ысулын тапкач, нитроглицеринны куллану алай хәтәр булмый башлады. Әмма безнең дусларыбыз Линкольн утравында яшәгән заманда нитроглицеринны шикәргә яисә балчыкка сәңдереп, динамит ясау ысулы әле билгеле түгел иде.

Пенкроф ышаныр-ышанмас:

— Шушы сыеклык белән мондагы кыяларны җимермәкче буласызмы? — дип сорады.

— Әйе, дустым, җимермәкче буламын. Иң каты тау токымы саналган гранитка да нитроглицеринның көче җитәчәк.

— Кайчан күрә алырбыз икән без бу тамашаны, мистер Сайрес?

— Иртәгә чокыр казып, мина куйгач күрерсез.

Иртәгесен, 21 нче майда, таң атуга миначылар Грант күленә киттеләр. Күлнең океан ярына иң якын килгән култыгы янына туктадылар, ике араны фәкать биш йөз адым гына аерып тора иде. Бу турыда Күзәтү яссылыгы түбәндәрәк урнашкан, күлнең суын биек гранит яр гына тотып тора. Әгәр шушы таш койманы җимерсәң, су түбәндәге яссылыкка ябырылачак һәм аннан океанга шарлавык булып агып төшәчәк. Ниһаять, күлдәге су кимеп астагы тишек ачылып калачак. Сайрес Смитның соңгы максаты да әнә шуңа ирешү иде.

Шулай итеп утрау хужалары күлнең гранит коймасын җимерергә тиешләр. Инженер җитәкчелегендә Пенкроф, кәйлә белән ташны чокып, чокыр уярга ке-

реште. Гранитны ул күл өсте белән бер яссылыкта уя башлап, кыеклап аска төште, чокырның төбе күл суынан астарак булып, шартлау кыяны ваткач, суга киң юл ачылырга тиеш иде.

Эш озакка сузылды, инженер ун литр нитроглицерин кулланып, кыяны коточкыч көч белән шартлатырга исәпли. Пенкроф белән Наб бер-берсен алмаштыра-алмаштыра, ат кебек эшләп, сәгать дүрткә мина куя торган чокырны чокып өлгерттеләр.

Шартлагыч матдәне ничек кабызу мәсьәләсе алга килеп басты. Нитроглицеринга утны болай гына кабызсаң, ул тыныч кына янып ятачак, шартламаячак. Нитроглицеринны бәрдереп шартлатырга кирәк. Гадәттә аны шартлаучан терекөмеш тутырылган патрон белән кабызалар.

Кабызгыч патрон ясавы әллә ни кыен түгел-түгелен. Шартлаучан терекөмеше булмаса да, Сайрес кәгазь дары ише матдә куллана ала, чөнки аның нитрат кислотасы бар. Шундый дары тутырылган патронны нитроглицеринга батырып, филтәгә ут төртсәң, патрон кызып шартлаячак.

Эмма Сайрес Смит нитроглицеринның бәрелгәч шартлау үзлеген файдаланмакчы булды. Әгәр анысы барып чыкмаса, бүтән ысул табылыр.

Чыннан да, таш өстенә берничә тамчы нитроглицерин агызып, аңа чүкеч белән бәрсәң, шартлаячак, эмма шартлатучы кеше үзе дә һәлак булачак. Сайрес Смит афәттән котылу юлын уйлап тапты. Ул нитроглицерин салынган чокыр өстенә стан куйды, аңа авыр тимер кисәгә асты, тимер кисәгенә лианадан үрелгән бау бәйләде. Ул бауның урта бер жиренә күкерткә манчылган икенче бау бәйләп, аның бер очын жирдән сузды, чокырдан берничә фут читкә алып китте. Әгәр бауның очына ут төртсәң, бау буйлап үрләп барып, тимерне бәйләгән бауга житәчәк, ул бау янып, авыр тимер нитроглицерин өстенә килеп төшәчәк.

Барысын кирәгенчә урнаштыргач, инженер иптәшләренә ераккарак китәргә кушты. Чокырны тутырып нитроглицерин салды, янына таш куеп, аның өстенә дә нитроглицерин агызды, таш турысында ук тимер кисәгә асылынып тора иде.

Жирдә яткан күкертле бауның очына ут төртте дә үзе дә иптәшләре артыннан Хәрабәгә кайтып китте.

Аның исәбенчә, бау егерме биш минут янарга тиеш иде, һәм чыннан да егерме биш минуттан моңарчы күз күрмәгән, колак ишетмәгән шартлау тавышы ишетелде. Гүя утрау нигезенә хәтле дер селкенде. Янар тау аткандай, күккә таш кисәкләре очты. Хәтта Хәрабә өстендә өелеп торган ташлар да калтыранды. Шартлау булган жирдән ике миль ераклыктагы сәяхәтчеләрне һава дулкыны жиргә бәреп екты.

Барысы да тизрәк сикереп торып Хәрабәдән йөгереп чыктылар да Күзәтү яссылыгына менеп, күл буена чаптылар...

Йөгереп килеп житкәндә күлнең гранит ярында киң булып ачылган урынны күрәп өч тапкыр ура! кычкырдылар. Су ургылып, яссылык өстенә ябырылды, гранит кәрнизгә житкәч, өч йөз фут биектән диңгезгә таба сикереп ага башлады!

У н с и г е з е н ч е б ү л е к

Пенкроф хәзер шик-шөбһә дигәнне белми.— Элекке су юлы.— Жир астына юл.— Гранит стена эченә керү.— Топ юкка чыкты.— Үзәк мәгарә.— Аста кое бар.— Сер.— Кәйлә белән чокып тәрәзә ую.— Кире кайту.

Сайрес Смитның нияте тормышка ашты, ләкин, гадәтенчә, ул хисләрен тышка чыгармады. Бу могжизаи күренешкә, иренен кыскан килеш, сүзсез-нисез тынгына карап торды. Наб шатлыгыннан сикеренә, Пенкроф исә, башын чайкап:

— Вәт тамаша! Безнең инженер нинди шәп эшләр башкара! — дип сөйләнде.

Шаккатырлык хәлләр бар иде шул: шартлау күз алдына китермәслек көчле булган. Киң булып ермак ачылган, күлнең суы аннан элекке белән чагыштырганда өч тапкыр күбрәк ага, һәм тиз арада су ике футка түбән төште.

Безнең дуслар, Хәрабәгә кайтып, кәйлә, сөңге, чакмаку ише әйберләр алып, янәдән күл ярына килделәр. Топ та аларга иярде. Юлда диңгезче үзенә хәйранга калуын әйтмиңә кала алмады:

— Мистер Сайрес, иллә мәгәр шәп ширбәт ясагансыз икән сез, аның белән утрауны да күккә күтәрергә мөмкиндер.

— Дөрәс әйтәсең, Пенкроф. Утрауны да, материк-

ларны да, хэтта бөтен Жир шарын күккә очырырга була. Нитроглицерин гына житәрлек күләмдә булсын.

— Ул нитроглицеринныгызыны мылтык корырга кулланып булмасмы соң?

— Юк, Пенкроф, булмый. Нитроглицеринның шартлау көче артык зур. Безнең хәзер нитрат кислотасы, селитра һәм күмер бар, гади дары да ясый алабыз. Мылтыгыбыз гына юк, шунысы аяныч.

— Анысына гына тырышыгыз инде, мистер Сайрес,— диде Пенкроф.

Пенкроф Линкольн утравы кешеләре сүзлегеннән «булмый» дигән сүзне сызып ташлаган иде инде, күрәсең.

Күзәтү яссылыгы өсләп алар күлнең иске су юлына таба киттеләр. Хәзер ул ачылып калган булырга тиеш. Су акмагач, эченә керергә дә мөмкиндер, анда нәрсә бар икән?

Берничә минуттан сәяхәтчеләр күлнең көньяк читенә килеп, життеләр. Күз салуга, үз максатларына ирешкәнлекләрен күрделәр.

Су киткәч ачылып калган гранит ярда байтак өстә элекке су юлы каралып күренә. Яр кырые буйлап анда баруы кыен түгел. Тишекнең киңлеге егерме фут чамасы, ә биеклегә ике генә фут. Ул тротуар кырыенда яңгыр сулары аска аксын өчен калдырыла торган рәшәткәлә чокыр авызын хәтерләтә. Аннан эчкә керүе ансат түгелдер, әмма Наб белән Пенкроф кәйлә белән чабып, бер сәгать эчендә аны гәүдә сыярлык итеп киңәйттеләр.

Инженер су юлы авызына килеп, эчкә үрелеп карарды. Ул утыз-утыз биш градус авышлык белән түбәнгә таба китә, димәк аннан аска төшәргә жайлы булырга тиеш. Әгәр эчкәрерәк текәләнмәсә, диңгез ярына ук төшеп житәргә мөмкиндер. Әле, бәлкәм, эчтә шактый иркен мәгарә дә бардыр. Әгәр булса, аны торақ урынына файдаланырга мөмкин булыр.

Тизрәк су юлыннан эчкә кереп китәргә атлыгып торган диңгезче түземсезләнәп сорады:

— Йә, нишлибез, мистер Смит? Нәрсә көтеп торабыз соң без? Әнә, Топ чабып кереп китте инде! — диде.

— Керә торсын. Юлны яктыртмыйча төшүе кыен булыр. Наб, бар әле факел ясарга нарат ботаклары киесеп алып кил.

Наб белән Герберт, наратлыкка йөгереп барып, бер кочак ботак күтәреп алып килделәр. Алар сумалалы иде, чакмадан ут кабызгач, чытырдап янып киттеләр. Сәяхәтчеләр факелларны баш өстенә күтәрделәр дә күптән түгел генә күлнең артык суы аккан жиргә — караңгы жир астына — кереп киттеләр.

Юл эчкә кергән саен киңәя барды, тиздән тураеп барырга мөмкин булды. Су гасырлар буга агып, гранитны шомарткан, аяк асты тайгак, баруы хәтәр. Егылмас өчен, тауга менүче туристлар сыман бер-берсенә бау белән тагылып алдылар. Бәхеткә каршы, баскыч басмалары кебек чыгып торган ташлар очрый, алар төшүне жиңеләйтә иде. Граниттан тамчылар тамып тора, факел яктысында тамчылар алмаз чаткылар сибеп җемелдәп күзнең явын алалар. Инженер гранит стенага күпме карап барса да, бер генә ярык та, бер генә катлау булып торган урын да очратмады. Тирә-якта кап-кара, шоп-шома тоташ стена! Гранит искитмәле тыгыз һәм каты иде! Бу куыш утрау белән бергә барлыкка килгәндер, күрәсең. Су ерган гына булмаска тиеш. Дөрөсрәге гранит стенаны су алласы Нептун түгел, бәлки ут алласы Плутон үз кулы белән ясаган ахрысы. Әйләнә-тирә стенада су тигезләп өлгерә алмаган, вулкан атканнан калган эзләр әле дә күренеп тора.

Юлчылар бик әкрән баралар. Берсе-бер сөйләшми. Ихтыярсыздан дулкынлану кичерәләр. Чөнки үз гомерендә кеше аягы басмаган, диңгез белән тоташкан жир асты юлында берәр почмакта сигезаяк ише шыксыз хәшәрәт посып тормагае дип берсенен булмаса икәнчесен күңеленә килә. Шуңа күрә шомланып бик сак баралар.

Хәер, алдан Топ йөгәрә, аның сизгерлегенә ышанырга мөмкин, берәр хәвеф-хәтәр барлыгын сизсә, ул тавыш бирмичә калмаячак.

Бормалы-сырмалы юл белән йөз футлап аска төшкәч, алдан баручы Сайрес Смит туктады. Иптәшләре аның янына җыелдылар. Алда су куышы киңәеп, кечерәк кенә мөгарә хасил иткән. Аның таш түшәменнән тамчылар тамып тора. Болар ярыктан үтә торган жир асты сулары түгел, бәлки элеккедән калган тамчылар иде. Һава дымлы, әмма тынчыган-бурсыган исләр килми.

— Хөрмәтле Сайрес, менә бу мәгарә безгә торакка ярарлык бит. Тау эченә яшеренгән, тыныч, аулак. Тик монда яшәп кенә булмас,— диде Гедеон Спилет.

— Нигә? — дип сорады Пенкроф.

— Бик кысан бит, караңгы.

— Аны киңәйтеп булмас дисеңме. Стенасын тишәр-без, тыштан яктылык, һава кертербез,— диде дәртлән-гән Пенкроф. Хәзер аның өчен тормышка ашмаслык бер генә ният тә юк иде.

— Әйдәгез ары таба барып карыйк әле. Аскарак төшик, табигать безгә мәрхәмәт күрсәтмәде микән: моннан жайлырак куыш бардыр, бәлкем.

— Без әле гранит стенаның өчтән берен генә төш-тек,— диде Герберт.

— Әйе, шул чама бардыр. Без йөз фут юл үттек, тагын йөз футлап аска төшсәк, бәлки...

Наб хужасының сүзен бүлдерде.

— Эт кайда соң?

Мәгарәне әйләнәп чыксалар да Топны тапмадылар.

— Алга чапкандыр,— диде Пенкроф.

— Әйдәгез әле, тизрәк артыннан барыйк,— диде Сайрес Смит.

Алга киттеләр. Инженер борылып-сырылып кереп киткән ян юлларны да карый-карий бара. Нихәтле уралып-суралып барырга туры килсә дә, төп юнәлеш дингезгә таба илтә.

Тагын илле футлап аска төшкәч, кайдадыр түбән-нән, бик ерактан, тавыш ишетелгән кебек булды. Һәм-мәсе туктап калдылар, дикъкәт белән тыңлап тора башладылар. Тавыш таш коридордан яңгырап ишетелә иде.

— Топ өрә бит! — диде Герберт.

— Әйе шул. Котырып-котырып өрә! Тәмам ярсан. Нәрсә булды икән?

— Сөңгеләрегезне әзер тотыгыз. Әйдәгез алга! — диде Сайрес Смит.

Гедеон Спилет Пенкрофның колагына:

— Кызык булып китте әле бу! — диде. Тегесе баш какты.

Сайрес Смит һәм аның иптәшләре Топка ярдәмгә ташландылар. Этнең өрүе ачыграк ишетелә башлады. Ул ярсудан буылып-буылып өрә. Бәлкем, берәр жанвар-га тап булгандыр. Юлчылар хәвеф-хәтәрдән сакланыр-

га кирәген дә оныттылар, ашыгудан шуа-шуа төштөләр. Берничә секунд эчендә илле футлап ара уздылар.

Менә алда гажәеп матур иркен мәгарә күренде. Топ ярып өрә-өрә киң мәгарә буйлап атылып чабып йөри. Пенкроф белән Наб факеллары белән гранит стенаның барлык култык-уентыкларын яктыртып чыктылар, ә Сайрес Смит, Гедеон Спилет һәм Герберт, сөңгеләрен күтәргән килеш, теләсә нинди дошманга каршы ташланымга эзер тордылар. Эмма мәгарәнең эче буш иде. Юлчылар аның аркылысын-буен әйләнеп чыксаң да, тере жан иясе тапмадылар. Ә Топ буыла-буыла һаман өрә. Аны яхшылык белән дә, яманлык белән дә туктатырлык түгел иде.

— Кайдадыр шушы тирәдә яқында гына суның диңгезгә агып төшә торган берәр юлы бар ахрысы,— диде инженер.

— Топ, эзлә әле, эзлә! — дип кушты Сайрес Смит.

Эт мәгарәнең аргы башына ташланды һәм тагын да ярысбрак өрәргә тотынды.

Утрау хужалары аның янына атылып килделәр һәм факел яктысында гранит идәндә каралып торган зур гына чокыр авызы күрделәр. Таш мәгарә эченнән агып килгән су шунда агып төшә торган булган, күрәсәң. Ул моңарчы килгән авыш коридорга охшамаган, туптуры аска юнәлгән кое рәвешендә иде, анда төшәргә мөмкин түгел иде.

Факелларны кое эченә сузып карасалар да, бернәрсә күрмәделәр. Сайрес Смит янып торган бер ботакны кое авызына ташлады. Кызу төшкәнгә, ялкын гөлт итеп кабынып, кое эчен яктыртты, эмма юлчылар анда шикле нәрсә күрмәделәр. Бераздан ботак суга төшеп җитте ахрысы, ялкын җилпенеп сүнде.

Ботакның ничә секунд төшкәнәнә карап, Сайрес Смит коеның тирәнлеген исәпләп чыгарды, кое чама белән туксан фут чамасы тирәнлектә иде.

Димәк, гранит мәгарәнең идәне диңгез өсте тигезлегеннән туксан фут югары булып чыга.

— Менә монысы безгә торака ярарлык,— диде Сайрес Смит.

— Монда ниндидер жанвар яшәгән түгелме соң? — диде Гедеон Спилет.

— Яшәсә ни. Мәгарәнең элекке хужасы — амфибияме

яисә бүтән берәр жанвармы — үзе коедан чыгып качкан, оясын безгә калдырган, — диде инженер.

— Шулай да чирек сәгать элек Топ урынында булыр идем мин... Буыла-буыла юкка өрмәде инде ул! — диде диңгезче.

Сайрес Смит этенә карады, әгәр иптәшләреннән берәрсә аның янында якынрак торган булса, аның пышылдап кына этенә:

— Әйе, Топ без белмәгән күп нәрсәләрне белә, минемчә! — дигәнән ишетер иде.

Яңа табылган мәгарә бар яктан да жайлы иде. Язмыш аларга яхшы бүләк әзерләгән, хәер, житәкчеләренә сизгерлегә, күрәзәчелегә булмаса, моны табарлар иде микән!..

Мәгарә бик иркен. Факел яктысында аның бөтен зурлыгын күреп бетерерлек түгел иде. Кирпеч белән бүлеп, монда берничә бүлмә ясарга мөмкин. Урын күп. Су бүтән моннан акмаячак. Менә дигән йорт булачак әле бу.

Тик бер четерекле ягы бар: мәгарәнең эчен ничек итеп яктыртырга, аннары уңайлырак жирдән керү юлын ничек ясарга икән? Өстән тишеп булмый, өстә бик калын гөмбәз ята. Әгәр диңгезгә караган якка тәрәзә уйсаң ничек булыр икән? Жир асты юлыннан төшкәндә Сайрес Смит күпме чамасы авышлык белән төшкәнлекләрен дә искәреп барды, анычча диңгезгә караган стена әллә ни калын калмаска тиеш. Әгәр тәрәзә уеп булса, димәк ишек тә уярга мөмкин һәм аннан баскыч төшерәсең дә, шуннан кереп-чыгып йөрисең. Әллә кайдан ерактан әйләнеп йөргәнче ансат була.

Инженер башына килгән фикерләрен иптәшләренә дә сөйләп бирде.

— Әйдәгез соң, эшкә тотынабыз, — диде Пенкроф. — Кәйлә бар. Тәрәзәне бик тиз уябыз аны, бер дә хафаланмагыз. Кайдан уярга кирәк дисез?

Инженер стенадагы тирән булып чокрыаеп кергән урынны күрсәтте:

— Менә моннан уярыбыз, — диде ул. Бу төштә стена юка булырга тиеш дип уйлады.

Пенкроф факел яктысында дөртләнеп стенаны чокрыга да кереште. Кәйлә астыннан очкыннар чәчрәде, тирә-якка гранит кыйпылчыклары сибелде. Ярты сәгать

тән аны Наб алмаштырды, ә Набтан соң кәйләне Гедеон Спилет кулына алды.

Ике сәгать бue чокыйлар инде, гранитның әле һаман тишелеп чыгарга исәбе күренми. Стенаны тишеп булмас ахрысы дип өмет өзгәндә, кинәт Гедеон Спилет кәйлә белән каты гына итеп суккан иде, стена тишелеп тә чыкты, кәйләсе аска төшеп тә китте.

— Ура! Ура! Тагын бер тапкыр ура! — дип кычкырды Пенкроф.

Стенаның калынлыгы өч футтан артык түгел икән. Сайрес Смит туксан фут биеклектә тишелгән тәрәздән тышка карады. Алда комлы яр бue сузылган. Котылу утравы күренә. Иксез-чиксез океан киньеге жәелеп ята.

Тәрәзә шактый иркен уелган, тыштан мул яктылык бәрәп керде һәм утрау хужалары алдында могжизаи күренеш ачылды.

Сул якта мәгарәнең биеклеген утыз футтан артмас, киньеге дә шул чама булыр, ә озынлыгы йөз футлап бардыр; ә аның каравы уң якта искиткеч иркен; туксан фут биеклектәге түшәм гөмбәз рәвешендә түгәрәкләнәп килә. Әле тегеннән, әле моннан өскә таба гранит баганалар менәп китә, алар гүя гөмбәзгә терәп торалар. Стена буйларында да юан-юан баганалар утырып тора, алар бер-берсә белән ярымтүгәрәк кашагалар белән тоташкан, кайберсә арасында куыш аркалар сузылган, аларга күпертеп эшләнгән, уеп ясалган бизәкләр төшкән. Арада Византия, Рим, Готика архитектурасына хас бизәкләрне күреп хәйран тамаша булырлык иде. Мәгарә оста архитектор төзегән патша сарайларын хәтерләтә. Ә бит гранит стена эчендәге бу сәнгать Альгамбрасын табигать үзе ижәт иткән.

— Утрау хужалары сокланудан телсез калдылар. Ни-чек таң калмассың бу тамашага! Тар, кысан куыш табарга өметләнгән бичаралар каршысында гүзәллеген белән күз явын алырлык мәһабәт таш пулат пәйда булды. Наб чиркәү эченә кергәндәй үзе дә сизмичә баш киemen салды.

Бер минут тынлыктан соң ура кычкырып жибәрделәр. Алкыш тавышлары биек гөмбәздә яңгырап, әллә кайларга ук китеп таралды.

— Ах, дусларым! Менә күрерсез, тәрәзәләр уярбыз да гранит мәгарә эче яп-якты булыр. Сул якта бүлмә-

ләр ясарбыз, складлар, мастерскойлар төзөрбез, ә менә бу иркен якта музей булыр, эш бүлмәсе булыр,— диде Сайрес Смит.

— Бу мәгарәгә нинди исем кушабыз? — дип сорады Герберт.

— Гранит сарай дип атарбыз без аны,— диде Сайрес Смит. Иптәшләре янә ура кычкырдылар, янә алкышладылар.

Факеллар янып бетеп килә иде инде. Ә жир өстенә чыгу өчен килгән юлдан озак кайтасы бар. Мәгарәненң эчен иртәгә рәтләргә булдылар һәм сәяхәтчеләр кайту ягына борылдылар.

Китәр алдыннан Сайрес Смит, иелеп, кое эченә тагын бер тапкыр карап алды. Сагаеп тыңлап торды. Кап-кара кое авызында ник шылт иткән тавыш ишетелсен, ник бер дулкын чайпалсын. Һич югы су чупылдаган тавыш ишетелергә тиеш иде бит инде. Тагын коега янган ботак ташлап карады. Берничә мизгелгә кое яктырып китсә дә, баягы кебек үк, шикләнердәй нәрсә күренмәде. Бая жир асты суы кинәт кимегәндә берәр диңгез аждаһасы корыда калган булса да, кое аша күптән диңгезгә чыгып сызгандыр инде.

Сайрес Смит күзен коега төбәп, дикъкаты белән тыңланып, әле шактый басып торды.

Диңгезче аның янына килде дә иценә кулы белән кагылды:

— Мистер Смит...

Инженер йокыдан уянып киткәндәй булды:

— Нәрсә, дустым?

— Факеллар сүнөп китмәгәе дим...

— Әйдәгез, кайтыйк,— диде Сайрес Смит.

Сәяхәтчеләр мәгарәдән чыгып, караңгы су юлы буйлап өскә таба менә башладылар. Топ бу юлы артка чыкты, аның әледән-әле ырылдап куюы сагайта иде. Менүе шактый кыен булды. Өстәге кечерәк куышка житкәч, берничә минут туктап ял иттеләр. Бу мәгарә — озын гранит баскыч урталыгында ял итү өчен махсус калдырылган мәйдан кебек иде. Берәз хәл алгач, янәдән югарыга таба үрмәләделәр.

Озакламый саф һава кәргәне сизелә башлады. Стенада тамчылар инде кипкән. Факелларның ялкыны тоныкланды. Набның факелы соңгы тапкыр жилпенеп

алды да сүнде. Ашыгырга кирәк иде, югыйсә дөм-караңгыда калачаклар.

Юлчылар кызурак атлый төштеләр. Көндөзгә сәгать дүртлөрдә Пенкрофның соңгы факелы да сүнөп китте. Шунда инде Смит һәм аның иптәшләре жир өстенә килеп тә чыктылар.

У н т у г ы з ы н ч ы б ү л е к

Сайрес Смитның планы.— Гранит сарайның алгы яктан күренеше.— Баудан үрелгән баскыч.— Пенкроф хыяллана.— Хуш исле үләннәр.— Куян бакчасы.— Яңа торакка су үткәрү.— Гранит сарайның тәрәзәсеннән диңгез күренеше.

Иртәгесен, 22 нче майда, утрау хужалары яңа торакның эчен рәтләргә керештеләр. Аларның Хәрабәдән тизрәк күчәселәре килә иде. Гранит кыя куенындагы иркен, коры сарай салкын жайсыз Хәрабә белән чагыштырырлык та түгел. Бирегә коеп яуган яңгырлар да үтмәячәк, диңгез дулкыннары да килеп житмәячәк. Алай да Сайрес Смит Хәрабәне бөтенләй ташлау ягында түгел, ул анда мастерской ясамакчы була.

Сайрес Смит, Гранит сарайның алгы ягы кая карганын белергә теләп, яр буйлап гранит стенаның итәгенә таба китте. Кичә журналистның кулыннан төшөп киткән кәйләне тапса, шуның турысыннан стенадагы тишек күренәчәк.

Гедеон Спилет кәйләне тиз тапты. Кәйлә комга кадалган, нәкъ шул турыда сиксән фут өстә тәрәзә күренеп тора. Кыя күгәрченнәре инде анда очып кереп йөреләр, гүя Гранит сарайны сәяхәтчеләр махсус алар өчен тапканнар диярсең.

Инженер мәгарәнен сул канатына берничә зур бүлмә ясарга планлаштырды. Стенага биш тәрәзә, бер ишек уярга кирәк булыр. Нәкъ биш тәрәзә булачак! Анысы Пенкрофка аеруча ошады. Тик ишекне генә артыкка саный иде ул. Элекке су юлы бар бит. Табигать алар өчен махсус баскыч ясаган, аннан чыгып-кереп йөрүе ансат.

— Дустым, син ансат кереп-чыгып йөргән жирдән бүтәннәр дә ансат бәрәп керә алмас дисеңме? Мин әле, киресенчә, аны бөтенләй бикләргә исәплим. Күзгә ча-

лынмасын өчен хэтта шарлавыкка буа корып, күл суын
янэдэн бераз күтәрергә әйтәм.

— Ә үзебез ничек кереп йөрербез? — диде диңгезче.

— Тышкы яктагы баскычтан менеп йөрербез. Баудан баскыч үреп, стенадагы ишектән түбәнгә төшерербез, үзебез менгәч, баскычны эчкә күтәреп алып куябыз. Шул чакта безнең торака бер генә жан иясе дә бәреп керә алмас, — диде Сайрес Смит.

— Нигә шул хәтле яшеренергә жыенасыз соң сез? Монда ерткыч жанварлар күренми бит. Утрауда кыргыйлар да яшәми.

— Сез юк дип кистереп әйтә аласызмы соң, Пенкроф? — диде Сайрес Смит диңгезчегә туры карап.

— Ничек дияргә... Утрауның барлык почмагын әйләненп чыкмый торып, кистереп әйтүе кыен инде анысы, — диде диңгезче.

— Шулай шул менә, кистереп әйтүе кыен. Без утрауның бик аз өлешен беләбез әле. Үзебездә дошманнар булмаса да, читтән чакырылмаган кунаклар килеп чыкмас дисеңме. Тын океанның бу киңлекләрендә төрле хәлләр була, яман хәбәрләр күп йөри. Хәвефхәтәрдән саклануыбыз, алдан саклык чаралары күрәторуыбыз зыянга булмас.

Сайрес Смитның кисәтүе юкка түгел, дәлилләре төпле иде, Пенкроф шуңа күрә аның әмерен карышмыйча үтәргә әзерләнде.

Кыскасы, тора торган бүлмәләргә Гранит сарайның алгы ягыннан биш тәрәзә, бер ишек уярга булдылар, ә зал хезмәтен үтәячәк мәһабәт мөһарәгә мул яктылык түгәрәк тәрәзәдән төшәчәк. Гранит сарайның тәрәзәләре көнчыгышка карый, иртән чыккан кояшның назлы нурлары беренче булып аларга төшәчәк. Яңа торака гранит стенаның Рәхмәт елгасы тамагыннан алып Хәрабәгә кадәрге өлешенең нәкъ урталыгына урнашкан. Рәхимсез норд-ост жыллареннан яңа торакны Рәхмәт елгасы турысындагы чыгып торган маңгай каплай. Тисә дә ачы жылларнең итәге генә тияр. Шулай да тәрәзәләргә рамнар өлгергәнче, инженер ишек-тәрәзә уемнарын капкач белән каплап торырбыз диде. Капкачлар жыл-яңгырдан саклау белән бергә ят күзләрдән яшеренү өчен дә уңайлы.

Хәер, ул тишекларне башта уясы бар иде әле. Кәйлә-лом белән тишәргә керешсәң, озакка китәчәк. Үзегезгә мәгълүм, Сайрес Смит тәвәккәл кеше. Аның берәз нитроглицеринны калган иде. Бу шартлагыч матдә биредә дә ярап куйды. Инженер аны кулланып, үзе теләгән жирләргә тишеклар уйды. Кәйлә-лом белән аларның кырыйларын тигезләделәр, кирпич белән ныгыттылар. Кояш нурлары хәзер Гранит сарайның иң ерак почмакларына хәтле үтеп керә, зиннәтле мәгарә эче ялт итеп яктырып китте.

Сайрес Смит квартираны, тәрәзәләре дингезгә чыга торган итеп, биш бүлмәгә бүләргә исәпләде: башта алгы бүлмә, анда ишек булачак, аннары киңлегә утыз футлы кухня, кырык футлы аш бүлмәсе, чама белән шул ук зурлыкта йокы бүлмәсе, һәм, ниһаять, Пенкрофның теләгән искә алып, зур залга керер алдыннан дуслар жыелып утыра торган бүлмә ясарлар. Бүлмәләр рәттән тезелеп бара, алар артында коридор сузыла, әле аннан соң да эш кораллары, азык-төлек һәм башка кирәк-яраклар саклар өчен озын складка урын кала. Утраудагы үсемлекләр һәм хайваннар дөньясы бүлмә иткән барлык хәзинәне шунда саклап булачак. Складта урын житәрлек: идәнгә тезеп салырга да, элөп куярга да мөмкин. Шуның өстенә, әле су юлының яртылыгындагы кечкенә мәгарәне амбар итеп файдаланырга мөмкин.

Кыскасы, план әзер, аны тизрәк гамәлгә ашырырга кирәк иде. Миначылар янәдән кирпиччеләргә әверелделәр; ясаган кирпичләрен Гранит сарай төбенә носилка белән ташып өеп куйдылар.

Сайрес Смит һәм аның иптәшләре мәгарәгә әле һаман элеккеге су юлыннан кереп-чыгып йөриләр. Аннан юл бик урау, вакыт күп китә, бик арыта. Башта гранит стенаның көньяк башын елганың сул ярыннан әйләнеп узарга туры килә, аннан Күзәтү яссылыгына менәсен, һәм жир асты юлы белән ике йөз фут аска төшәсен, ә чыкканда янә шул ук юлдан кайтасың. Кыскасы, бу юл бик уңайсыз иде. Озакка сузуның мәгънәсе юк, баудан тизрәк баскыч үрергә кирәк, диде Сайрес Смит. Үзләре менгәч, бау баскычны өскә тартып алып куярлар, кемдер керер дип шик калмас.

Баскыч үрү өчен бик таза бау кирәк иде. Үсемлек сүсеннән әйләнмәле агач тәгәрмәч ярдәмендә бик нык

итеп бау иштеләр. Ул хэтта юан арканнан да тазарак булып чыкты... Аратааларын Пенкроф кызыл эрбет агачыннан эшләде, алар жиңел дә, бик чыдам да иде.

Үсемлек сүсеннән ярдәмче баулар да иштеләр һәм ишек янына чыгыр сыман нәрсә ясап куйдылар. Гәрчә артык тупас килеп чыкса да, бу жайланма эшне бик жиңеләйтте, төзү материалларын чыгыр ярдәмендә өскә күтәртеп, мәгарә эчендә эшне башлап жибәрделәр. Күп итеп известь ташып куйдылар, әрдәнәгә өелгән кирпич аста тезелеп тора, рәхим ит, кирәгенчә файдалан... Төзүчеләр башта агач белән бүлмәләрне бүлеп чыктылар, тиздән «фатир»ның бүлмәләре, склад эзер булды.

Сайрес Смит житәкчелегендә эш бик жәһәт бара; ул үзе кулына балта тотып агач эшен дә эшли, кирпичне дә оста тезә. Инженер Смит белмәгән эш гомумән юк бугай, ул тырыш, зирәк, иптәшләренә һәрвакыт үзе башлап үрнәк күрсәтә. Бердәм эшләгәч, эш тиз үрчи, дөртләнәп эшлиләр, күңелләре күтәренке. Пенкроф әле бау ишә, әле агач юна, әле кирпич тезә, көлдәрә-көлдәрә иптәшләренә эчләрен катырып бетерә. Ул Сайрес Смитның талантына сокланып туя алмый, инженерның кулыннан килмәгән эш юк дип гел генә мактап тора. Сайрес Смит гомумән бер генә авырлыктан да куркып калмаячак, утрау кешеләре киләчәктә кыенлык-юклык күрмәячәкләр. Ул тузган өс-башларын, аяк киёмнәрен яңарту, озын кышкы кичләрдә бүлмәләрне яктырту, утраудагы табигый байлыктардан файдалану, кыргый үсемлекләрне культуралаштыру һәм башка, һәм башка бик күп эшләргә жайга салачак. Утраудагы табигый байлыктарны ташу өчен киләчәктә каналлар төзерләр, таш чыгарырлар, шахталар казырлар, төрле промышленность товарлары эшли торган машиналар ясарлар, утрауның төрле якларына тимер юл челтәре сузарлар. Пенкроф әнә нәрсәләр турында хыяллана.

Инженер Пенкрофның хәттин ашкан хыялларыннан көлми, аның күтәренке рухын төшерәсе килми. Ул белә: кешене ышаныч белән яшәтергә кирәк. Пенкроф хыялланганда ул гел елмаеп тора. Үзенә югыйсә киләчәк турында уйларга керешсә, күңеленә шик үрмәли, тик моны иптәшләренә сиздерергә генә теләми. Шикләнәргә сәбәбе бар шул: Тын океанның бу тирәләрен-

нән диңгез юллары бик ерак, бу якларга бер генә корабның да гомергә дә килеп чыкмавы мөмкин. Ә үзләре ясаган әрле-бирле көймә белән жир читенә чыгып китү — хәтәр булудан да бигрәк, башсызлык булыр иде.

Эмма, Пенкроф әйтмешли, Линкольн утравы кешеләре һәртөрле Робинзоннарга караганда йөз тапкыр өстенрәк. Алар белемгә ия, ә белемгә ия кеше һәр жирдә жиңеп чыга; бүтәннәр үлемгә дучар булган очракта да ул исән калачак.

Торак төзелешендә Герберт үзен бигрәк тә әйбәт яктан күрсәтте. Зирәкlege, булганлыгы аркасында ул теләсә нинди эшкә тиз төшенеп ала, жиренә житкереп эшли. Сайрес Смит аны бик якын итә башлады, Герберт та инженерны бик ярата. Пенкроф аларның аерылмас дуслыкларын күрсә дә, көнләшә белми.

Наб һаман элеккечә, тугрылыгы, үз-үзен аямавы, тырышлыгы, кыюлыгы белән һәркемгә үрнәк, гомергә шулай булып калачак. Хужасына ул бүтәннәргә караганда да артыграк ышанадыр, эмма Пенкроф кебек аны кычкырып әйтми. Пенкроф соклануын яшерә алмыйча мактау сүзләрен сипкәндә, ул: «Һе, бүтәнчә булуы мөмкин дә түгел!» дигәндәй, мыек астыннан гына көлемсерәп тора... Алар Пенкроф белән дуслаштылар, бер-берсенә син дип кенә дәшешәләр.

Гедеон Спилет та эшләгәндә бүтәннәрдән калышмады, уңганлыгын да әйтмичә мөмкин түгел, Пенкрофны үтә дә гажәпләндереп, «гәзитче» башы белән телгә генә түгел, эшкә дә оста икәнлеген исбатлады.

Егерме сигезенче майга, ниһаять, сиксән фут озынлыгы баскыч эзер булды, кимендә аңа йөзләп арата куйдылар. Бәхеткә каршы, гранит стенаның кырык фут биектә чыгып торганрак урыны бар иде, шуны кәйлә белән тигезләп, мәйдан итеп киңәйттеләр һәм баскычны икегә бүлеп, шунда беркеттеләр. Кирәк вакытта баскычны өскә тартып алырлык итеп эшләделәр. Баскыч икегә бүленгәч, анда менүе жиңеләште. Хәер, утрау хужаларының вакытын һәм көчен саклар өчен, Сайрес Смит киләчәктә гидравлик күтәрткеч эшләргә исәпли иде.

Алар баскычтан тиз менеп-төшөп йөрергә өйрәнделәр. Житез, булдыклы иптәшләренә Пенкроф үз тәжрибәсеннән сабак бирде, ул диңгездә йөзгәндә корабль

жилкәннәрен жыярга вантларга, реяларга менеп өй-рәнгән.

Ул әле хәтта Топны да бау баскычтан йөрергә өйрәтте. Бичара мәхлук циркта һөнәр күрсәтергә туманган булса да, ахырында баскыч буйлап үрмәләргә өйрәнде. Озакламый Топ цирк этләре кебек баскычның иң өске басмаларына хәтле хәйран оста менә башлады. Диңгезче укучысының уңганлыгына горурлангандырмы-юкмы, әйтүе кыен, һәрхәлдә баскычтан менгәндә еш кына Топны жылкәсенә атландыра торган иде, тегесенә дә бу хәлгә каршылык күрсәтер исәбе сизелми иде.

Әйтергә кирәк, эшне бик кызу тоттылар, чөнки салкыннар килеп житкән. Ул арада кышка азык-төлек тупларга кирәк булды. Журналист белән Герберт һәр көнне берничә сәгать ауда йөриләр, Гранит сарайны киек белән тәмин итүчеләргә әверелделәр. Аларга әлегә Рәхмәт елгасының сулъяк ярында Жакамар урманында гына йөрергә туры килә, елганың уңъяк ярына чыгарга күпер юк, көймә ясарга да өлгермәделәр әле. Очсыз-кырыйсыз Ерак Көнбатыш урманнарына әлегә аларның кулы тигәнә юк. Ул урманнарны киләчәктә, язын көннәр жылынгач, жентекләп өйрәнергә калдырдылар. Жакамар урманында да киек житәрлек: көнгерәләрне, кабан дуңгызларын жаның күпме тели, шул хәтле аула. Сөңге, жәя-ук белән коралланган аучыларыбыз үзләренә оста сунарчы икәнлекләрен эш белән расладылар. Шунның өстенә Герберт Рәхмәт елгасы тугаеннан берәз көнъяк-көнбатышкарак киткәч куяннар өчен табигать үстергән бакчага тап булды: куяннар үз өннәрен тал куаклары, хуш исле үләннәр үскән шушындый дымлы болынга ясыйлар. Тирә-якта үсеп утырган ак әнис, сазанак, рәйхан гөле, чабыр үләннәрен куяннар яратып ашыйлар.

Хуш исле аланны күргәч, журналист, мондый тәмле ризык мул жирдә куяннарның булмавы мөмкин түгел диде. Аучылар табигый куян болынын бик дикъкәт белән тикшереп чыксалар да, әлегә файдалы үләннәрдән гайре нәрсә тапмадылар. Файдалы үләннәр табигать сөюче егетнең игътибарын жәлеп итмичә калмады... Герберт рәйхан гөле, бәбрия, йонлы көпшә һәм башка дару үләннәрен бер кочак итеп жыйды. Бу үләннәр кайсы үпкә авыруыннан, кайсы бизгәктән, кайсы йөрәк кысудан, кайсы ревматизмнан файдалы иде. Пенкроф

Гербертның бер кочак үлән күтәргәнән күргәч, бу «печән» нәрсәмә хажәт соң, нигә жыйдың аларны дип гажәпләнде.

— Печән түгел, дару үләннәре бу. Авырсак, дәваланырга кирәк булыр.

— Нигә авырыйк ди без. Утрауда доктор юк ла,— диде Пенкроф ихлас күңелдән.

Рас сүзгә жавап юк диләр диюен, эмма мул итеп үлән уңышы күтәреп кайткан Гербертны Гранит сарайдагы иптәшләре хуплап каршы алдылар. Дару үләннәреннән тыш Герберт Төньяк Америкада «освей чәе» дип йөртелә торган үлән дә алып кайткан иде. Бу файдалы үсемлекне чәй итеп эчәргә булдылар.

Байтак эзли торгач, ул көнне безнең аучылар куян эзенә тәки төштеләр. Бер аланга килеп чыксалар, исләре китте: куяннар өн казып жирне илэк кебек тишкәләп бетергәннәр.

Моңы күргәч, Герберт шаккатты:

— Кара әле, куян өннәре! — дип кычкырып жи-
бәрде.

— Әйе шул,— диде журналист.

— Хужалары өйдә микән соң?

— Анысы әлегә сер.

Ә сер дигәнән озак көтәсе дә булмады: куянга охшаган вак кына жәнлекләр күз ачып йомганчы як-якка сибелеп качып беттеләр. Алар шул хәтле тиз чабалар иде ки, Топ ичмасам берсен генә дә эләктерә алмый калды. Ә Гедеон Спилет биш-алты куян тотмыйча барыбер китәргә исәпләмәде. Киләчәктә ул куян үрчәтергә тели иде. Өн авызына элмәк куйсаң, тотуы ансат буласы иде дә, тик элмәк ясарлык әйберсе табылмады. Теләсәләр-теләмәсәләр дә куян өннәрен таяк белән актарып йөрергә мәжбүр булдылар.

Бер сәгатькә якын түзем рәвештә куян өннәрен актарып, ниһаять, аучылар дүрт куян эләктерделәр. Европадагы кыр куяннарына бик охшаган «Америка куяннары» иде болар.

Гранит сарайга алып кайтып, кичкә куян кыздырдылар. Куян ите тәмле, киләчәктә куян бакчасы утрау кешеләрен ит белән тәмин итү өчен шәп чыганак булды.

Утыз беренче майга бүлмәләр бүленеп бетте, эчен жиһазлысы гына калды. Ә жиһазларны кышкы ямь-

сез көннөрдө ясарбыз дип исәпләделәр. Кухняга мич чыгардылар. Өйрәнчек миччеләргә моржасын ясаганда шактый азапланырга туры килде. Сайрес Смит чүлмәк ясарга кирәк тапты, тик аны гөмбәз аша өскә чыгарып булмый, өстә бик калын катлау гранит ята; кухня тәрәзәсе өстенә тишек тиштеләр дә, тимер мичнеке кебек итеп, кыеклап моржаны шунда таба суздылар. Көнчыгыштан көчлө җил иссә, төтенне кире кайтарып инде кайтаруын, тик көнчыгыштан җил сирәк исә һәм төп пешекче Набның андый гына вак-төяккә әллә ни исә китмәде. Фатирның төп эшләре беткәч тә, Сайрес Смит бүтән мәшәкәт тапты. Күл ягынан керү юлын томаларга кирәк иде. Тишек турысына зур ташлар тәгәрәтеп китерделәр, аларны чокыр авызына тутырдылар һәм цемент белән катырып куйдылар. Сайрес Смит күлне хәзер үк бууны, суын өскә күтәрүне, тишекне күмдерүне кирәк тапмады. Таш араларына куаклар, үләннәр утыртып куйды да шуның белән чикләнде. Язын алар тамыр җәеп, үсеп китәчәк, монда кайчандыр су юлы булганлыгы да беленмәячәк.

Гранит сарайга су кертү өчен элекке су юлының кирәге дә чыкты әле. Сайрес Смит күл суынан берәз астанрак кечерәк кенә тишек тиште, шуннан элекке юл буйлап тар гына булып чиста су агып керде. Гранит сарай хужаларына эчәргә су булды, аннан көнгә егерме биш, утыз галлон¹ су агып ята иде.

Барлык эшләр беткәндә генә ямьсез көннәр башланды. Тәрәзәләргә авыр калын капкачлар белән томанлап куйдылар. Шик юк ки, киләчәктә Сайрес Смит пыяла ясар, хәзергә шуңа риза булырга туры килә.

Гедеон Спилет гранит стенаның чыгып торган кәрнизләренә тәрәзә тирәли матур итеп үрмәле гөлләр, лианалар, чәчәкләр утыртты.

Гранит сарай хужаларының, ниһаять, ышанычлы, уңайлы һәм таза торакалары булды. Алар торып-торып куаналар иде. Күпме көч түгүләре бушка китмәде! Тәрәзәдән иксез-чиксез океан киңлекләре күренә, төньякта Тырнак борыны сузылган. Әнә Берләшү бухтасы күзгә куандырып ялтырап ята. Тырышып эшләүнең нәтижәсе дә куанычлы шул: дусларыбыз үз хезмәтлә-

¹ Г а л л о н — сыеклыкны үлчәү берәмлеге, 4,5 литрга тигез.

реннән бик канәгать иделәр. Пенкроф яңа торакны мактап бетерә алмый: «Алтынчы катта бик тә уңайлы шәп фатирыбыз бар», дип кенә жибәрә.

Егерменче бүлек

Яңгырлы көннәр.—Өскә жылы киём кирәк.—Тюлень аулау.—Шәм ясау.—Гранит сарайның эчен җиһазлау.—Ике күпер төзү.—Устрица комлыгына сәяхәт.—Герберт кесәсеннән табылган орлык.

Июнь аенда кыш керде — Төнъяк ярымшарда бу декабрь аена туры килә иде. Тышта үзәккә үтә торган салкын яңгырлар ява, бер туктамый ачы җил сызгыра. Гранит сарайда яшәүчеләр мондый эт үлеме көннәрдә яңа торакның уңайлыгын үз күзләре белән күреп тагын бер тапкыр куаныштылар. Элекке торакларында мондый салкынга түзә алмаслар иде. Океан ягыннан көчле җил иссә, Хәрабәгә дулкын бәрәп кереп, каза ясавы да ихтимал. Андый афәттән Хәрабәдәге тимерче күреген һәм тимер эретү мичен саклау өчен Сайрес Смит кайбер чаралар күрде.

Июнь аенда төрле эшләргә карау белән бергә ауга йөрүдән, балык тотудан да туктамадылар, Гранит сарайның чоланына азык-төлек өстәләр торды. Пенкроф буш вакыты булуга киек тоту өчен тозак эшләргә исәпләп куйды. Әлегә үсемлек сүсеннән элмәкләр ясадылар, һәр көн Гранит сарайга күпләп куян ите кайта тора иде, Набның тын алырга да вакыты юк,— итне тозлый, ыслай, кара көнгә салып куя.

Өс-башны яңарту турында да уйларга күптән вакыт иде дә, әлегә анысы кала килә. Өсләрендә әле һаман илләреннән килгән киём. Киёмнәре жылы, таза, шәп тукуымадан тегелгән булса да, гел чистартып карап кына торсалар да, инде тузып килә, алмаштырырга кирәк. Кыш салкын килсә, бу киём белән кышлап чыга алмаслар.

Ләкин Сайрес Смитта әлегә киём кайгысы түгел, башка мәшәкәтләрдән арына алмый: бар вакыты торакны уңайлауга, азык-төлек ягын кайгыртуга китә. Салкыннар килеп җиткән инде, ә киём мәсьәләсә хәл ителмәгән килеш калды. Нишләмәк кирәк, язмышка сукранудан файда юк. Беренче кышны туңарга туры

килер. Э яз житкәч, теге чакта Франклин тавында күргән тау тәкәләрен аулап, йоннарын кыркырлар, Сайрес Смит кәжә йоныннан жылы, чыдам тукума эшләү ысулын уйлап табар.

— Хәерле булсын, кышны Гранит сарайда кечкенә мич каршысында утырып чыгарбыз. Утын күп, ягарбыз да ягарбыз,— диде Пенкроф.

— Линкольн утравы түбән кинлектә, кыш ул хәтле салкын булмас әле,— диде Гедеон Спилет.— Хәтерем ялгышмаса, Төньяк ярымшарның утыз бишенче параллелендә Испания урнашкан, Сайрес, шулаймы?

— Бик дөрес. Эмма Испаниядә дә чыдап булмаслык салкын кышлар булгалый, кар ява, боз ката! Линкольн утравында да кыш аяп тормас. Хәер, ни дисәң дә, без утрауда бит, ә утрауда кыш жылырак булырга тиеш.

— Нигә, мистер Сайрес? — дип сорады Герберт.

— Жәй көнендә диңгез кояш нурларын үзенә жыеп кала, жылысын озак саклай. Кыш көне исә жылысын һавага биреп тора. Шуңа күрә диңгез, океан яр буйларында, материкка караганда, уртача температура жәй көне түбән, ә кыш көне югарырак.

— Ярар, күрербез әле,— диде Пенкроф.— Салкын булса ни, булмаса ни, әллә ни ис китми. Менә көн кыскалды, төн озынайды, шунысы борчу, нишләребез, өебезне ничек яктыртырбыз, шул мәсьәләне сөйләшергә кирәк.

— Тапкансың ис китәр нәрсә, аннан да ансат эш юк,— диде Сайрес Смит.

— Сөйләшүе ансат ла ул.

— Эшләве дә ансат.

— Ансат булса, кайчан эшлибез соң?

— Иртәгә. Тюленьгә ауга барырбыз да...

— Май шәме ясыйбызмыни?

— Юк, Пенкроф, стеарин шәме ясыйбыз.

Инженер чыннан да стеарин шәме ясарга ниятли иде. Аларның известе бар, сульфат кислотасы бар. Кытылу утравына ияләшкән тюленьнәрне аулап, маеннан бөтен мөгарәне тутырырлык шәм ясарга мөмкин.

Якшәмбе көн житте. Бүген троица бәйрәме иде. Шуңа күрә эшләмәскә, ял итәргә булдылар. Алар язмышны каргамыйлар хәзер. Һәлакәт аркасында кешесез буш утрауга килеп төшкән мескен бәндәләр итеп сизмиләр үзләрен. Шөкер итеп яшиләр.

Иртәгесен, 5 июньдә, жыйнаулашып Котылу утравына барырга булдылар. Көн тымызык. Утрауга чыгу өчен суның кимегәнән көтәргә кирәк. Тизрәк көймә ясарга иде. Ул чагында утрауга чыгып керүе дә, яр буйларында йөрүе дә ансатлашыр иде. Көймә белән Рәхмәт елгасы буйлап югарыга таба менәрләр, утрауның көньяк-көнбатышына сәяхәт ясарлар иде. Көймә мәшәкате киләчәккә, язның беренче көннәренә калыр инде.

Утрауда тюленьнәр күп иде. Сөңгеләр белән коралланган аучылар тиз арада биш-алты тюлень үтерделәр. Наб белән Пенкроф жәнлекләрнең тиреләрен шундук тунап ташладылар, Гранит сарайга тиреләре белән маен гына алып кайттылар. Тюлень тиресеннән аяк киеме тегәргә ниятләделәр.

Сайрес Смитның шәм ясарга өч йөз килолап тюлень мае бар хәзер.

Шәмне бик гади ысул белән ясадылар. Югары сыйфатлы булмаса да, бүлмә эчен яктыртырга яраклы шәм килеп чыкты. Сайрес Смит, бары тик сульфат кислотасы гына булган тәкъдирдә дә, тюлень маен шуның белән эшкәртеп, глицерин тапкан булыр иде. Ә глицеринга кайнар су салып, олеин, пальметин, стеарин аерып чыгарыр иде. Ләкин Сайрес Смит эшне жиңеләйтергә уйлады: тюлень маен известь белән эшкәртте. Нәтижәдә известьлы сабын килеп чыкты. Аңа сульфат кислотасы белән тәэсир итеп, күкертле известька һәм майлы кислоталарга таркатты.

Олеин, пальметин һәм стеарин кислоталарының берсен — олеинны сыгып алгач, куерып калган массада шәм коярга мөмкин иде.

Шәм коярга бер тәүлек вакыт җитте. Филтәсенә үсемлек сүсе кулландылар. Филтәне эшкәртелгән массага манчып алдылар да, кул белән әвәләп, шәм итеп ясадылар. Фабрика шәме кебек төз һәм шома булмаса да, төсө дә ул тикле чиста ак булмаса да, менә дигән шәмнәр килеп чыкты. Фабрика шәменең филтәсенә бор кислотасы сендерәләр, шуңа күрә янганда филтә пыялаланып китә дә бөтенләй янып бетә. Ә бу шәмнәрнең филтәсе күмерләнә, күмерен әледән-әле чеметеп торырга туры килә. Шуның өчен Сайрес Смит бер пар эскәк ясады. Кышкы озын төннәрдә шәмнәр Гранит сарай хужаларына бик күп хезмәт итте.

Июнь ае буена торакның эчен эшләделәр. Балта осталарына эш күп булды. Иске, тупас эш кораллары урынына яңаларын, әйбәтләрен ясадылар. Моңарчы булмаган кораллар өстәлде. Мәсәлән, моңарчы Гранит сарайда кайчы юк иде, хәзер кайчы булды. Ниһаять, чәч-сакал кыркырга, төзәтергә чират житте. Дөрөс, Гербертка әле сакал-мыек чыкмаган, Набның сакалы берән-сәрән генә, ә калганнары күптән йонга баткан иде инде, кайчы ясау бик тә вакытлы булды.

Күп азаплана торгач, кул пычкысы да ясадылар, аны әйбәт итеп үткерләделәр. Аның белән агачны аркылыга да, буйга да менә дигән итеп кисәргә була иде. Өстәл, урындык, эскәмия һәм шкафлар ясадылар, бүлмәләрне жиһазладылар; караватлар да ясап куйдылар. Тик урын-жир генә ярлы, кипкән суүсеменнән түшәлгән түшәкләреннән гайре нәрсәләре юк. Ә кухнялары белән горурланырлыклары бар иде: стеналарында кат-кат шүрлекләр тора, шүрлекләргә төрле-төрле чүлмәк савыт-саба тезелгән, хәтта савыт чистартырга пемзасы да бар. Кирпечтән мич чыгардылар. Наб, тылсымчы кебек, ниләр генә пешерми хәзер.

Озакламый алар төзү эшенә күчтеләр. Күл суы яңа юлдан ага башлагач, аларга ике күпер кирәк булды: берсе Күзәтү яссылыгына, икенчесе диңгез ярына. Чөнки күл суы хәзер Күзәтү яссылыгыннан агып үтеп, диңгез ярына төшә, утрауның төньягына бара торган юлны бикләде. Хәзер аларга ихтыярсыздан әйләнгөчтән йөрергә туры килә: Кызыл инешнең башына ук барып яссылыкны көнбатыштан урап узалар. Күперне төзү кыен түгел иде: егерме-егерме биш фут озынлыгындагы берничә агачны егып, балта белән юнгалап, су аркылы янәшә салу житә. Берничә көннән күпер әзер булды. Наб белән Пенкроф шунда ук теге чакта табылган устрица комлыгына киттеләр. Аларның хәзер кул арбасы да бар. Арбага салып, берничә мең устрица алып кайттылар да Рәхмәт елгасының тамагына жи-бәрделәр. Су асты кыяларына устрицалар тиз ияләште. Гранит сарай хужалары хәзер көн саен устрица белән сыйланалар: устрица бик затлы да, тәмле дә ризык иде.

Үзегез күрәсездер, Линкольн утравы, әле кайбер почмаклары гына өйрәнелгән булуга карамастан, аларны барлык кирәк-ярак белән тәмин итә иде. Рәхмәт

елгасыннан алып Елан ярымутравына хэтле сузылган ерак урманнарда юмарт табигать эле аларга яңадан-яңа хэзинэлэр яшереп асрыйдыр.

Аларның итлэре житәрлек, итне тәмләтер өчен төр-лө үләннэре бар; драцена тамырын эчетеп, сыра сыман эчкелтем эчемлек ясадылар; утрауда шикәр камышы белән шикәр чөгөндере булмаса да, шикәр дә табылды: аны шикәр өрәңгесенен (*Acer saccharinum*) татлы суыннан ясадылар; уртача климатлы киңлеклөрдө үсө торган өрәңгө төрөнә керүче бу агач утрауда күп үсө. Һәм алар монарда үләнәннән чэй ясадылар; ниһаять, аларның житәрлек дәрәжәдә тозлары бар. Тик алар табигатьнен бик зур байлыгыннан мэхрүм — аларның икмәкләре юк иде. Ә алар икмәкне бик сагыналар иде.

Бәлкөм, тора-бара икмәкне алыштырырдай берәр нәрсә табарлар-табуын — мәсәлән, саго пальмасының үзөгөннән ясалган ярма яки икмәк агачының онлы жимешләре очрар. Бәлкөм эле бу кыйммәтле агач утрау-ның көньяк урманнарында үсәдер, тик әлегә очратагына алганнары юктыр.

Рәхмәт яугыры, язмыш аларга тагын бер тапкыр рәхим-шәфкатен кызганмады, ярдәм кулы сузды. Дөрөс, бу ярдәм күрер күзгә бик тә нәни зурлыкта иде. Хэлбуки, Сайрес Смит никадәр акыллы, талантлы булмасын, аны уйлап таба алмас иде.

Герберт бер көнне киemen чистартканда курткасының эчлегенә кысылып калган бодай бөртөгө тапты.

Ул көнне тышта коеп яңгыр ява иде. Гранит сарай хужалары барысы да залга жыелган, төрлөсө төрлө шөгыл белән мәш килә. Кинәт шунда Герберт залны яңгыратып шатланып кычкырып жибәрде:

— Әй, карагыз эле, Сайрес Смит, бодай бөртөгө таптым! Менә бәхет!

Ул, кесәсе тишегеннән киём эчлегенә төшеп калган бердәнбер бодай бөртөгөн алып, иптәшләренә күрсәтте.

Егетнең кесәсеннән бодай табылуы гажәп түгел иде. Ричмондта аңа Пенкроф кыргый күгәрченнәр бүлөк иткән иде. Герберт аларны ашатырга кесәсенә жим салып йөртә иде.

Инженер куанып килеп житте:

— Кая, бодай бөртөгө дисеңме?

— Әйе, мистер Сайрес. Тик бер генә бөртөк ул, менә кара.

— Эй, акыллым, бигрэк тә куандырдың инде! Шаккатырдың! Бер бөртек бодайны нишләтербез соң без? — дип көлемсерәде Пенкроф.

— Ипи пешерербез, — диде Сайрес Смит.

— Ипи пешерербез, күмәч салырбыз, пирожный, торт ясарбыз! — дип тезеп китте диңгезче, алардан көлөп. — Бу бодайдан туйганчы ашарлык ипи булганчы күпме сулар агар әле...

Герберт бодай бөртеген идәнгә ташламакчы иде, Сайрес аның кулыннан орлыкны ипләп кенә алды да, бик жентекләп карап чыккач, аның кителмәгән-биртелмәгән, исән-сау икәнен күрде.

Диңгезченең күзенә туры карап тыныч кына сорайды ул:

— Йә әле, Пенкроф, әйтеп жибер, бер бөртектән ничә башак үсә, беләсеңме?

Диңгезче сәерсенеп инженерга карап алды да:

— Бер башак үсә, — диде.

— Юк шул, Пенкроф, бер башак түгел, ун башак үсә! Ә бер башактан ничә бөртек чыга икәнен беләсеңме?

— Валлаһи, белмим.

— Уртача сиксән бөртек. Әгәр бу бөртекне утыртсак, беренче уңыш жыйганда без сигез йөз бөртек алырбыз, ә алар икенче уңышта — биш йөз уника миллионга житәчәк, ә дүртенче уңышны жыйганда исә дүрт йөз миллиардтан да артып китәчәк. Менә шундый пропорция белән арта бу бер бөртекнең уңышы.

Сүзсез генә тыңлап торган иптәшләренең бу санны ишеткәч күзләре дүрт булды. Ә Сайрес Смит исә бер дә арттырмый, аның исәп-хисабы чыннан да дөрөс иде.

— Шулай ул, дусларым. Табигать икмәк орлыгын геометрик прогрессия белән үстерә. Хәер, беренче уңышы вакытында сигез йөз орлыкка житә торган бодай бөртегенең үрчеме бүтән орлыктар белән чагыштырганда чүп кенә әле ул. Мәсәлән, мәкнең бер башында утыз ике мең орлык була, ә тәмәкенең бер төбө өч йөз алтмыш мең орлык бирә. Әгәр кайбер кире сәбәпләр булмаса, шушы ике үсемлек кенә дә берничә ел эчендә бөтен җир шарын каплап алыр иде.

Инженер Пенкрофтан тагын имтихан алырга кереште:

— Ә хәзер әйтеп бир инде, дустым, дүрт йөз миллиард орлык ничә буассо була, беләсеңме?

— Юк, белмим,— диде диңгезче.— Аның каравы үземнең ахмак икәнлегемне төшендем.

— Белегез алайса, бер буассода йөз утыз мең орлык була дип исәпләсәк, өч миллион буассо дигән сүз.

Пенкроф үз колагына үзе ышанырга да белмәде, шаккатты:

— Өч миллион буассо?..

— Өч миллион.

— Дүрт ел эчендәме?

— Дүрт ел эчендә. Минем исәбемчә, бу киңлектә елына ике тапкыр уңыш алырга мөмкин. Димәк ике елда дигән сүз.

Моңысында Пенкроф тыелып кала алмады, гадәтенчә, «ура» кычкырды.

— Белдеңме инде, Герберт, сиңең бу табышың безнең өчен күз карасыдай кадерле. Зинһар исегездә тотыгыз, дусларым: безгә хәзергә хәлебездә теләсә нәрсәнең файдасы зур булуы мөмкин. Шуны онытмагыз!

— Борчылмагыз, мистер Сайрес, онытмабыз,— диде Пенкроф,— кулыма тәмәке орлыгы эләкмәс микән әле, аның өч йөз алтмыш мең орлык бирәчәген истә тотачакмын, жылгә очырмайчакмын! Ә хәзер нишлибез, беләсезме?

— Орлыкны жиргә утыртабыз,— диде Герберт.

— Әйе, бик жиренә житкереп утыртырга кирәк, чөнки киләчәктә аласы уңыш шуңа бәйләнгән,— диде Гедеон Спилет.

— Тишеләп кенә чыга күрсен инде!

— Тишелә әлбәттә,— диде Сайрес Смит.

Бу вакыйга 20 нче июньдә булды. Күз карасы кебек кадерле бодай орлыгын утыртырга иң уңайлы вакыт иде. Башта аны чүлмәккә утыртырга кирәк дип уйлаганнар иде дә, төрле ягын исәпләгәч, табигатькә ышанырга кирәк дигән фикергә килделәр, туп-туры жиргә утыртуны хәерлерәк күрделәр. Чәчү шул көнгә билгеләнде. Гаять тә мөһим эш уңышлы узсын өчен барлык чаралар күрелде.

Көн ачылып китте. Утрау кешеләре Күзәтү яссылыгына менделәр, Гранит сарайдан ерак түгел, жылдан ышык, кояшлы урын сайлап, жирне ташлардан арчыдылар, әйбәтләп казыдылар, йомшарттылар, кул белән

аралап, бөжәк-кортларны чүпләделәр, берәз известь катыштырып, черемә белән ашладылар һәм, ниһаять, тантаналы төстә орлыкны жир куенына салдылар, берәз су сиптеләр, аннары иген кырын киртә белән әйләндереп алдылар.

Утрау хужалары гүя мәһабәт бинаның нигез ташын салуга ирешкәндәй тантаналы хис кичерделәр. Пенкроф бердәнбер шырпыны кабызган көнне исенә төшерде. Әмма бүгенге эш мөһимрәк иде, бичара аэронавтлар утны теге яки бу ысул белән иртәме-соңмы барыбер тапкан булырлар иде, әгәр, бәхетсезлеккә каршы, бодай бөртөгә һәлак булса, аны яңадан тудыру адәм баласының көченнән килмәячәк!

Егерме беренче бүлек

Нульдән түбән салкыннар.— Утрауның көньяк-көнчыгышындагы сазламык жирләргә сәяхәт.— Төлкеләр.— Океан киңлегә.— Тын океан язмышы турында әңгәмә.— Инфузорийлар эшчәнлегә.— Жирнең киләчәк язмышы.— Ау.— Үрдәк сазлыгы.

Пенкроф хәзер һәр көн иген кырын карап кайта иде. (Орлык утырткан жирне ул чынлап та «иген кыры» дип йөртә.) Әгәр берәр бөжәк үрмәләп керергә жөрйәт итсә, үзенә үпкәләсен, Пенкроф аларны аяп тормый!

Июнь ахырында коеп яуган яңгырлар туктады, кыш башланды. 29 нчы июньдә әгәр Фаренгейт термометры булса, егерме градустан түбән күрсәткән булыр иде (Цельсий буенча ул минус 6,67° була).

Иртәгесен, 30 нчы июнь, жомга көнгә туры килде. Бу — Төньяк ярымшардагы 31 нче декабрь иде. Наб ел ахыры «бәхетсез көнгә» туры килә икән дип аң орган иде, аның каравы ел башы шимбәгә туры килә, Яңа ел бәхетле көн белән башлана, дип юатты аны Пенкроф.

Яңа елда көннәр кинәт суытып жибәрде. Рәхмәт елгасы тамагына боз кантарлары килеп тыгылды. Тиздән күл суын да боз каплады.

Елга бөтенләй катканчы дип Пенкроф тагын берәз утын эзерләргә ниятләде. Зур-зур саллар эзерләп, елгадан агызды. Озын-озын бүрәнәләр елга тамагына агып төштеләр дә бозга катып калдылар. Утын янына өстәргә дип кечкенә арба белән Франклин тавы итәген-

нән ташкүмер ташыдылар. Ташкүмернен кызуы көчлөрәк иде, Гранит сарай хужалары аның кадерен беләләр, чөнки 4 нче июльдә температура Фаренгейт буенча сигез градуска төштә (Цельсий буенча 30° салкын иде бу). Аш бүлмәсенә дә яга торган мич чыгардылар, күбесенчә бергәләп шунда жыелып утыра торган булдылар.

Салкын көннәрдә Сайрес Смит Гранит сарайга су үткәргәнәнә куанып бетә алмады: күлнең бозы астынан әкрән генә эчкә су агып ята, мәгарәнә склады артына бер почмакка су чокыры казыдылар, аннан тулып чыккан су кое авызына агып төшә иде.

Көннәр салкын булса да коры тора. Утрау хужалары, булдыра алганча жылырак киенеп, утрауның көньяк-көнчыгыш очын, Рәхмәт елгасыннан алып Тырнак борынына хәтле жирләрне карап кайтырга юлга жыендылар. Андагы сазламык жирләрдә су кошлары күп булырга тиеш, берьюлы шунда кошлар да ауларлар.

Сазламыкка хәтле барып урап кайтуы сигез-тугыз мильгә жыела, бөтен көн китә дигән сүз. Белмәгән ят жирләрдә аеры-саеры йөрүе хәтәр булганлыктан, барысы бергә барырга булдылар. 5 нче июльдә, таң беләнү белән, сәгать алтыларда сөңгеләр, жәя-уклар, элмәкләр белән коралланган, ашарга житәрлек азык-төлек алган Сайрес Смит, Гедеон Спилет, Герберт, Наб һәм Пенкроф Гранит сарайдан чыгып киттеләр, Топны да алдылар. Ул алдан йөгәрде.

Юлны кыскартыр өчен Рәхмәт елгасының бозы өстеннән генә чыктылар.

— Болай хәтәр бу. Күпер булса ышанычлырак,— диде Гедеон Спилет.

Киләчәктә эш планына «ышанычлы күпер» төзәргә дигән пункт керттеләр.

Сәяхәтчеләр аллага тапшырып Рәхмәт елгасының уңъяк ярына беренче тапкыр аяк бастылар. Кыю рәвештә урман эченә кереп киттеләр. Тирә-як тып-тын, мең яшәр мәһабәт чыршылар ап-ак жәймә бөркәнәп күккә ашып утыралар.

Ярты миль чамасы бардылар микән, Топтан өркеп чабышкан ниндидер жәнлекләргә тап булдылар.

Үләрән белми чапкан жәнлекләргә карап торган Герберт кычкырып жибәрде:

— Карагыз әле, карагыз, төлке түгелме соң болар?!

Чыннан да төлке иде болар, тик гадәти төлке түгел, эт кебек өрә торган гажәеп зур төлкеләр иде. Аларнын эт кебек өрүенә аптыраган Топ каушап туктап калды. Шуннан файдаланып, төлкеләр чабышып качып беттеләр. Табигать гыйлемен узмаган, томана Топны монын өчен гафу итәргә мөмкин иде әлбәттә.

Очында гына ак чуклы кара койрыклы, соргылт кызыл йонлы бу төлкеләрне Герберт өрүеннән танып алды. Чилида, Фолкленд утрауларында, Американың утызынчы параллеле белән кырыгынчы параллельләре арасында яшәүче кыргый этләр иде болар. И-их, Топ ичмасам берсен генә дә тота алмады бит, ачык авыз, дип пошынды Герберт.

Утрау фаунасы вәкилләренә бәяне ашарга яраклы булу-булмауларына карап кына бирүче Пенкроф:

— Аларны ашыйлармы соң? — дип сорады.

— Юк, ашамыйлар. Шунысы гажәп, зоологлар әлегә хәтле бу төлкеләрнең күзләренәң үзлеген белмиләр — бәлкем алар көндөз генә түгел, төнлә дә күрәләрдер; бәлкем, аларны этләр токымына кертергәдер?

Сайрес Смит, яшь натуралистның акыллылыгына, күпне белүенә куанып, аның аңлатмаларын елмаеп тыңлап торды. Ашарга яраклы түгел икәннән белгәч, Пенкроф төлкеләргә кул гына селтәде. Шулай да Гранит сарай янында кош фермасы төзегәч, бу юлбасарларга каршы чара күрергә онытмаса кирәк дип хәтеренә салып куйды. Аңа берәү дә каршы әйтмәде.

Табылдык борынын узгач, алда озын комлы яр, океан киңлегә ачылды. Сәгать сигез жите. Зәп-зәңгәр күк йөзәндә ник бер болыт әсәре күренсә, салкын көннәр гадәттә чалт аяз булчан. Салкын чөметтереп чөметтереп алса да, сәяхәтчеләр кызу килгәнгәме, салкынны алай бик сизмиләр. Хәер, көн жылсез, тып-тын; жылсез көнне көчле салкынга да түзеп була. Күктә кояш ялт итеп көлеп торса да, жылытмый, су өстендә зур зур кояш экрен генә чайкалгандай тоела. Диңгез өсте тып-тын, тыныч, зәп-зәңгәр. Жылсез аяз көннәрне Урта диңгез култыгы да шундый зәңгәр була. Еракта, дүрт миль чамасы көньяк-көнбатышта, Тырнак борыны күренә, ул төрек кылычы кебек кәкрәеп килгән. Сазламык үзәннең сул ягында ук кебек сузылган сырт, кояш нурларында коенып, утлы сызык сыман тоела. Берләшү бухтасының бу ягы ачык, кыя-фәлән ышыкламый, хәтта

диңгез дулкыннарын тоткарларлык комаягы да юк. Көнчыгыштан искән аяусыз жыллар куып китергән кораблар монда туктап сыеныр урын таба алмас иде. Диңгез өстенең тип-тигез булуы, суның тоташ бертөрле карасу зәңгәрлеге, саргылт таплы урыннарның булмавы һәм, ниһаять, су астыннан чыгып торган ташларның юклыгы — ярның кинәт аска таба текә төшөп киткәнлеген, коточкыч тирәнлеген искәртә. Ерак Көнбатыш урманнары артта калды, — дүрт миль ераклыкта каралжым сызык кына булып күренеп тора. Алда күңелсез манзара, сәяхәтчеләр гүя кар, боз белән капланган Арктикага килеп чыккандай булдылар. Тукталыш ясарга, ашап алырга кирәк иде. Кипкән суусемнәрен ягып жибәрделәр. Наб чәй әзерләде, салкын килеш кенә ит ашадылар.

Юлчылар ашап утырган жирдән шомланып тирәякны күзәтәләр. Линкольн утравының бу ягы көнбатышы белән чагыштырганда жир белән күк арасы!

— Әгәр, тәкъдиргә язылып, башта без бу якка килеп эләккән булсак, утрау турында әйбәт фикер калмас иде, рухыбыз төшкән булыр иде, — дип куйды журналист.

— Минем уемча, яр читенә килеп житә дә алмаган булыр идек, — диде Сайрес Смит. — Бу ярда океан төбегаять тә тирән, су астыннан үсеп чыккан кыя-фәләне дә күренми. Гранит сарай каршында ичмасам сайлыктар бар, утрау бар, котылу өчен анда мөмкинлек күбрәк. Ә биредә — яр буенда ук упкын!

Гедеон Спилет уйчан тавыш белән әйтте:

— Мин шунысына гажәпләнәм: утравыбыз үзе кепчекенә генә булса да, өске төзелеше һәм туфрагы гаять күп төрле. Зур материкларда гына мондый төрлелә табигатьле өлкәләргә очратырга мөмкин. Утрауның көнбатышы бай, табигать хәзинәләре мул, жире уңдырышлы. Әйтерсез аңа Мексика култыгыннан жылы агым килеп житә. Ә төньягы һәм көньяк-көнчыгышы кырыс табигатьле, Боз океан ярында гына шундый күренешкә очратырга мөмкин!

— Дөрөс әйтсез, хөрмәтләр Спилет, мин дә гажәпләнәм бу тамашага. Утрау үзе, аның яр сызыгы, табигате аптырашта калдырырлык сәер. Зур-зур материкларда гына очрый торган төрлелә табигать кү-

ренешләренә тап булдык инде. Утравыбыз кайчандыр берәр зур материкның кисәге булмады микән?

— Нәрсә юкны сөйләсез сез? Тын океан уртасында материк кайдан килсәң ди? — дип гажәпләненеп карулашты Пенкроф.

— Ә нигә булмасын ди. Австралия, Яңа Ирландия, ягъни инглиз географлары атаганча әйтсәк, Австралазия һәм Тын океандагы архипелаглар кайчандыр бер материк булган булса, ягъни мәсәлән, Европа яки Азия, Америка яки ике Америка кебек зур материк, жирнең алтынчы кыйтгасы булган булса, ни дисең? Бөек океанның уртасында калкып торган утраулар кайчандыр океан суы йоткан материкның тау башлары булырга тиеш, минемчә. Кайчандыр борын-борын заманда океан уртасында материк булган.

— Атлантида кебекме? — дип сорады Герберт.

— Әйе, балакаем... Әгәр дә Атлантида дигән жир кайчандыр булган булса...

— Алайса Линкольн утравы диңгез төбенә киткән материкның бер өлеше булып чыгамыни? — дип сорады Пенкроф.

— Бик мөмкин, — диде Сайрес Смит. — Мондагы табигать хәзинәләренең төрле булуын шуның белән генә аңлатырга була.

— Хайваннар дөньясы да гажәеп бай, сезнең фикернең раслыгын исбатлай, — дип өстәде Герберт.

— Бик дөрөс әйттең, дуслым. Минем сүзне расларлык тагын бер дәлил китердең. Без утрауда бик күп төрле хайваннар очраттык. Алар да Линкольн утравының кайчандыр зур материкның бер өлеше булганлыгын исбатлай.

Пенкроф бу фикергә бигүк ышанып бетмәде, күрәсең:

— Алай икән! Димәк, материкның бу калдыгы да кайчандыр бер юкка чыгачак. Ул чагында Америка белән Азия арасында бер генә коры жир дә калмыймыни?

— Нигә алай дисең, яңа материклар барлыкка килер. Аларны миллиард-миллиард вак тереклек ияләре төзеп ята, — диде Сайрес Смит.

— Кем төзи? Нинди ташчылар алар?

— Мәржән полиплары. Көне-төне бертуктамый эшләп, алар Клермон-Тоннер утравын, күпләгән атолллар-

ны һәм Тын океандагы мәржән утрауларын барлыкка китергәннәр. Кырык жиде миллион полипның авырлыгы — бер гран¹. Микроскоп аша гына күренә торган шундый вак тереклек ияләре дингез суында эрегән тозларны һәм башка каты матдәләрне үзләштереп, известь хасил итәләр, аннан су астында гаять зур корылмалар төзиләр, ул корылмалар гранит кыяларга биртесез нык, таза була. Кайчандыр беренче башлангычында табигать жирне ут ярдәмендә барлыкка китергән, жир кабыгы бүселеп-бүселеп өскә күтәрелгән. Ә хәзер ут үтәгән вазифаны микроорганизмнарға йөкләгән, чөнки жир шары эчендәге утның көче кимегән — жир өстендәге күпләгән сүнгән вулканнар шул турыда сөйли. Минем исәбемчә, гасырлар үтәр, мәржән полиплары армый-талмый эшләр, Тын океанны зур материкка әверелдерерләр, анда киләчәк буын кешеләре яшәр.

— Ай-һай озак көтәргә кирәк икән! — диде Пенкроф.

— Табигать ашыкмый ул, вакыт та аның яклы, — диде инженер.

— Яңа материклар нәрсәгә безгә? — дип сорады Герберт. — Кешелек дөньясына әлегәчә булган жирләр дә житәрлек. Табигать файдасыз нәрсәне эшләми ул.

— Дөрес — табигать файдасыз нәрсәне эшләми, — диде Сайрес Смит. — Киләчәктә кешелек дөньясы өчен яңа материклар кирәк булчак, бигрәк тә тропикта мәржән утраулары ясала торган жирдә кирәк. Моңы ничек аңлатырга сезгә? Минемчә, аны аңлату мөмкин.

— Тыңлыйбыз, мистер Сайрес, — диде Герберт.

— Хикмәт шунда: күпчелек галимнәр кайчан да булса Жир шары һәлак булчак, ягъни, дөресрәге, Жир суыначак, шуңа күрә анда тереклек яши алмаячак, дигән уртақ фикердә торалар. Суынуның сәбәпләрен аңлатканда гына аларның фикере аерыла. Кайберәүләр әйтә, күпләгән миллион еллар узгач, Кояшның кызуы сүреләчәк, ди; икенчеләре әйтә, Жирнең үз эчендәге ут әкренләп сүнәчәк, ди. Минем карашымча, соңгысының тәэсире көчлерәк. Мин үзем соңгы гипотеза ягында. Менә ни өчен? Алыяк, мәсәлән, Айны. Ул бөтенләйгә суынып калган яктырткыч. Гәрчә Кояштан килгән жылылык кимемәсә дә, анда тереклек беркайчан бул-

¹ Гран — аптека үлчәве берәмлеге, 0,062 граммга тигез.

маячак. Эчендәге утлы өермәләр сүнгәнгә күрә, ул суынып калган. Кыскасы, сәбәбе нинди генә булмасын, безнең Жир кайчан да бер суыначак. Ул чагында нәрсә булачак? Күпмедер гомерләр узгач, киләчәктә уртача климатлы зоналарда да, полюслардагы кебек үк, кеше яшәмәячәк. Элек анда яшәгән кешеләр, хайваннар жылырак зоналарга күчеп китәчәкләр. Бөек күчү чоры башланачак. Кешеләр әкрәнләп Европаны, Үзәк Азияне, Төньяк Американы, кыскасы, экватордан ерак өлкәләргә ташлап китәчәкләр. Үсемлекләр дөньясы да кешелек артыннан күчәчәк. Флора һәм аның белән бергә фауна экваторга таба киләчәк, тормыш, башлыча, Көнъяк Америка һәм Африкага тупланачак. Боз океаны яр буйларында яшәгән лопарьлар, самоедлар Урта диңгез буенда үзләре күнеккән шартларны табачаклар. Әнә шул чорда кешелек дөньясы өчен экватор өлкәләре кыска булачак, бөтен жир шарындагы кешеләргә сыйдыра алмаячаклар. Йә, шулай түгел дип кем әйтә ала? Алдан күрүчән табигать киләчәктә үсемлекләр һәм хайваннар дөньясы күчү өчен экватор тирәсендә яңа материкка нигез сала, бу материкны төзүне ул мәржән инфузорийларына йөкләгән. Әллә шулай дип фараз итеп булмыймы? Бу турыда мин бик күп уйладым инде, дусларым. Кайчан да булса безнең планетаның йөзгә бөтенләй үзгәрәчәк. Диңгез упкыныннан яңа материклар калкып чыгачак, искеләрен диңгез йотачак. Киләчәк гасырларда яңа Колумблар океан астына чумган Америка, Азия, Европада торып калган Чимборасо, Гималай, Монблан түбәләрендә яңа жирләр ачарлар.

Яңа материклардагы кешеләр дә тора-бара юкка чыгар. Жир суыныр, тереклек бетәр. Гомергә булмаса да, күпмедер вакытка Жир йөзендә тормыш сүнәр һәм безнең сфероид, кайчандыр соңрак үлем йокысыннан айнып, башка төрле, яңарак шартларда тереклек итә башлар! Әмма болар бер тәңрегә мәгълүм галәм серләре. Мәржән полипларының эше турында сүз башлап, Жир язмышы турында күрәзәлек итүем белән мин ихтимал артык мавыгып киткәнмендер.

— Хөрмәтле Сайрес, бу теория минем өчен яңалык. Әмма ышанам ки, кайчан да бер ул гамәлгә ашачак,— диде Гедеон Спилет.

— Бу тәкъдирнең сере.

Пенкроф инженерның сүзләрен бик бирелеп тыңлап торганнан соң:

— Бар икән хәлләр! Мистер Сайрес, әйтегез әле синһар, бәлкем, безнең Линкольн утравын да мәржән төзөгәндер?

— Юк, Пенкроф, ул вулкан атканнан барлыкка килгән.

— Димәк, ул кайчан да булса бер юкка чыгачак.

— Ихтимал.

— Ул чагында без монда булмабыз инде.

— Әлбәттә, булмабыз. Гомергә монда нигә яшик ди без. Һәрхәлдә, ничек булса да моннан киткән булырбыз инде.

— Әле аңынчы, әйдәгез, монда гомергә яшәргә килгәндәй итеп урнашыйк. Нигә ярты-йорты эшләп торырга,— диде Гедеон Спилет.

Шулай дип ул әңгәмәгә нокта куйды. Тамак туйдыргач, сәяхәтчеләр алга таба кузгалып киттеләр. Озакламый сазлыкның читенә үк килеп җиттеләр.

Сазлык зур мәйданга җәелгән, уртауның көньяк-көнчыгыш очына ук барып җиткән, егерме миль квадрат чамасы мәйданны тәшкил итә. Баткак җир кызыл балчыктан, кремнеземнан һәм черегән үсемлек калдыкларыннан тора. Күл камышы, саз мүге, кыяк үлән, җикән камыш үсә; урыны-урыны белән калын чирәм каплаган, бозланган күл суы кояшта чагылып күренә. Бу — көчле яңгырлардан яки елга ташыганнан барлыкка килгән сазлык түгел, җир асты сулары өскә тибеп чыккан дигән фикер иң дөресе булыр. Жәйге кызу көннәрдә монда саз бизгәгенә сәбәпче агулы парлар күтәреләдер.

Камыш өсләрендә су кошлары очып йөри. Сазда ауларга күнеккән оста сунарчы монда бер генә ядрәсен дә эрәм итмәс иде. Көтүе-көтүе белән кыр үрдәкләре, безкойрыклар, чүрәкәйләр, шөлдиләр кешедән өрекимичә тыныч утыра бирәләр.

Тыгызланып тезелешкән кошларга ядрә белән атсаң, бер атуда унлабын кырып салырга булыр иде. Безнең аучылар ук белән генә коралланган шул. Табыш аз булса да, аның өстенлеге дә бар: болай кошлар курыкмый. Ә мылтык тавышыннан алар, куркышып, таралып бетәrlәр иде. Аучылар беренче юлга биш-алты үрдәк ату белән канәгатьләнделәр. Үрдәкләрнең йоннары ап-

ак, канат өсләре кара, ак, сары бөрчекләре бар; кау-
рый читләре соры, башлары яшел, томшыгы тупыйк.
Герберт аларны казарка диде. Топ атылган берсен
тырышып-тырышып ташып торды; кошлар хөрмәтенә
сазлыкка «Үрдәк сазлыгы» дип исем бирделәр. Димәк,
утрау хужаларына киек кош аулау өчен яңа чыганаك
булды. Килергә генә иренмәскә кирәк. Бәлкем әле кай-
берләрен кулга ияләштереп үк булмаса да, Грант күле
тирәсенә оялатырга мөмкиндер. Ул чагында киек кош-
лар аучыларның борын төбендә генә булып иде.

Кичке биштә Сайрес Смит һәм аның иптәшләре кай-
тыр юлга борылдылар. Үрдәк сазлыгын үтеп, Рәхмәт
елгасы аша боз күпердән чыктылар.

Кичке сигездә Гранит сарайга кайтып керделәр.

Егерме икенче бүлек

*Капкын.— Төлкеләр.— Кaban дуңгызлары.— Төнъяк-көн-
батыш жыллары.— Буран.— Кәрзин үрүчеләр.— Чатнама
суыклар.— Шикәр кайнату.— Серле кое.— Ядрә бөртеге.*

Салкыннар унбишенче августларга хәтле сузылды.
Жилсез көнне салкынга түзеп булса да, жыл искәндә
бу киёмнәр белән чыдап булмый башлады.

— И-их, утрауда төлке белән тюлень урынына бер-
ничә генә аю яшәсен иде ичмасам. Ә боларның тиресе
тиремәни соң ул,— ди Пенкроф.— Аюларның киеме ич-
масам кышкы суыкларга бирешмәслек, жылы. Берәр-
сенәң тунын салдырып алыр идек тә, үзебез кияр идек...
Туңмас идек аннары!

Наб көлеп жибәрде:

— Акылың алтын икән! Аю сиңа үз иреге белән ту-
нын салып бирә ди. Көт. Кочагын жәеп тора ди ул сиңа.

— Бирмәсә, үзебез салдырырбыз. Бирми хәле бул-
мас,— диде Пенкроф каршы әйтмәслек тавыш белән.

Эмма утрауда аюлар юк иде. Һәрхәлдә моңа кадәр
берәү дә күренмәде.

Алай да Герберт, Пенкроф һәм журналист Күзәтү
яссылыгында урман авызына капкын куярга булдылар.
Нинди генә жәнлек эләксә дә, кимерүчеме анда, яисә
ерткычмы — барыбер Гранит сарай хужаларынан арт-
маячак.

Капкыннарны ансат кына итеп кордылар: чокыр
казыдылар, төбенә исе еракка тарала торган жим куй-

дылар да өстен чыбык-чабык белән капладылар. Чокырларны киек жәнлек эзләре күп жиргә казыдылар. Аучылар көн саен капкыннарны карарга йөрделәр. Беренче көнне үк капкынга Рәхмәт елгасының уң ягында очраган төлкеләрнең өчесе эләкте. Куркып бөрешкән төлкеләрне чокырдан тартып чыгаргач, Пенкроф сукранырга тотынды:

— Кара син бу йолкышларны! Безгә монда юл да бирмиләр бит болар!

— Алай димә, төлкеләр безгә ярап торыр әле! — диде Геденон Спилет.

— Нәрсәгә алар безгә?

— Капкынга жим куярга!

Журналистның акыллы киңәшен тотып, төлке итен капкынга жим куярга файдаландылар.

Пенкроф гибиск үләне сүсеннән элмәкләр эшләде, аларның файдасы капкынга караганда күбрәк булып чыкты. Һәр көнне диярлек куян эләкми калмый. Көн саен табында кыздырылган куян ите була. Наб тәмле итеп төрлө-төрлө соуслар әзерли белгәнгә, көн дә бер үк ризык дип зарланырга туры килми.

Август урталарында ике-өч тапкыр чокырга төлкедән файдалырак жәнлекләр эләкте. Болар утрауның төньягында очраган кебек кабан дунгызлары — пекарьлар иде. Бу юлы Пенкроф боларны ашарга ярыймы соң дип сорап тормады, Америкада, Европада асрый торган йорт дунгызлары токымыннан икәнлекләре болай да күренеп тора иде.

— Саграк бул, Пенкроф. Болар йорт дунгызы түгел, — дип кисәтте Герберт.

Пенкроф чокыр өстенә иелде дә корбанын кәкрәеп килгән кечкенә койрыгыннан эләктереп күтәрде:

— Ярар инде, балакай, йорт дунгызы дип уйлыйм инде ичмасам, юри генә булса да.

— Нигә ул сиңа?

— Жанга рәхәт.

— Дунгызны бик яратасыңмыни?

— Дунгыз итен яратам. Бигрәк тә дунгыз аягын. Дүрт урынына сигез аягы булса, рәхмәт кенә әйтер идем.

Капкынга эләккән жәнлек — пекарьларның «таясу» дигән төренә керә, чыгып торган азау тешләренең юклығы, төсенең көрәнлегенә белән кабан дунгызларыннан аерыла. Пекарьлар кечерәк көтү булып йөриләр. Мон-

дагы калын урманнарда алар күптер, мөгаен. Йорт дунгызы кебек, аларны да башыннан алып аягына хәтле ашарга ярый. Пенкрофка шунысы кирәк тә.

Август уртасында кинәт көннәр үзгәрәп китте: төньяк-көнбатыштан җил исә башлады, салкыннар кимеде, су парлары һавада тупланып, кар булып яварга тотынды. Утрау ап-ак юрган астында калды. Берничә көн тоташтан ябалак-ябалак кар яуды, карның калынлыгы ике футка җитте.

Җил көчәйде, буран башланды, диңгез дулкыннарының таш кыяларга бәреләп шаулавы Гранит сарайга хәтле ишетеләп торды. Яр борылган турыларда кар сызгыра-сызгыра баганадай бөтереләп өскә менде. Ул судагы өермәне хәтерләтә иде: чоңгыл ясап өскә таба бөтереләп менгән афәтле су баганаларына юлыккан кораблар аларны туптан атып кына котылалар. Алда әйткәнәбезчә, өермә утрауга төньяк-көнбатыштан килеп чыкты, Гранит сарай, бәхеткә каршы, аның юлында түгел иде. Котыптагыдай котырылган мондый буранлы көннәрдә Сайрес Смит һәм аның иптәшләре, теләсәләр дә, өйдән чыга алмадылар; егермесеннән алып егерме бишенә хәтле биш көн буе ябылып яттылар. Жакамар урманында җил сызгыруы катыш агачлар шаулавы ишетеләп торды. Өермә урманга бәла-каза китергәндер, агачларны аударгандыр. Пенкроф утынга урман кисеп торасы булмас дип үз-үзен юатып утырды.

— Җил урман кисә, комачауламыйк, күбрәк киссен, тырышсын.

Кешеләр теләгән тәкъдирдә дә җилнең йөгәнсез көченә каршы тора алмаслар иде. Гранит куенында афәтле өермә-бураннарда бирешмәслек нык куышны бар иткәнә өчен, Гранит сарай кешеләре тәңрегә шөкер итүдән туктамадылар. Рәхмәтнең күбрәге Сайрес Смитка яуды әлбәттә. Эмма мөгарәне табигать төземәгән булса, Сайрес Смит аны ничек табар иде. Менә хәзер тынычта утыралар, җил-буран тими. Әгәр Күзәтү яссылыгында таштан яки бүрәнәдән йорт төзегән булсалар, бу зилзиләгә түзмәс, күптән җимереләп төшкән булыр иде. Ярга ябырылган дулкыннар, Котылу утравы өстеннән тәгәрәп үтеп, элекке тораclarына бәрәп кергәндер. Ә монда алар таш мөгарә куенында тыныч күңел белән рәхәтләнәп утыралар, җилнең дә, диңгезнең дә аларга зыян-зәбере тими.

Дусларыбыз ихтыярсыз тоткынлыкта утырганда да вакытларын эрәм уздырмадылар. Складта эзер такталар бар иде, шуннан яңа өстәлләр, урындыклар ясадылар. Нәфислекләре булмаса да, чыдамлыгына искизмәле иде. Тактаны жәлләп тотмадылар. Наб белән Пенкроф үз куллары белән ясаган бу авыр, тупас жиһазларны хәтта атаклы Буль үзе ясаган иң затлы жиһазга да алмашмаслар иде.

Алар кәрзин үрергә өйрәнделәр, тора-бара хәйран остарып киттеләр. Грант күленең төньягында таллык бар иде, әле яңгырларга хәтле үк Пенкроф белән Герберт аннан тал чыбыклары ташып калдылар, кабыгын каезлап куйдылар. Хәзер шул чыбыклар эшкә ярады. Башта ясаган кәрзиннәре шыксыз, тупас булса да, соңга таба кәрзин үрүчеләр тәмам остарып життеләр, үзара киңәшә-киңәшә, кайчандыр элек күргән кәрзиннәргә искә төшерә-төшерә, берсе берсеннән уздырырга тырышып матур кәрзиннәр үрделәр. Тиздән Гранит сарайда төрле зурлыктагы, төрле фасондагы кәрзиннәр тезеләп тора иде инде. Складтагы үлән тамырларын, чикләвекләргә кәрзиннәргә тутырып куйдылар.

Августның соңгы атнасында көн тагын да үзгәрдә — суыта төште, аның каравы буран басылды.

Безнең дусларыбыз тизрәк якты дөнья йөзенә чыгарга ашыктылар. Аяк астында карның калынлыгы ике футтан да артып киткән, эмма жыл тыгызлаган кардан баруы кыен түгел иде. Сайрес Смит һәм аның дуслары Күзәтү яссылыгына менделәр.

Әйләнә-тирә танымаслык булып үзгәргән! Гранит сарайдан ерак түгел ямь-яшел чыршы-нарат урманы ак бөркәнчеккә төрөнгән. Франклин тавы башыннан алып яр буйларына хәтле урманнар, үзәннәр, күл, елга, диңгез яры ап-ак юрган ябынган. Рәхмәт елгасының суы боз калкан астында калган. Хәер, диңгез суы күтәрелгәндә һәм чигенгәндә боз челпәрәмә ватыла. Боз каплаган күл өстендә меңәрләгән кыр үрдәкләре, чүрәкәйләр, безкойрыклар очып йөри. Шарлавыйк кырыендагы кыя ташларга боз сөңгеләре асылынган, боз әкәмәт рәвешләргә кереп каткан: су Яңарыш чоры художниклары ясаган аждаһа авызыннан агып торгандай тоела. Өрмәнең урманга китергән зыянын әлегә күрәп булмый, кар астында калган.

Геден Спилет, Пенкроф һәм Герберт капкыннарны

карарга бардылар. Аларны кар көртлөре күмөп киткән. Ерткычларга дип казыган чокрыга үзлөре төшмәс өчен, сак булырга кирәк булды. Үзең куйган капкынга үзең капсаң хурлыгы ни тора! Хурлыкка калырга туры килмәде тагын, әмма чокрылар буш, жимгә кагылучы булмаган. Хәлбуки тирә-якта эзләр чуп-чуар, арада мәче табанына охшаганны да бар. Утрауда усал ерткычлар да булуы мөмкин дип кисәткән Сайрес Смит димәк хаклы булып чыга. Күрәсең, алар Ерак Көнбатыш урманнарында яшиләрдер, ачлык аларны бирегә куып китергәндер. Бәлкәм, алар кешеләр барлыгын сизгәннәрдер.

— Мәче токумына керә торган нинди ерткычлар соң алар? — дип сорады Пенкроф.

— Ягуарлар, — диде Герберт.

— Мин аларны эссе якларда гына була дип торам.

— Алар Мексикадан алып Аргентина пампасларына хәтле яшиләр. Линкольн утравы Ла-Плата елгасы бассейны белән бер киңлектә урнашкан, шулай булгач, юлбарыслар очравы да гажәп түгел.

— Болай булгач, сак булырга, алдыңны-артыңны карап йөрөргә кирәк алайсам! — диде Пенкроф.

Ниһаять, көннәр жылытып жибәрде. Кар эри башлады. Өстән яңгырлар явып, карны агызып китте. Яңгыр астында булса да, утрау хужалары чикләвек, драцена тамыры жыйдылар, өрәңге суы агыздылар. Куян, агут, көңгерә ауладылар. Ауга дип урманга барган жирдә өөрмәдән күргән зыян-зәберне үз күзләре белән күреп кайттылар. Пенкроф белән Наб арба белән ташкүмер ташып куйдылар. Юлда чүлмәк миченә күзләре төште: аңа да давылның зарары тигән: моржасын алты фут чамасы жимергән.

Рәхмәт елгасы боздан арынган, салкыннар тагын башланганчы дип Гранит сарайны жылытырга бераз сал агыздылар.

Хәрабәгә барып килделәр. Буран вакытында әле дә анда калырга туры килмәгән. Бәхетләрә бар икән. Давыл Хәрабәнең иң түр почмакларына хәтле кереп актарынып чыккан. Қотырынган тау-тау дулкыннар утрау өстеннән узып, ярсый-ярсый гранит кыяларга ташланганнар. Хәрабәнең идәнненә ком түшәп, ташларына суусемнәре сылап мәсхәрәләгәннәр. Наб, Герберт, Пенкроф ауга йөргән арада, Сайрес Смит белән Гедеон

Спилет Хәрабәне рәткә китерделәр; бәхеткә каршы, тимерче күрекләренә, эретү миченә зыян килмәгән иде. Аларны башта ук ком күмеп киткән дә аста килеш әйбәт сакланганнар.

Ягулык әзерләү зыянга түгел иде, әле кыш бетмәгән. Төнъяк ярымшарда февраль аенда да каты суыклар була. Ә Көнъяк ярымшарда август ахыры төнъякның февраленә туры килә. Линкольн утравында хәзер нәкъ шул чор иде.

Яңгыр катыш кар яуганнан соң, 25 нче августта көнъяк-көнчыгыштан көчле җил исә башлады һәм кинәт суытып жибәрде. Сайрес Смитның әйтүенчә, Фаренгейт термометры минус сигез градус күрсәтер иде (Цельсий буенча — 22,22°). Ачы җил искәнгә, бу суыкка чыдарлык түгел иде. Яңадан Гранит сарайга кереп бикләнергә туры килде. Тәрәзә-ишекләренә томалап, һава керсен өчен тар гына итеп ярык калдырдылар. Шәмне бертуктаусыз яндыргач тиз кими, шәмне саклар өчен күп вакыт мич каршысында утырдылар. Ялкыны күбрәк үрләсен дип утынны кызганмадылар.

Әле берсе, әле икенчесе диңгез ярына төшеп менәләр, анда боз кантарлары өелеп тора. Салкынга түзә алмыйча, дер калтырап кире әйләнеп кайталар, тунган куллары белән ябыша-ябыша бау баскычтан менәләр, бозланып каткан басмалар кулны чөметтереп-чөметтереп ала.

Вакытны нәрсә беләндер уздырырга кирәк иде. Сайрес Смит дүрт стена эчендә эшләп булырдай эшләр уйлап таба.

Укучы хәтерли торгандыр, утрау хужалары шикәр урынына өрәңге суын кулланалар иде, моның өчен агачны тирән итеп пычак белән уялар да, балчык чүлмәккә суын агызалар. Чүлмәктә утырып ул үтә күренмәле кие сиропка әйләнә.

Бер дә бер көнне Сайрес Смит иптәшләренә шикәр кайнатырга җыенуын әйтте.

Пенкроф бик аптырап:

— Шикәр кайнатам дисеңме? Шикәр кайнатканда бик кызу була түгелме?

— Әйе, бик кызу була,— диде инженер.

— Алайсам, нәкъ вакыт икән! Жылы безгә бик кирәк,— диде Пенкроф.

Шикәр кайнату дигәч тә, катлаулы җиһазлары, төр-

ле эшчеләре белән завод күз алдына киләдер. Бу очракта ул турыда сүз дә булуы мөмкин түгел. Шикәрне бик гади ысул белән кайнатырга уйлый иде Сайрес Смит. Зур чүлмәкләргә салынган өрәңге суын утка кайнатырга куйдылар. Озакламый сироп өстенә күбек жыела башлады, аны әледән-әле жыеп ала тордылар. Асты көймәсен дип агач калак белән болгата тордылар.

Кызу утта сироп берничә сәгать кайнады. Шикәр кайнатучылар үзләре дә жылындылар, сироп та куерды. Аны махсус эшлängән чүлмәк савытларга агыздылар. Иртәгесен сироп суынган, очлы башлы, озынча формага кереп каткан. Чын шикәрдән бер дә аермасы юк, төсө саргылт булса да, үтә күренмәле һәм бик тәмле иде.

Сентябрь урталарына хәтле көннәр салкын торды. Гранит сарайда ябылып яту дусларыбызны туйдырды. Көн саен саф һавага чыгып керсәләр дә, анда озак тора алмыйлар.

Мәгарә эчен жиһазлауны әкреләп давам иттеләр. Эшләгәндә әңгәмә куерталар. Сайрес Смит иптәшләрен төрле әйберләр белән таныштырды, күп өлкәләрдән белем бирде. Аларның китапханәсе юк иде, әмма Сайрес Смит үзе тере энциклопедия иде. Ул иптәшләренен теләсә кайсы сорауына җавап бирергә әзер, иптәшләре теләсә нинди мәсьәлә буенча аңа мөрәҗғәгать итәләр һәм кирәкле мәгълүматны алалар иде. Нык ихтыярлы бу кешеләр бер генә минутларын да әрәм итмиләр, эш белән уздыралар, алар гүя киләчәктән курыкмыйлар да.

Ниһаять, әсирлектән котылыр көннәр якынлашты. Яз җиткәннен, суыклар узганын һәммәсә дә түземсезләнep көтәләр иде. Әгәр өс-башлары жылы булса, салкыннан курыкмасалар, күпме сәяхәт ясаган булырлар иде, ком чүленә дә, Үрдәк сазлыгына да әллә ничә барып урап кайтырлар иде. Салкында киекләр янына якын ук килергә ансат, ау уңар иде, әмма Сайрес Смит иптәшләренен, көчле, зирәк ярдәмчеләренен, сәламәтлеген сакларга тырышты.

Әйтергә кирәк, Пенкрофтан кала, Гранит сарайда ябылып ятуны иң авыр кичерүчесе Топ булды. Ул әсирлектә булыга, үзенә урын тапмыйча бүлмәдән бүлмәгә чабып йөри. Кайчаннан бирле иреккә чыга алмавын, сагышын, зарын, шыңшып, үзенчә белдерә.

Сайрес Смит ничәмә-ничә тапкыр искәрде: склад почмагындагы кара чокыр авызына якын килгән саен,

Топ тешләрен ыржайта, ырылдый. Кое тирәсендә тегеләй әйләнә, болай әйләнә. Кое өстенә капланган такта капкач астына тәпиләрен тыгып, күтәрмәкче була. Шомлы да, ярсулы да өрүе сәерсенергә мәжбүр итә иде.

Топның сәер кыланышын инженер берничә тапкыр күзәтеп торды. Ул коеда нәрсә бар икән соң? Акыллы этне нәрсә борчый? Кое диңгезгә төшеп житә. Бәлкем, аста ул берничә тармакка аерыладыр. Бәлкем, гранит стена эчендәге тагын бүтән берәр мәгарә белән тоташкандыр. Ял итү өчен вакыт-вакыт кое төбенә әллә берәр диңгез аждаһасы йөзеп килә микән? Сайрес Смит ничек дип уйларга да аптырый, ихтыярсыздан аның күңеленә сәер фаразлар килә. Чынбарлыкның фән тарафыннан аңлатып булырлык барлык өлкәләренә тирән үтеп керергә күнеккән Сайрес Смит үз хыялларының серле, могжизан күренешләргә таба китүен сизә дә үзен битәрләргә керешә. Аның эте гасаби түгел, бер дә юктан айга карап улап утырмас. Акыллы этнең кое капкачын бер өзлексез иснәвен, аның алдында сагаеп тынып калуын ничек аңлатырга соң? Әгәр коеда шикле нәрсә юк икән, нигә борчыла соң ул?

Үзен борчыган нәрсәне ул Гедеон Спилет белән генә уртаклашты. Этнең сәер кыланышына аптыраганын башкаларга сиздереп хафага төшерәсе килмәде. Ә, бәлкем, Топ юкка кыланадыр.

Ниһаять, каты суыклар узды. Яңгыр катыш боз ява хәзер, диңгездә әледән-әле давыл куба. Эмма мондый көннәр озакка сузылмады. Боз, кар эреде. Диңгез ярына, Рәхмәт елгасы буена урманга барырга юл ачылды. Гранит сарай хужаларын куандырып, яз килде. Тиздән алар йокларга һәм ашарга гына өйгә керә башладылар.

Сентябрьнең икенче яртысында ауга күп йөрелде, Пенкроф Сайрес Смиттан тагын мылтык даулый башлады. Махсус инструментларсыз ату коралы ясап булмаслыгын белгәнгә, инженер һаман эшне суза килде. Ул Герберт белән Гедеон Спилетны берәз көтәргә күндерде. Чөнки алар ук белән дә оста атарга өйрәнделәр, аудан төрле жәнлек, кош-корт: агут, көңгерә, пекарь, күгәрчен, үрдәк, чүрәкәйләр алып кайталар. Эмма үзсүзле Пенкрофның көтәргә кирәк дигәнне ишетәсе дә килми, Сайрес Смитка һич тынгылык бирми. Хәер, Гедеон Спилет та Пенкроф яклы.

— Утрауда ерткыч жанварлар булырга тиеш. Алар белән көрәшәргә кирәк булачак. Алдан кайгыртмасак, булмас, ди.

Эмма әлегә Сайрес Смитны борчыган нәрсә мылтык түгел, киём мәсьәләсә иде. Аларның өс-башы бу кышны чыгарга җитсә дә, киләсе кышка хәтле түзмәс. Ничек булса да, җәнлек тиресе яки күшәүче хайван йоны та-барга кирәк. Утрауда муфлоннар яши. Аларны кулга ияләштерергә, көтү асрарга туры килер, аларның йонын кыркып, үз файдаларына тотарлар.

Яз һәм җәй айларында йорт терлекләренә утар ясарга, кошларга кетәклек корырга,— кыскасы, утрау-ның бер почмагына ферма төзәргә карар иттеләр.

Андый мәшәкәт кузгатырдан алда Линкольн утра-вының өйрәнелмәгән якларына: Рәхмәт елгасының уңы-як ярыннан башлап Борылмалы ярымутрауга хәтле җәелгән куе урманнарга, утрауның көнбатыш ярларына сәяхәт ясарга кирәк иде. Бу сәяхәтне көннәр утырганчы дип тагын бер айга кичектерделәр.

Утрау хужалары сәяхәтне түземсезлек белән көт-кәндә кинәт уйламаган хәл булды, һәм ул утрау ху-жаларының үз биләмәләрен тиз арада тулысынча йө-реп-карап чыгарга кирәк дигән теләген тагын да кө-чәйтте.

Бу вакыйга 24 нче октябрьда булды. Ул көнне Пен-кроф гадәтенчә капкын карарга барды. Ул капкыннар-ны һәркөн ипләп карап чыга, җимнәрен алмаштыра торган иде. Бер көн чокырларның берсенә ике баласы белән пекарь эләккән.

Пенкроф бу уңыштан канатланып кайтты да, гадә-тенчә, табышы белән мактанарга тотынды.

— Йә әле, мистер Сайрес Смит, бүген сезгә тәмле ризык пешереп ашатыйк әле. Менә шулай, мистер Спи-лет, телеңне йотмагаең әле!

— Бик хуп, нәрсә белән сыйламакчы буласыз ул хәтле телләренә йотарлык,— диде журналист.

— Яшь дуңгыз баласы белән.

— Һи-и, яшь дуңгыз баласы гына икән! Мактануы-ңа караганда әллә божыр ите белән гөмбә кыздырасың микән дип өмсәнгән идем.

— Божыр дисеңме? Әллә кыздырылган дуңгыз ба-ласын яратмыйсыңмы?

— Нигә алай дисең, яратам,— диде Гедеон Спилет

артык рухланмыйча гына.— Наман-наман бер үк нәрсә артыкка китмәсә.

Үзенең табышын хурлаганга һич тә түзә алмаган Пенкроф кызып китте:

— Бигрәк нәзберек икәнсез, гәзитче әфәнде! Артыгын талымлый башладыгыз! Моннан жиде ай гына элек, утрауга килеп төшкән мәлдә, мондый ит эләксә, түбәгез күккә тияр иде!..

— Шулай инде ул адәм баласының гадәте, аңа килештерүе кыен,— диде журналист.

— Ярар, ярар...— дип сукрана бирде Пенкроф.— Наб, осталыгыңны күрсәт әле бүген! Әйдә әле! Менә күрәсеңме, күп булса өч айлыктыр болар. Аларның ите бүдәнә итеннән дә тәмлерәк. Әйдә, Наб, кухняга. Кыздырганда үзем карап торам.

Набны култыклап, дингезче кухняга алып кереп китте, һәм алар аш-су мәшәкатенә чумдылар.

Аларның пешерү-төшерүләренә комачаулаучы булмады. Наб белән алар бүген бигрәк тә арттырып жи-бәрделәр, гомер булмаганча шәп табын әзерләделәр. Кыздырылган ике дуңгыз баласы, көңгерә итеннән аш, ысланган дуңгыз боты, чикләвек, драцена тамырыннан әзерләнгән сыра, «освей чәе» — кыскасы, хәзинәдә булганның иң яхшысы өстәлгә чыккан, иң күренекле урында, әлбәттә, дуңгыз баласы тора иде.

Сәгать бишкә Гранит сарай хужалары табын янына утырыштылар. Өстәлдәге көңгерә шулпасыннан бу чыгып утыра. Ашын яратып ашадылар.

Аннары Пенкроф өстәлгә дуңгыз балаларын китереп куйды. Үзе өлешләргә бүлгәләп, һәркайсының алдына зур-зур кисәк ит куеп чыкты.

Дуңгыз ите мактап бетергесез тәмле иде. Пенкроф үз өлешен ләззәтләнеп ашап утырган жирдән кинәт сүгенеп жибәрде.

— Нәрсә булды? — дип сорады Сайрес Смит.

— Тешемне сындырдым ла, тешем харап булды!..

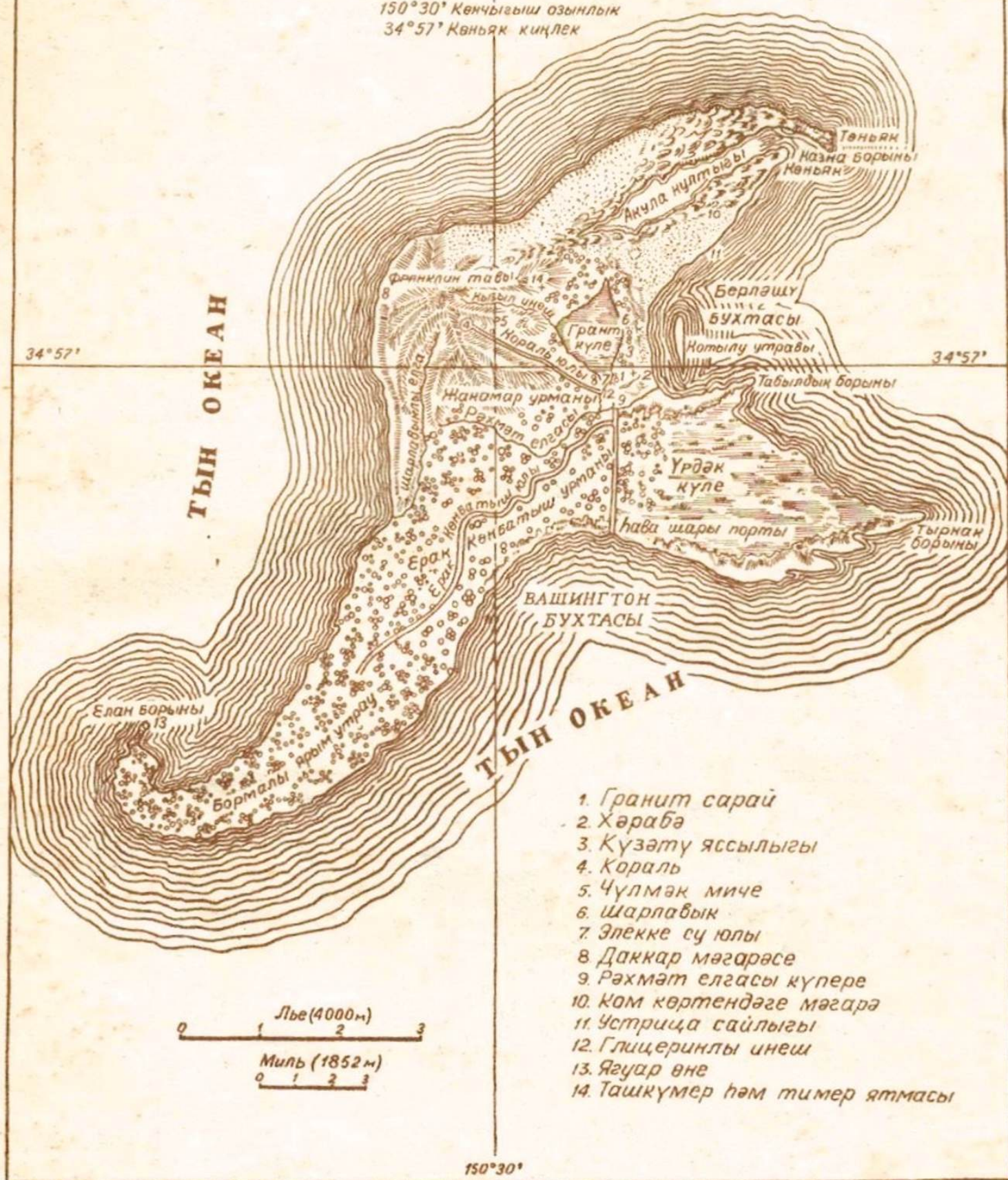
— Нишләп сынды, әллә дуңгыз итеннән чуерташ чыктымы? — дип шаяртты Гедеон Спилет.

— Таш чыкты бугай шул,— дип Пенкроф авызыннан тешен сындырган каты нәрсәне чыгарып күрсәтте.

Бу таш түгел... ядрә бөртеге иде.

ЛИНКОЛЬН УТРАВЫ

150°30' Көңыгыш озынлык
34°57' Көнъяк кичлек

1. Гранит сарай
2. Хәраба
3. Күзәтү яссылыгы
4. Кораль
5. Чүлмәк миче
6. Шарлабык
7. Элекке су юлы
8. Даккар мәгарәсе
9. Рәхмәт елгасы күпере
10. Ком көртендәге мәгарә
11. Устрица сайлыгы
12. Глицеринлы инеш
13. Ягуар өне
14. Ташкүмер һәм тимер ятмасы

30 тиен

Жюль Верн

ТАИНСТВЕННЫЙ ОСТРОВ

Роман

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ

(на татарском языке)

Редакторы С. З. Сибгатуллина. Художники Г. Е. Трифонов. Художество редакторы Э. Е. Сподикова. Техник редакторы С. Г. Әхмәтжанова. Корректорлары М. М. Мирсалихова, Р. А. Әхмәтьрова. ИБ № 2606. Наборга бирелде 20.11.81. Басарга кул куелды 6.04.82. Формат 84×108¹/₃₂. 70 гр. офсет кәгазе. Гарнитура литературная. Высокая печать. Якынча басма табагы 9,2. Усл. кр. отт. 9,6. Учетн.-изд. табагы 9,5. Тираж 30 000. Заказ Н-821. Бәясе 30 тиен. Татарстан китап нәшрияты. Казан, Бауман ур., 19. Татарское книжное издательство. Казань, ул. Баумана, 19. Татарстан АССР Нәшрият, полиграфия һәм китап сәүдәсе эшләре дәүләт комитетының Камил Якуб исемдәге полиграфия комбинаты. Казан, Бауман ур., 19.